

АНДРІЙ ЦАПЛІЄНКО

КНИГА ЗМІН

ВІЙНА БУЛА НЕМИНУЧА.
МИ НЕ ХОТІЛИ ЗМІНЮВАТИСЯ.
І ТОМУ ВОНА ПОЧАЛАСЬ.

Андрій Цаплієнко

Книга змін Оповідання

Передмова

Бруківка біля стадіону Лобановського, архангел Михайло серед диму, кров на Майдані, зелені чоловічки та «поребрики». У пам'яті все ще надзвичайно свіже. Ми не забули, як наближалася війна. У своїй книжці Андрій Цаплієнко показує нам це по-особливому, ізсередины, з іншого боку, у незнайомому для більшості ракурсі. Глибоко й покроково.

Кожне оповідання – це емоція. Вона значно зрозуміліша і ближча, ніж повідомлення з випуску новин. Я, до речі, не обмовився: Андрій саме показує, а не розказує, не розповідає. Йому вдалося, на мій погляд, головне – текст цілковито переносить тебе в книжкову реальність. Події відбуваються вже не з

героями, а з тобою, читачем. Кожне оповідання ти мимоволі пропускаєш крізь себе. Можна сказати – проживаєш. У голові виникає чітка візуалізація. Читаєш і відчуваєш, як твій одяг пройнявся запахом вогнища. А потім серце б'ється дедалі частіше. Ще б пак: не щодня, коли на тебе оголосили полювання, ти в джипі малознайомої людини вночі порушуєш державний кордон і мчиш Луганською областю. Розумієш, що готовий до всього. І, проїжджаючи блокпост, за яким невідомість, чуєш характерний «клік-клак» у виконанні автомата, якому в патронник досилають набій. Клік-клак, що наближає війну. Її наближало багато що.

Я добре пам'ятаю 17 липня 2014 року. Перші повідомлення про збиту «пташку», як висловився на своїй сторінці в Інтернеті той, хто її збивав. Це була реальність, у яку мозок просто відмовлявся вірити. Дуже багато болю й емоцій. Особисто мене того дня просто «вбив» один фотознімок. Ні, не тіл, пристебнутих пасами до авіакрісел. І навіть не дитячих іграшок серед уламків. Мене паралізувало фото знаменитого путівника «Lonely Planet», який просто лежав на траві неподалік крісел. «Bali, Lombok»

– було написано на обкладинці. Я дивився на фото й уявляв себе на місці цілком конкретної, добре зрозумілої і близької мені людини. Хтось мріяв про Індонезію, збирав гроші, відпрошувався в керівництва, складав маршрут. І був уже на порозі мрії, коли клацнув застібкою свого паса безпеки в кріслі Боїнга з трьома сімками на борту. І помер щасливим. Із путівником у руках. Смакуючи мрію. Помер практично миттєво: розгерметизація салону на висоті майже десяти кілометрів не дала зрозуміти, що життя і мрію обірвали підступна тактика й війна, про яку цей хтось не раз чув у новинах. Але й на думці не мав, що на тій війні загине.

Тоді я уявляв себе на борту МН-17 уперше. Більше ніж за рік Цаплієнко раптом повернув мені ці відчуття, причому глибші, ніж у перший раз. Творча реконструкція останніх годин життя Боїнга переносить тебе в 17 липня 2014 року. Просто до салону літака. Щоб переживати й боятися до кінця, хоч і знаєш, яким він, кінець, буде. Це оповідання – основа для фільму, який збере на фестивалях багато премій. А книжка – альтернативний підручник з історії, у якому правда залишиться не в цифрах і фактах, а в емоціях,

зрозумілих кожному.

Дмитро Комаров, телеведучий, мандрівник

* * *

Тим, хто, назавжди залишившись у нашому минулому, визначає наше майбутнє

Якщо бажаєш, щоб світ змінився, сам стань цією зміною.

Магатма Ганді

Четверо виходять із ломбарду

Війна була неминучою. Якби ми вчасно змінилися, вона легкою примарою майнула б десь поряд і розчинилася в повітрі, не лишивши й сліду. Але ми не хотіли змінюватись. І тому вона почалася. Я не знаю, як це пояснити. Я не впевнений, що в мене це вийде. Але спробую.

* * *

На площі перед старим ломбардом стояв величезний монумент, споруджений на честь тих, хто, не спитавши дозволу в людей, проголосив Україну радянською. І сама площа мала гучну назву – імені Радянської України. Отут я й побачив дивного чоловіка в облізлій ондатровій шапці та стьобаному ватнику нарозхрист, який вимахував кулаками перед монументальною будівлею.

Наближалось холодне радянське свято. Руки робітників жваво збивали трибуну для міського

начальства, а гладкі міліціонери пританцьовували на місці, намагаючись зосередитися на думках про тепло та горілку. Вони навіть не відразу зрозуміли, звідки долинає крик:

– Віддайте мої гроші, суки!

Чоловік у лисій «ондатрі» на голові був геть п'яний. У стиснутих до синяви кулаках він тримав по каменюці.

– Суки брехливі! Забрали все!

Я бачу, як він махає своїми батогами-руками, розкручуючи їх, мов дві праці, і, коли ступінь обертання сягає максимуму, розтискає кулаки. Чути дзвін розбитих шибок. А потім рокотання божевільного сміху, змішаного з хрипінням та лайкою. Усе це розноситься над площею, геть заглушуючи пісні радянських композиторів, що ллються з динаміків на голови та у вуха перехожих. Робітники, які стукали молотками, завмерли й притихли.

– Де мої гроші?! Де мої речі?! Де моє щастя?! – сміявся власник розхристаного ватника.

– Зараз і свободу заберемо! – крикнув ментівський старшина. – Ану, хлопці, в'яжіть його!

– Та ви й так її забрали! Вже давно!

Сміх над площею не стихав. Ще раз весело дзенькнули шибки.

– Та заткніть же цьому алкоголіку рота!

Огрядні міліціонери кинулися ловити п'яничку, але виявилось, що це не так і легко. Він ухилився від них на своїх нетвердих ногах і продовжував знущально реготати на цілу площу.

– Ви, суки, не заберете в мене мою свободу! До вас уже забрали! Оці!

Полетів ще один камінь, тепер уже в бік кам'яних апологетів Радянської України.

Не пийте синього вина,
Воно брехня, воно мана,
У нього темна глибина,
Не пийте синього вина!

– То ти, сука, ще й поет! – горлали міліціонери, викручуючи рукави стьобаного ватника, у яких, звісно

ж, лишалися руки нетверезого глузливого декламатора.

Моя бабуся в цей час казала: «Не дивись туди», – і тягла мене всередину напханого автобуса. Я витріщався на міліціонерів та крикливого алкоголіка, а дорослі пасажери намагалися якнайшвидше зайняти свої місця в автобусі, втягнувши шиї в однакові сірі коміри безформних пальт.

Я завжди прохав свою бабуся взяти мене на демонстрацію сьомого листопада. День перевороту сімнадцятого року був найяскравішим святом у Харкові. Центральна вулиця, Сумська, ставала повноводою червоною рікою транспарантів і прапорів, що похитувалися над головами людей, і мені тоді хотілося стати частиною цієї ріки, влитись у неї однією з приток. Здавалося б, це річ нехитра. Варто було тільки попросити бабуся взяти мене з собою на роботу, до профтехучилища, де вона працювала багато років. Там зазвичай формувалася колона учнів, яка потім висувалася до центру міста, щоб з'єднатися з іншими притоками червоної святкової ріки людей.

Але бабуся, яка часто возила мене з собою на

чергування, ніколи не брала мене на демонстрацію або парад. Досі не знаю чому. Можливо, вона боялася натовпу. Боялася, що зібрані у великій кількості люди можуть затоптати дитину, якщо натовп охопить паніка. Хоча ні, навряд чи вона боялася саме цього. Адже до неї на роботу ми їздили вдвох жовтим «ікарусом» номер тринадцять від кінцевої до кінцевої. Вистоявши неймовірно довгу та багатолюдну чергу на площі Радянської України, ми набивалися в автобус, як оселедці, і разом з іншими оселедцями-городянами ставали в дивні пози, у яких доводилося перебувати аж до кінця проспекту Гагаріна, де більша частина пасажирів виходила і в спорожнілому салоні можна було посидіти дві-три зупинки.

Харків сімдесятих та вісімдесятих був сповнений суперечностей. Побачивши в новинах, як на площі Радянської України відкривали пам'ятник комуністові Артему зокрема і Радянській Україні загалом, я неймовірно пишався тим, що живу в місті, яке показують по телевізору. І мене абсолютно не бентежило, що цей пам'ятник відразу охрестили довгим прізвиськом «Четверо виносять із ломбарду холодильник, а п'ятий зупиняє таксі». У цьому

«п'ятому» впізнавався сам Артем, у шкіряній комісарській куртці і з вусами під кам'яним носом.

– Мамо, а чому пам'ятник називають саме так?

– Ну, розумієш, синку, він же стоїть перед ломбардом...

– Так, я це розумію. Але чому ВСІ дорослі його так називають? І сміються?

Усі наші знайомі бодай раз у житті мали справу з ломбардом. Потрібні гроші – здаєш що-небудь цінне в заставу. Хочеш повернути – плати більше, ніж тобі дали. Із-за фасаду показного комунізму визирала, зловтішно посміхаючись, реальна економіка. Дорослі це розуміли. Я – ні. Тому про холодильник із ломбарду їм було смішно, а мені незрозуміло. І подвійно було незрозуміло, що мама тривожно просила не ставити таких питань «чужим дядям і тьотям» і не вживати на адресу монумента слова «холодильник» хоча б у місцях великого скупчення людей.

Ми сміялися, але не хотіли, щоб із нас сміялися чужі. Ми боялися, що наш сміх і наше почуття гумору оцінять інші люди. Якось мені трапилася книжка «Тім Талер, або Проданий сміх», і я запам'ятав звідти одну дуже важливу фразу: «Сміх – це внутрішня свобода».

Але на ту пору мене ще не навчили жартувати.

– Бабусю, а ти член партії? – спитав я, поїдаючи апетитну смажену картоплю, що жовто-сухорлявими скибочками лежала на чавунній сковорідці. Я любив картоплю і любив, коли цю величезну закіптюжену сковорідку ставили посеред столу на дротяну підставку і над нею здіймалась ароматна пара простого й багатого обіду. Моя любов до бабусиної картоплі була загальновідома, і я щосили підігрував образу фаната чавунної сковорідки. Одного разу, коли вона, мов язичницька реліквія, урочисто постала на столі і ритуал поклоніння шлунку доходив кульмінації, я з криком «Картопелько моя люба!» поцілував сірий чавун. Я, звісно ж, жартував. Але дуже швидко мені стало не до сміху. Чавун був іще гарячим, тож мої губи перетворилися на два червоні вареники раніше, ніж я встиг закричати від болю. Далі були нудні дні, проведені в межах двох наших кімнат у комунальній квартирі, і противна мазь, якою мені мастили опіки. Здається, тоді я збагнув, що жарт мусить мати свої межі.

От не пам'ятаю, питав я бабусю про партію до гарячого поцілунку сковорідки чи після нього.

– Ні, онучку, я не член КПРС, – відповіла вона, усміхнувшись.

– Не член? Але ж ти комуніст, правда? – наполягав я.

Моя проста й прямолінійна бабуся цього разу змовчала, а мама, зніяковівши від мого питання, квапливо відповіла за неї:

– Так, так, звичайно, вона комуніст.

Комуніст – це звучало круто. Це був знак належності до еліти. І я з дитинства знав, що можна бути комуністом і не бути членом Комуністичної партії.

Так, мене не навчили жартувати. Не розповіли, коли треба сміятися з добрих жартів і як їх відрізнити від поганих. Тому я завжди думав, що «не-член КПРС» цілком може бути комуністом.

Мені хотілося здійснювати подвиги. Із червоним прапором над головою йти визволяти інші народи від капіталістичного ярма. Дарувати щастя колективізації фермерам Північної та Південної Америк, які страждали від проклятух латифундистів. Мені марилося, як я в зеленій касці з червоною зіркою йду вулицями визволеного Парижа і над Ейфелевою вежею

радісна юрба французів підіймає транспарант «Слава радянським воїнам-визволителям». Я не міг збагнути, чому загниваючий Захід не бачить свого щастя в тій славній перспективі, яку обіцяє йому союз рівноправних народів, що вже зайняв одну шосту частину планети, і чому той Захід уперто продовжує загнивати. Учитель історії з кривим носом і жаб'ячими губами пояснив, що Захід загниватиме вічно, якщо ми йому не допоможемо. Я цілковито з ним погоджувався.

Ось тільки чому так тріпоче незміцніле серце від альбомів, куди друзі з мого двору збирали етикетки від жуйок? Який ароматний у них полуничний запах! Запах казкових країн, де всі щасливі й багаті. І чому мені так подобається, коли з величезних колонок «Радіотехніки» у квартирі приятеля лунає на всю вулицю:

Momma's got a problem.
You do not know what to say.
Your little baby-boy
Is not home today.

Навіть напис іноземними літерами на латвійській стереосистемі, здається, трохи наближає до цього світу, що так красиво загниває. Я не міг зрозуміти, чого мені хочеться більше: навчити весь світ жити в комунальній квартирі, точнісінько такій, як у мене, чи мати власний простір, у який навколишній світ міг потрапити лише з мого особистого дозволу?

У метрику мама записала мене росіянином. Мені здається, заради мого добра. Тоді, видно, перед людиною з написом «росіянин» у п'ятій графі двері відчинялися частіше й ширше. Ким же я був насправді? Мамині батьки народились у багатодітних селянських родинах під Курськом та Орлом. Жодного разу мені так і не вдалося з'їздити й подивитися на життя своїх родичів у середньоросійському поясі. Єврейське й татарське коріння в генеалогії мого батька перепліталось з тоненьким паростком, що тягнувся і Запорізької Січі. Та, певно, вельми наполегливим був він, отой запорізький паросток. Улюблена книжка дитинства – «Тарас Бульба». «*А повертись-ка, сынку. Экий ты смешной...*» Записано російськими літерами, але ніби й українською. От і я був, як автор «Бульби», сповнений суперечностей. Українська душа,

ув'язнена в російських формах.

І вперше я заплакав над книжкою, коли натрапив на розповідь одного письменника про першу російсько-українську війну. Головна героїня, дівчина-розвідниця, тікає від більшовиків, невдало намагаючись перейти через лінію фронту, до своїх. Мені було жаль цю дівчину, розумну й красиву, змушену рятуватися від страшної орди визволителів. Мені хотілося закохатися саме в таку дівчину і разом із нею, тікаючи від зла, перейти на бік добра. Оповідання це, пам'ятаю, теж трапилося мені російською.

Україна в мені росла дуже повільно. Юнаком я сперечався з ровесниками, які намагалися довести мені, що українська література нудна, українське мистецтво примітивне і що кіно поділяється на добре, погане та кіностудію Довженка. Аргументи я мав слабкі. За винятком, звісно, автора Тараса Бульби. «Але він писав російською!» – казали мені розумні однолітки. І тоді в мене не лишилося аргументів. Насправді, тепер я розумію, що мова – не аргумент. Головне не те, якою мовою ти пишеш, а над якими книжками плачеш.

Одного разу найліпший друг сказав мені: «Україна буде незалежною». У крові грали молоді гормони. Від цього барви світу здавалися яскравішими, музика гучнішою, а дівчата красивішими. Спочатку я взагалі не збагнув, про що каже друг, і не знав, що йому відповісти. І тоді він запропонував надрукувати листівки з закликом боротися за незалежність України. Я сказав: так, гаразд, надрукуймо. Але надрукувати їх треба було багато. Як? Ми не знали тоді ні ксероксів, ні принтерів і цілу ніч безперестанку писали руками заклики до земляків та сусідів, розділивши на дві половинки всіяні квадратиками сторінки зошита з математики. Ліворуч писали російською, праворуч – українською. Замість слова «товариші» якимось незвично й романтично було виводити «панове». Старалися писати друкованими літерами: побоювалися, що КДБ здійснить графологічну експертизу. Та що там «побоювалися»! Відверто боялися. До дев'яносто першого року було ще дуже далеко, і про незалежну Україну говорив хіба Збігнєв Бжезінський у далекій Америці, а його вважали яструбом та антирадянщиком. А про Стуса й Чорновола ми тоді ще не знали.

До чого це я? Та, мабуть, до того, що, розпихаючи в

сусідські поштові скриньки саморобні листівки, ні про яку незалежну Україну я насправді не думав. На той патріотичний акт мене підбили вроджений авантюризм і бажання побачити, що буде з крамольними папірцями тоді, коли вони потраплять до рук знайомих, малознайомих і незнайомих людей.

Але насправді не сталося нічого. Уранці в Харкові так само дзвеніли трамвайні рейки, коли важкі вагони повертали на перехрестях, люди поспішали на заводи та до конструкторських бюро, а КДБ не квапився заарештовувати ні мене, ні мого шкільного товарища. Шкода, що всі наївні листівки розійшлися. Цікаво було б перевірити граматичні помилки в тексті та оцінити з дистанції сьогодення радикалізм закликів.

Я згадав про листівки років тридцять по тому, в момент, коли мій найліпший друг, їдучи до Криму, виймав із петлички сірого піджака синьо-жовтий значок. Він ішов пероном київського вокзалу, грубо жартував із російських військ на Кримському півострові, а рука в цей час знімала емальований український прапор. Я не засуджував і не засуджую його. Розпихати листівки по квартирах було цікаво, але ти не дивився смертельній небезпеці в обличчя. А

коли бачиш її розширені зіниці, мов у спраглого «ширки» наркомана, бути героєм непросто. Справжня наша Батьківщина народжувалась у болю та страху, і більшою мірою у страху. Холодному, як гусениці нерухомого танка.

Я все це згадую, і в мене виникає цілком ірраціональне відчуття, що війну визначило все наше життя, вся наша офіційна історія, брехлива та плаксива, як розповідь повії. І вся наша неофіційна історія, гучна та сумбурна, як передсмертні крики жертв інквізиції. Як вірш про синє вино на морозній площі.

Якби Харон був волонтером, він змінив би свій човен на рефрижератор. Отака наша війна.

Майдан TV

Спочатку я не розумів, заради чого люди, пропахлі вогнищем, стоять на Майдані. Мені не подобався хаос казанів, де парує борщ, та бочок, де догоряли уламки меблів, що їх, найімовірніше, винесли з Будинку профспілок. Після ремонту дружина сказала мені: «Віддай старий паркет на Майдан», – і я передав мішків із вісім деревини на головну площу нашої бунтівної країни. Ото і весь внесок у революцію. Мені було жаль людей, які мерзли на площі. Але водночас я шкодував за тим спокійним способом життя, у ритмі якого існував дореволюційний Київ.

Проте, як журналіст, я не міг дозволити собі контрреволюційну розкіш бризкати отруйною слиною в бік тих, хто в найлютіший холод не хотів іти з Майдану. Я мав об'єктивно та неупереджено розповідати про те, що бачив і чув навколо себе.

До Будинку профспілок ми прийшли, щоб зняти дуже кумедного революціонера на прізвисько Цезар. Хлопця звали Юрієм. Чудове поєднання, чи не так? Юрій Цезар. Яскраве циганське обличчя цього веселого

чоловіка облямовували довгі кучері. Слово «Цезар» було виведене золотою фарбою на інвалідному візку, що самохідним треном височів у фойє революційної будівлі.

Юра був інвалідом. Надягаючи на обрубки ніг стоптани кросівки, він нахабно й грубо, не питаючи дозволу, перейшов зі мною на «ти».

– Чуєш, допоможи підвестись!

І я, звісно, допоміг. І теж фамільярно скоротив дистанцію наших стосунків.

– Чуєш, Юро, а чому ти Цезар?

– Ну, розумієш, це мій улюблений актор, – сказав він і розсміявся. Його сміх чимось нагадував регіт автора «Синього вина» з мого дитинства. Дуже вже гучно сміявся Юрій Цезар. Виявилось, він дійсно вважав, що Цезар – ім'я кіноактора. Чого тоді сміятись?

Юра їздив на своєму троні Майданом, накинувши на плечі український прапор.

– Я приїхав до Києва лагодити скутер, – скутером він називав свій пересувний міні-трон. – Ну й вирішив залишитися. Я сказився від того, що менти побили

сімнадцятирічних пацанів. Тепер нехай мене поб'ють.
На все воля Божа. Стоятимемо до перемоги.

Юра мав і власну мотивацію участі в революції.
Особисту.

– Я був власником невеликої крамнички в Євпаторії. І от її в мене відібрали. У мене і мого друга. Побили нас сильно, – весело розповідав він, проїжджаючи повз казани з борщами та кашами.

Хитра посмішка не сходила з Юриноного обличчя. Його друг, тернопільський хлопчина, підійшов до нас і, потиснувши руку, захоплено зауважив:

– Юрко реально заводить. Ми серйозно сиділи біля бочки з дровами цілу ніч із ним. Він підбадьорював людей. Чуваки, кажу, з ним весело! Йому завжди потрібна допомога, але ми хлопці ніби не горді. Допомагаємо.

І разом із таким же, як сам, юним майданівцем узяв під руки Цезаря і спустив його на землю. А повз проходив довготелесий революціонер з охороною, якому невдовзі історія знайде місце в прем'єрському кріслі.

– Агов, Арсенію, як вас там? Петровичу! – закричав

Юра. – Я за вас голосував!

«Он як, – відзначив я подумки, – зі мною на ти, а з Петровичем – то на ви».

Довгий, як жердина, Арсеній Петрович мусив присісти навпочіпки біля інваліда, щоб його очі були на рівні Юркових.

– Я за вас голосував, – повторив Цезар і без пауз та ніяковості додав: – А можна ваш телефон?

Яценюк знітився, але швидко знайшовся.

– Ти знаєш, мій номер в охоронців, я його... еее... не пам'ятаю, вони його... еее... тобі дадуть.

– І ти, ти теж дай, – сказав Цезар, повернувшись до мене.

Я, на відміну від Петровича, свій номер пам'ятав. Довелося повідомити настирному інвалідові свої контакти.

Майдан кипів веселоцями, що вирували довкола інваліда.

– О, диви, скільки жиру! – сміявся Юра, вдихаючи аромат борщу.

– Ти спробуй, друже, який смачний! – простягав господар казана величезну ложку безногому Юрі.

– Слава Україні, – замість подяки пробурмотів Юра, ковтаючи борщ, і в нього вийшло щось на кшталт «Слава Україні».

– Ні, друже, правильно не «Слава Україні», а «Слава Україні».

– Та я знаю, знаю. Просто борщ у тебе дуже смачний. Героям слава!

– Ну, тепер уже молодець! – похвалив Юрка кухар.

М'який пластиковий стаканчик зі звішеним через борт «хвостом» чайного конверта обпікав руки. Над кам'яним архангелом здіймався дим.

Юра підкотив до намету з написом «Донецьк» і зупинився біля бочки. Веселий вогонь бився в ній, облизуючи зламані ніжки старого стільця. Невисокий середніх літ чоловік підкидав у бочку дрова і, вдивляючись у химерну гру вогню та холоду, мрійливо всміхався своїм думкам.

– Це Толя! З Донецька! – крикнув Цезар, навіть не дивлячись на мене. – Привіт, Толю, як справи?

– Та нічого, нормально, – відповів Толя, далі усміхаючись. Щось дуже гарне й чесне було в його усмішці.

– Він із Донецька, – сказав мені Цезар так, ніби відкривав страшну таємницю Толиного походження. – Він герой! Кинув усе, і тепер йому назад вороття немає. Там же всі бандити, у цьому Донецьку, ну, ти знаєш.

Толя тихо, але наполегливо перебив його:

– Ну, по-перше, бандити там не всі. І тут у нас дуже хороші люди. Весь намет із Донецька, тридцять людей. А по-друге, який я герой? Просто хочу жити чесно і хочу, щоб усім жилося краще. Яюсь так. А закінчиться Майдан – повернуся до села.

– До якого села?

Для Юрка це була новина. Людина з Донецька живе в селі. Цезар, мабуть, думав, що в Донецьку всі шахтарі. «Вышел в степь донецкую» і таке інше.

– Я ж із-під Опитного, там земля моя, трактор. Там мій дід ще орав.

– То ти, виходить, донецький колгоспник? – навіть у тому, як Юра здивувався, повіяло безпардонністю, на

яку співрозмовник міг образитись. Але Толя анітрохи не обурився, а ще більше усміхнувся.

– Так, Юро, саме так. Донецький колгоспник.

– Ну, бувай, колгоспнику, – попрощався з ним Цезар і велично рушив на своєму троні далі Майданом.

Я дивився на Юру і думав про те, що з ним буде, коли він повернеться до себе в Євпаторію. І чи зможе повернутися на дідівську землю донецький колгоспник Толя.

Цезар тиснув на кнопку, бурмочучи ледь розбірливо: «Залипає, стерво, їде тільки вперед... Треба лагодити».

Двоє молодих людей, хлопець і дівчина, щось шепотіли одне одному, злегка торкнувшись теплими балаклавами. Революція, як розумна і не дуже красива жінка, ще не закохала мене в себе, але вже зацікавила.

Удома дружина, цьомнувши мене в щоку, уперше не сварила за пропахлий димом комір куртки. Мені знову схотілося прийти на Майдан і побачити синьо-золоте море прапорів над смішливим натовпом. Сміх Майдану був цілковито щирим. Не надсадним клекотінням порваних нервів у горлі недоумкуватого алкоголіка,

притиснутого вгодваними міліцейськими тілами. І не ситим реготом патриція, розбещеного необмеженою владою. Майдан сміявся від надлишку свободи. І він готовий був поділитися нею з кожним новачком, який боязко проходив головною площею країни повз ряди складених гіркою шин і розпечених від вогню залізних бочок. Язики полум'я лизали закіптюжені бляшанки. А сміх свободи осявав замурзані обличчя, достоту як мерехтливий вогонь. «Побратиме, друже, товаришу», – так зверталися до тебе незнайомі люди, і ти не сумнівався ані хвилини в щирості цих дивовижних слів. Ці люди, здавалося мені, рухалися тільки вперед, тому що в їхньому житті назавжди зламалась опція «задній хід». Як у візку-троні, що на ньому кружляв площею Юра.

* * *

Однак тільки-но ти залишав площу, як тебе охоплювали сумніви. Перегороджені мішками дороги заважали їздити містом. Чорний від кіптяви сніг ніхто не прибирав на Хрещатику, і він пресувався в чорний лід. У тролейбусах бурчали немолоді жінки в беретах, називаючи революціонерів «панаєхавшими». А втім,

вони так само завзято лаяли і президента, бо в наших тролейбусах загалом не люблять президентів, тож цей жанр вербальних протестів не дивував слух новизною. Проте звична біла картинка центру Києва, перефарбована у вогняні та чорні тони, зізнаюся, злегка дратувала. Ну а потім усе стало змінюватися так стрімко, що з телевізора ледь не щодня звучала фраза про те, що «сьогодні ми прокинулися в новій країні». І з кожним днем ця країна ставала все новішою й новішою. Спочатку впав Ленін. І я опинився поряд практично випадково.

* * *

– А чи не з'їздити тобі, Андрію, на Майдан?

Це мій головний редактор, людина обережна й вихована. Свої накази він роздавав ось у такому завуальованому вигляді. Відмова не приймалася. Було щось єзуїтське в тому, що формулювання, здавалося б, передбачало вільний вибір відповіді. А проте відмовитися неможливо. Усі це знали. І визнавали образність висловів головного в редакції за доброту. Але доброта була не головною його чеснотою. Він був дотепним, розважливим, досвідченим і, завдяки всім

цим якостям, умів маніпулювати людьми.

Якщо хтось вам скаже, що керувати людьми нескладно, не вірте. Легко керує людьми лише той, хто добре знає людські слабкості й розуміє, що суть особистості визначають не сильні, а слабкі її риси. Майже як в електроніці, де якість будь-якої складної системи визначається нижчими, а не вищими параметрами. Проводячи брифінги з журналістами, головред полюбляв використовувати парадоксальні порівняння, розбираючи структуру відзнятого сюжету:

– От, наприклад, пиво... Феценко, ти любиш пиво?

– Авжеж, люблю. А хто ж його не любить?

– Дружина моя не любить. Це до слова, так би мовити... М-м-так.

– Але до чого тут пиво?

– А до того. Уяви-но собі пиво. Воно наливається в келих, стікає по його краях, виграючи на сонці холодним янтарем. І ти смакуєш наперед дурманливу прохолоду, що вливається тобі прямо в пересохле нутро. Уявив?

– Так.

Кадик журналіста Феценка рефлекторно смикнувся.
А редактор продовжив:

– Це підводка. Ведучий у студії створює відчуття того, що глядачеві обов'язково треба подивитися саме твій сюжет. Ідемо далі. Пиво вже в бокалі. Бачиш піну?

– Бачу.

– Бачиш, яка вона пухнаста, об'ємна, схожа на пінку для гоління?

– Бачу. Чого ви мене мучите цим пивом?

– Зачекай, старий, зараз ти зрозумієш. Що ти зазвичай робиш – п'єш пиво з пінкою чи без?

– Без пінки.

– Чекаєш, коли вона осяде, мабуть?

– Чекаю, звичайно. А що, треба дмухати на неї?

І тут головний починає кричати, та так, що стіни тремтять:

– То якого хріна ти починаєш свій сюжет із тоскного лайна?! Це все одно, що стати навпроти глядача, показати йому пиво і подути так, щоб пінка полетіла йому в пику!!! Чи бухатиме після цього з тобою

глядач? Ні, не бухатиме! Іди й думай, як знімати!

Головний не був алкоголіком. Та оскільки алкоголізм – це професійна хвороба журналістів, він знав, як знайти шлях до розуму й серця кожного зі своїх підлеглих через їхні слабкості. У цьому й полягає велике і жахливе мистецтво маніпуляції.

Мене він ловив на бажанні експериментувати.
«Розумієш, ніхто цього не робив. Сумніваюся, що вийде», – стурбовано хитав він головою. А я кавав: «Вийде». І намагався робити так, щоб усе в нас виходило. А вистачить тобі снаги взяти камеру і в прямому ефірі пройтися Майданом і вздовж Хрещатика?

Це тільки на перший погляд здається справою простою. Ну що тут складного? Іди собі й розповідай, що бачиш. Щоправда, слова мають дуже спритно зіскакувати з язика і точно вціляти в серце глядача. І права на помилку ти не маєш, бо дублів не буде. Це ж прямий ефір. Крім цього, треба встигнути поставити цікаві запитання найяскравішим революціонерам і при цьому ментально обирати тих, хто не зволікатиме з відповіддю, а на найближчі кілька хвилин стане

цікавим співрозмовником. До того ж, маєш увесь час рухатися: швидко пересуватися від пам'ятника Леніну навпроти Бессарабського ринку до центру майдану Незалежності. Це скидалося не на журналістику, а на спорт. Розмовно-бігове атлетичне триборство на нерівній місцевості. Ну як я за це міг не взятися?

Старт запланували біля пам'ятника Леніну. Але коли ми під'їжджали до Бессарабки, я помітив натовп, що рухався якраз у напрямку до пам'ятника.

– Валять! Валять! – кричали люди.

Я спершу сторопів.

– Кого валять? – питаю.

– Ілліча валять! – і усмішка, змішана з білою парою, неслася вперед, кудись туди, де непорушне ставало крихким і тимчасовим.

Кам'яний вождь вважався дуже вартісним витвором мистецтва. Казали, що пам'ятник внесено до якогось списку особливо цінних об'єктів культурної спадщини. Не здивуюся, якщо на цьому наполягли вітчизняні комуністи, чий авторитет тримався лише завдяки символам. Сам пам'ятник мав доволі стандартний і

нудний вигляд.

А тут – такі агресивні веселощі.

Невже він упаде, і все зміниться? Ми намагалися пробитися через натовп до центру події. Це було майже неможливо. Жовто-блакитні стрічки на сумках збуджених дівчат хльоскали мене по щоках, і хтось голосно лаявся, вдарившись об штатив камери, який я тяг на своєму плечі. Ми ледве встигли на подію.

Зліва від монумента стояла група солдатів у синій формі. До них підійшов священник і запитав:

– Ви не стрілятимете?

Молоді хлопці розгублено подивилися крізь пластикові заборони своїх чорних шоломів і презирнулися. Несміливо низали плечима.

– Благословляю вас, хлопці, – сказав священник і осинив шеренгу хрестом. Він сприйняв рух їхніх плечей як знак згоди.

Хтось уже виліз на постамент, навіть вище, і накинув на Леніна сталевий трос. Інший кінець троса прикріпили до потужного трактора. Тракторист розраховував одним рухом зірвати брилу мармуру з

постаменту. Не вийшло. Вождь світового пролетаріату похитнувся, але встояв. І тоді натовп зійшовся на єдино правильному, з погляду фізики, розв'язанні цього завдання: розгойдати статую. Явища резонансу ніхто не скасовував. Мармур чимдалі розгойдувався. Амплітуда рухів «уперед – назад» зростала, аж доки врешті вождь не зірвався вниз, замалим не пробивши головою відполіровану тротуарну плитку на майданчику перед монументом. Земля здригнулась. Натовп закричав у єдиному пориві захвату. Бульвар Шевченка, яким в обидва боки мчали потоки машин, завив десятками клаксонів.

У цей момент я побачив видіння. З глибин пам'яті постав квітень в Іраку. Вождь на постаменті, оперезаний сталевим, як і в холодному грудневому Києві, тросом. Трактор, що так і не звалив його з першого разу. Зігнута арматура всередині пам'ятника, що втримувала його від фатального й мальовничого падіння. А далі – уламки статуї в центрі Багдада і відбитий зубилом у сильних руках гігантський бетонний ніс.

Потім було багато фото з поваленим халіфом. І багато війни та крові.

Зима в Києві не схожа на весну в Багдаді. Так я сказав собі, відігнавши неприємні думки. Мені хотілося змін. І вірилось у світле майбутнє.

– Сьогоднішні події дають нам сигнал: завтра ми з вами прокинемося вже в іншій країні, – казав я в мікрофон, дивлячись у камеру, долаючи страх, і захват, і морозне повітря, що заважало говорити. А за мою спиною сильні революційні руки за допомогою молотка та зубила відбивали ленінський мармуровий ніс. Хіба ви не знаєте, що всі найважливіші речі на землі відбуваються за спиною журналіста?

Далі біг нерівною місцевістю. Знайома барикада з написом «Зрозумійте. Нас дістало!» Набита підпаленими дровами залізна бочка.

– Доброго дня! Скажіть, а ви готові до зустрічі силовиків?

– Готові.

– А якщо вони захочуть розігнати Майдан?

Пауза. Потім відповідь.

– А ми їх зустрінемо чаєм. Он який смачний у нас чай. Ароматний. Ми всіх тут пригощаємо. Безкоштовно.

Хочете?

Ніколи не думав, що пластик може так приємно обпикати руки.

Ідемо до намету. Заходимо всередину великого брезентового шатра.

– Ого, як тут тепло! А де ви спите?

Камера знімає матраци, що на них, як на передовій бійці, не роздягаючись, сплять майданівці.

– А що ви їсте?

– Та ось, приготували бутерброди з чаєм.

Камера панорамує пагорби всілякої поживи на столі. Мільйони людей в Україні та за її межами бачать на своїх широких екранах ці наїдки революції і чують мій голос:

– Дякую за пригощання, але чаєм нас уже напоїли.

Як це зворушливо, мирно й весело – мерзнути на Майдані.

«Змінійте локацію», – чую в навушниках.

А далі раптовий телевізійний кидок до ялинки. О ні, не так! До «йолки», адже це слово в такому вигляді

вимовив президент, якого скидали просто зараз, у моєму прямому ефірі, мирні люди з чаєм та бутербродами.

Короткі й веселі інтерв'ю довелося закінчити раптово, після слів режисера «Фінальні титри! Всі молодці!» Ми зробили це. «А ти крутий, друже», – почув я голос свого марнославства, що говорив інтонаціями головного редактора. Він маніпулював мною, я це добре розумів, але тієї миті мені це дуже подобалося. Ламаючи одні стереотипи, ти підкоряєшся іншим. Майдан став новою формою телебачення.

І це відкриття надихнуло багатьох телевізійних менеджерів, яким важливо було конвертувати рейтинг у гроші. А конвертувати буйну козацьку республіку Майдану в рейтинг уже виявилось справою нескладною. Бігаючи зі своїми рюкзаками-передавачами спринтерською ділянкою Хрещатика від Богдана Хмельницького до стели Незалежності, журналісти великих грошовитих каналів часто самі не розуміли, що ставали конверторами. Пересувними конвертаційними центрами. Правди в емоції, емоцій в інформацію, інформації в рейтинг, рейтингу в гроші. Хоча в моменти прямих включень про це не думав

жоден із тих, хто серед вогнищ протесту намагався достукатися до решти країни, що болісно оживала від мерзлої напівдрімоти. «Завтра ми прокинемось у зовсім іншій країні, післязавтра в третій, а ще через день у четвертій», – так напівжартома бурчав головний редактор, коли пародіював месиджі своїх ведучих, у яких завмирало в ефірі серце від відчуття реальної свободи слова.

Судячи з реплік із адміністрації президента, небагатослівний лідер країни не знав, чим дихає Майдан. Мороз і дим не долітали до урядового кварталу. А дарма. Можливо, якби двічі несудимий чоловік у дорогому костюмі відчинив вікно й послухав шум вулиці, то зрозумів би, що наступним із гранітного постаменту злетить саме він, хай і не фізично, не буквально. Він уже падав, по-дурному моргаючи виряченими очима, але, падаючи, дав команду своїм ланцюговим псам і запустив маховик війни, про яку ми, її народ, нічого не чули і в якій нічого не розуміли.

Але я побачив, як над величезною країною випущеним із пляшки джином в'ється вона, майбутня війна, хоча відразу й не збагнув, хто саме її випустив.

Вони не любили телебачення. Вважали його продажним та брехливим. Частково це так і було. Але щоразу, коли бачили камеру, сподівалися на те, що їм вдасться достукатися до вежі зі слонової кістки, на вершині якої сиділа єдино правильна, палко люблена непогрішна особа. Закіптюжений хлопець зі щитом прикрив мене, коли я виходив у прямий ефір. Пластикові кулі стукали по дерев'яній поверхні щита, світлошумові гранати відскакували, як тенісні м'ячики, і, падаючи, лунко вибухали. А морозне київське повітря жваво розтягувало відлуння цих вибухів вулицями та провулками стародавнього міста. Він у своїй вежі не міг цього не чути. Я бачив тисячі людей на схилі пагорба навпроти входу до стадіону. Горіли автобуси поперек вулиці Грушевського. Горіли квитки в кам'яній прибудові, де була каса стадіону.

І тут я помітив молодих людей – хлопців і дівчат: вони розбирали тротуарну плитку біля стадіону та на алеї парку, що вела кудись униз, до дніпровських берегів. Вони діяли чітко. Як годинниковий механізм. У рухах їхніх рук не було ні суєти, ні страху, ні емоцій. Вони

виконували завдання. Це завдання було простим – зробити пролом у рядах блискучих чорних шоломів, що стояли перед натовпом. Ті, хто кидав каміння, підходили ланцюжком, прикриваючись щитами, серед яких було чимало трофейних. Ліва рука на плечі товариша, який іде попереду, права тримає щит над головою. «Раз, два, раз, два!!!» – бадьоро покрикував командир цієї групи. Вони йшли вперед без страху, мов легіонери, які штурмують городище варварів, хоч одноманітністю почорнілого від кіптяви одягу та зброї не вирізнялись. А коли легіонери опинилися прямо перед лінією техніки, що горіла, з'явилися прапороносці з синьо-жовтими прапорами. І люди, які виколупували плитку, вишикувались у ланцюг. Це була справжня армія революції. Вона мала серйозний намір перемогти.

І тут я почув виляски пострілів. Стріляли з боку барикади, утвореної остовами згорілої техніки. Хтось зігнувся, ніби зламане навпіл дерево. Хтось упав на коліна, затуливши обличчя руками. Пальці рук майже чорні від кіптяви. І ось між чорними й зашкарубленими, як коріння старого дуба, пальцями сочиться червона рідина. В'язка, як олійна фарба. Я не вірю до кінця, що

то кров. Я не можу повірити, що то кров, бо це відбувається в Києві, у центрі столиці, саме там, де я нещодавно прогулювався з сім'єю і думав про найдивовижніше і найспокійніше місто у світі. А до чоловіка з кривавою маскою замість обличчя вже підбігають люди в помаранчевих жилетах і зелених касках часів Другої світової. І обличчя під касками теж із тих часів, такі ж закіптюжені та втомлені. І тільки за червоними хрестами на шоломах можна зрозуміти, що це медики.

У вусі працює підслухка:

– Не кажи, що внутрішні війська застосували пластикові кулі. Це неправда, МВС спростовує.

Я не знаю, що там спростовує МВС, але я бачу на власні очі, як побиті й покалічені міліцейським пластиком люди падають на холодну, ще не виколупану революційною армією бруківку, додаючи до сіро-білих відтінків бунтівної зими артеріальні тони червоного. Миготять зелені каски, помаранчеві жилети, змішуються з димом. Закіптюжена, тверда, мов камінь, рука насипає мені в долоню пластмасові сірі кульки. Дріб, заряджений у спецпатрони для

спецрушниць, з яких по натовпу палять спецпідрозділи. Гуркіт стоїть неймовірний. Я не хочу війни, але я бачу її привид і чую у вухах добрий, спокійний голос, що обіцяє простий спосіб, як її можна уникнути. До ефіру п'ять хвилин. На долоні сірий бісер пластикових куль.

– Не варто казати, що вони стріляють, адже травми несуттєві. А ти знаєш, скільки хлопців із міліції вони відправили в лікарню своїми каменяками? Ти бачиш, їм потрібна кров!

Я стиснув долоню в кулак і знову розкрив її. Звичайні сірі пластикові кульки. Голос у навушниках просить мене назвати білим не чорне, а всього лише сіре. І, якщо добре подумати, не те щоб «назвати», а радше «не назвати», що істотно змінює справу.

– Ага, і скажи про радикально налаштованих молодиків.

І тут я побачив, як у протестувальників полетіли чорні кулі з шипами, схожі на згорнутих у клубок їжаків. І ці кулі вибухали зі страшним гуркотом, засліплюючи очі спалахами світла. Один із демонстрантів, літній чоловік із неголеним обличчям у будівельній касці та

брезентовій куртці з засуканими по лікоть рукавами, схопив чорну кулю. Він хотів її відкинути вбік, подалі, але не встиг – світлошумова граната вибухнула прямо в його руці. І я бачу, ніби в передранковому страхітливому сні, як обличчя людини зникає в плямі яскравого світла, але тільки на мить, а потім із брезентового рукава, ламаючись біля ліктя, випадає рука і падає на бруківку. Наяву! Білий до нудоти суглоб блищить із обривків шкіри, затим помалу, як у сповільненій зйомці, вкривається рожевою фарбою, і вона стає все червонішою й червонішою. Я не чув крику болю цього старого, так, я думаю, це був старий, за шістдесят точно. Я не чув навіть вибуху гранати. І я досі сподіваюся, що мені це привиділося, що я чогось не розгледів у натовпі, котрий штурмував чорні шеренги, але це не головне.

Головне було потім. На мене глянув хлопець, озброєний битою та дерев'яним щитом. Подивився, скептично оцінивши мій шарф, і закритив мене собою. Від чорних оглушливих гранат. Від пластикових куль. Тих самих, про які мені належало через п'ять хвилин сказати, що їх немає.

І я не зміг не сказати незручну правду, хоча мав

можливість промовчати. Сказав, що ці кульки є. І мені стало легко. Все одно, що буде потім, зараз треба зуміти насолодитися правдою цієї хвилини. Тут і зараз.

А потім нас накрило невідомим газом, і мої нутрощі, як мені здалося, вивернулися, мов стара рукавиця, і смердюча рідина полилася з мене на холодний камінь тротуару. Мого оператора, старого вірного друга, затрусило в лихоманці, і він сказав, що не може знімати далі, навіть розуміючи, що ми отримали безкоштовний квиток у перший ряд дійства, котре збирає глядачів лише єдиний раз в історії. Це як піти з першого тайму чемпіонату світу з футболу і другий додивлятися по телевізору, вдома.

Далі крапельниця й дієта. І доволі багато часу, щоб зрозуміти, на чиєму ти боці.

Кримнаш

«То, что с тобой произошло, это как... словно...»

Співрозмовник шукав відповідне порівняння, перебираючи свої улюблені соковиті образи. Цинічний політтехнолог і сибарит, але водночас волелюбний ліберал та естет. Дивна комбінація рис для людини, яка працює на товстосумів. Він грав смислами, пересуваючи їх так, як інші рухають фігури на дошці. Його цікавили гроші. Але більше, ніж гроші, збуджувала думка, що він впливає на певні геополітичні процеси. А наразі, вочевидь, він був щиро здивований. Зрозумів, мабуть, що на процеси впливають зовсім інші люди. Не він. І лишалося тільки змінити крісло головного режисера на звичайний квиток у партері. Це, видається, розуміли і його роботодавці.

Але в часи змін яскраві слова розлітаються зі швидкістю трасуючих куль. Політтехнологу хотілося сказати щось яскраве. Він затримав руку журналіста у своїй тонкій долоні і сказав: *«Это, как бы точнее сказать, было так, словно мимо тебя пролетала*

птица гражданской войны и чуть-чуть коснулась оперением».

«Типовий російський ліберал, уся річ саме в цьому, – недовірливо подумав журналіст про співрозмовника. – А російський лібералізм закінчується там, де починається українське питання».

Узагалі-то, він слухав політтехнолога не надто уважно, думаючи про зламані ребра й результати аналізів. Красиве порівняння сподобалося багатьом із тих, хто стояв і чув цю розмову. У медійній спільноті заведено цінувати гостре слівце і яскраве порівняння, надто коли воно ні до чого не зобов'язує. Але ніхто не міг припустити, що опальний політтехнолог матиме рацію.

* * *

Ребра зламалися після першого удару. Гострий біль пронизав правий бік, і в легнях якимось різко забракло кисню для вдиху. Він захрипів, ковтаючи залишки повітря.

– *Да не хрипи ты!* – ліниво й роздратовано кинув здоровань, який зламав йому ребра.

«Весняний асфальт, виявляється, буває теплим», –

зробив він відкриття, втупившись у шорстке дорожнє покриття траси Севастополь – Ялта. Він, певна річ, помилявся. Теплою була кров, що стікала на дорогу з вузької рани над бровою. Чолов'яга, котрий його бив, носив черевики зі сталевною пластиною в підошві.

«Ткнеш таким черевиком у живіт, і тобі відразу каюк», – згадав він фразу з документального фільму про найманців в Африці, які полюбляли таке взуття. Він дивився цей фільм у ранній юності і навіть не думав, що одного разу, через багато років, життя доведе в дійсності, наскільки чесним був той фільм.

– Ніколи не думав, що потраплю в кіно! – сказав його веселий друг, грецький журналіст Костас, коли за їхньою машиною зчинилася погоня. Спочатку в дзеркалі заднього огляду з'явилися два злих ліхтарі. Потім ще два загорілися голодним вовчим вогнем хижака, що зачув кров. Сидячи в машині, котра безпорадно й загнано тікала від озброєних хижаків, ні він, ні Костас не знали, що їх атакує ціла зграя. Якби вони чули переговори на таксистській хвилі, то, напевне, здивувалися б злагодженості роботи чотириколісних вовків.

* * *

«Они почему-то едут медленно, со скоростью сорок-пятьдесят километров в час!»

«Свернули от заправки. Едут в вашу сторону».

«Верите их на кольцо. Оружие не применяют. Камеру и всю технику убить».

* * *

За ними їхали два позашляховики, притискаючи біле «рено» до узбіччя шосе. «Рено» не могло їхати швидше. Бракувало потужності двигуна, щоб витягти на підйом п'ятьох пасажирів та водія і відірватися від переслідувачів. Перед лобовим склом раптом майнула коричнева «дев'ятка», і чоловік у шапці-кубанці з жовто-чорною стрічкою на зеленому камуфляжі люто садонув по капоту палицею. Водій зупинився.

У своєму малолітражному «рено» він віз п'ятьох журналістів. Один – український репортер. Інший – колумніст із грецької газети. З ними молода жінка. Начебто місцева, з Сімферополя. Але вона вже давно працювала на великий київський телеканал і тому

раптом стала ворогом для своїх земляків, які повдягали кубанки й начепили стрічки. Саме такі були на куртках міцних молодиків, котрі щойно вискочили зі своїх потужних джипів і обступили біле «рено».

– *Выходите!* – загорлали вони і для переконливості почали бити кулаками по склу. Виходити дуже не хотілось, але український репортер знав, що це неминуче. Він налічив десяток озброєних здорованів. Вони діяли дуже злагоджено, точно визначали своє місце відносно зупиненої машини преси: навпроти кожних із чотирьох дверей стояло по одному молодикові і ще кілька людей з боку капота й багажника. Український репортер зауважив, що всі вони озброєні однаковими пістолетами.

«Навряд чи це бандити, – промайнула в нього думка. – У тих зброя була б різноманітнішою». До того ж, пістолет Макарова бандити не любили. І, мовби на підтвердження думок, український репортер почув звук пострілу. Добре знайомий «макаровський» виляск. Потім іще один.

Чоловік стріляв в асфальт. «Не для того, щоб убити, а для того, щоб залякати й деморалізувати», – подумав

репортер і внутрішньо заспокоївся. Втрачати силу духу він не збирався і водночас розумів, що виявляти зайвий героїзм не варто: проти десятка озброєних людей п'ятеро беззбройних журналістів нічого не зроблять, тим паче що серед п'яťох була жінка.

Її не зачепили і навіть не поклали додолу обличчям на асфальт. Хоча й могли. Видно, у душах цих хижаків ще збереглися рудименти честі та уявлень про правила доброго тону. Вона стояла і спостерігала те, як журналісту з Греції одним потужним ударом зламали ніс, як били ногою по обличчю та ребрах худорлявого оператора і жбурляли об землю камеру з ширококутним об'єктивом, дуже дорогу штуку, що давала змогу робити неймовірно красиві кадри, якщо потрапляла до рук майстра.

Ці, котрі люто виконували наказ «убить камеру», теж були майстрами своєї справи. І українець здогадався про це, відзначаючи поведінку зграї озброєних хижаків. Вони стояли так, щоб у разі чого прикривати один одного. А отже, таки готові були застосувати зброю на ураження.

За годину до цього журналіст відзначив, як технічно ці люди розігнали натовп операторів, що знімали захоплення української військової частини. Солдати без розпізнавальних знаків у російській зеленій формі штурмували частину і не звертали уваги на журналістів. Видно, не мали наказу стріляти в репортерів. А тих зібралося під воротами близько тридцяти. Ці ворота спробував таранити вантажний «урал» без номерів. Спроба не мала успіху. Тільки залізний бампер здер із воріт смугу сірої фарби.

– *Да у них давно уже эта полоса на воротах!* – заверещали дві вредні баби, які раптом під'їхали до репортерів на корейській малолітражці.

– *Зачем же вы врете?* – запитала їх журналістка, яка через деякий час опиниться в білому «рено».

– *Это вы все врете! Украинские журналисты!* – дошкульно крикнула їй низька дівчина з чорним кучерявим волоссям. Вона стукотіла своїми підборами, наче приземкувата степова конячка копитами. Від неприємного перекручення, що римується з лайливим

солоним слівцем – «журналізди», – стало гидко.

– *В чем же мы врем?* – запитав дівчину репортер-киянин.

– *А че ты к ней пристаешь?* – підскочила й друга, блондинка з верескливим голосом. – *Или жениться хочешь?*

Одружитися з такою красунею нікому з журналістів не хотілось, але репортер-киянин сказав про всяк випадок, що за інших обставин розглянув би цю пропозицію. Жарт виявився веселим і цілковито мирним, але блондинку він чомусь роздратував.

– *Да че с ними разговаривать, Вика?* – сказала вона чорнявці. – *Па-аехали! Звони «волкам»!*

Хто такі ці «вовки», стало зрозуміло рівно через п'ятнадцять хвилин. Вони приїхали на потужних позашляховиках, на борту одного з яких красувався напис «Смерть фашистам». Хоча, щиро кажучи, фашистами показали себе саме вони, люди з георгіївськими стрічками. Вони розосередилися між операторами. Певний час стояли, придивляючись до різношерстих представників світової преси. Обирали собі жертв. А тоді, наче за командою, з криками «Че

сьмаем, твою мати?!» накинулися на операторів. Били їх руками, валили на кам'янисту севастопольську землю, добивали ногами. Оператор, який працював із жінкою-журналісткою, отримав болісний удар у щелепу. Ця жінка разом із греком затигла покаліченого хлопця в «рено». Власник-водій авто непомітно зник, хутко зметикувавши, як неприємно далі розгортатимуться події перед частиною. У незрадливе «рено», що залишилося на полі бою, набились аж дві знімальні групи. Треба було терміново шукати лікарню для оператора. Журналісти не знали, що невдовзі лікарня знадобиться їм усім. За ними зчинилася погоня.

* * *

«Какая у них машина?»

«Белый “рено”, я их днем видел возле Стрелецкой бухты».

«Куда они сейчас едут?»

«В сторону вокзала».

«Блокируйте их там!»

* * *

Біля вокзалу їм пощастило. «Вовки» підскочили до автівки, рвонули задні двері й вихопили в оператора камеру. Той не опирався і дозволив їм забрати її. Переслідувачі вчепилися в неї, як африканські гієни в антилопу. Ще більшої схожості цьому надавали подібні до звірячого рикання звуки, які вони видавали, ламаючи тендітне телеобладнання. Журналісти виграли кілька секунд, встигли зачинити двері і рвонули з місця настільки швидко, наскільки їм дозволяла потужність двигуна.

Щоправда, вони не могли здогадатися, що в полюванні, крім тих, кого називали «вовками», беруть участь і таксисти. Вони стежили за машиною весь день і повідомляли інформацію про переміщення жінці-диспетчеру, яка милим голосом передавала її виконавцям.

* * *

«Мальчики, надо уничтожить все видео с регистраторов и камер наблюдения. Ну, сами понимаете...»

«А у меня регистратор и так сломан».

«Вот и хорошо».

* * *

Журналістка розуміла, що в Севастополі їм лишатися не можна. «Тут усе проти нас, – сказала вона. – Треба виїхати з міста і знайти лікарню десь інде». А в цей час репортер-киянин розмовляв телефоном зі своїм товаришем, корінним севастопольцем, у якого намагався з'ясувати, як ліпше виїхати з міста.

– Зараз прямо, – передавав він водієві те, що чув у слухавці, – трохи пізніше буде кільце, і на кільці треба піти ліворуч.

* * *

Саме на кільці їх спіймали. Очевидно, шансів утекти не було.

– Якийсь голлівудський бойовик! – пробурмотів грецький колумніст перед тим, як його витягли з машини і зламали ніс.

Репортер із Києва дивився на міцних озброєних

хлопців у масках, на їхні ментівські звички й ментівські непоказні «макарови» і розумів, що це продовження того жорстокого карнавалу, який почався не сьогодні перед українською військовою базою ППО, а значно раніше. Тоді, коли вперше на вулицях Сімферополя та Севастополя з'явилися однакові «зелені чоловічки», люди з автоматами й кулеметами, одягнені в новеньку російську форму бійців спецоперацій. Усі знали, що це російські солдати та офіцери. Усі знали – перевір номери їхньої зброї, і виявиться, що вона з Росії! Але при цьому всі вдавали, що молодики в зеленому – це місцеві кримські хлопці, які вирішили зберегти лад і законність на півострові. Самооборона, як вони себе назвали.

*«Мы хотим свободно говорить на русском языке!
Мы хотим быть частью великой культуры
Пушкина, Толстого, Достоевского!»*

Так скандували ті, хто створював шумовий фон для агресії проти українських військових. Усі ролі в карнавалі були розписані. Літні ветерани та жінки у плетених беретах голосно кричать, називаючи імена великих письменників. Зелені однакові люди штурмують військові частини. А міцні навчені хлопці в

цивільному б'ють журналістів.

Ось хто їм найбільше заважав! Журналісти! Це вони ставлять незручні й недоречні питання «зеленим чоловічкам».

«Вы кто, вы откуда?»

«Мы местные».

«Тогда скажите, в каком районе Севастополя вы сейчас находитесь?»

«Не знаю».

«Какие же вы местные?»

«У меня приказ».

«Чей приказ?»

«Не могу сказать. Но вообще-то мы из России».

Це вони, журналісти, змушують верескливих тіток у беретах зізнаватися, що ні Пушкін, ні Достоевський із Толстим їх не цікавлять і ніколи не цікавили. А хочуть вони, щоб пенсії в них були, «как в Москве». Та й багато українських військових, тих, хто внутрішньо вже погодився зламати присягу, не могли дочекатися моменту, коли цих нахабних співвітчизників із

телекамерами приберуть із міста. А ще ліпше – з півострова. Зраджувати присягу перед камерою якось незручно.

* * *

Їм розбили камери. І переламали кістки.

Репортер із Києва тримався спокійно доти, доки його грецького товарища не взяли пакувати в багажник. Довготелесий грек у важкому шкіряному реглані погано вміщувався в багажнику. Йому допомогли стусанами. Потім ударами загнали туди й худого оператора. Той тримався за бік і важко дихав, дивлячись на пістолет, наставлений просто йому в обличчя.

«Коли стріляють поряд із головою, це не страшно, – подумав репортер. – Значить, лякають. Коли засовують людей у багажник, значить, хочуть кудись вивезти. А далі кінець. Схоже на те».

Він підвівся та сперся об бампер машини. Треба було щось зробити. Бодай пожартувати. Хай і незграбно. Він розумів: треба спробувати розрядити ситуацію, щоб його товариші лишилися живими.

– *И ты лезь туда, сволочь фашистская!* – крикнув здоровань у масці, наводячи пістолет на репортера.

– *А, понятно,* – пробурмотів журналіст. – *Вы, наверное, думаете, что мы бандеровцы.*

– *Бендеровцы, бендеровцы! Кто же еще?*

І ці перекручували слово «бандерівець». «Чому ж, – дивувався репортер, – поборники великої російської культури вимовляють його так не по-російськи, перетворюючи прихильників націоналізму в жителів молдовського міста Бендери?»

– *Странно. А вот некоторые нас называют москалями. За то, что говорим по-русски.*

– *Да иди ты! Рассказывай больше!*

Це не був контакт або діалог. Радше обмін фразами. Проте і його, схоже, вистачило, щоб знизити градус жорстокості.

– *Ладно, езжайте!*

Здається, імпровізація з багажником та вивезенням у невідомому напрямку скасовувалася.

– *Только запомните: мы знаем, кто вы и откуда,*

мы знаем, где ваши семьи, так что живите и бойтесь!

Репортер із Києва не хотів боятися. Він розлютився. Ці люди, «вовки», спробували вдарити журналістів у найбільчіше місце.

Ще недавно він приїздив до білого приморського міста, щоб походити його вулицями й послухати шум моря біля Графської пристані. Він добре знав, що десь поблизу на морському дні навіки лишилася щогла лінкора «Новоросійськ», який вибухнув за дивних обставин, і він зовсім нещодавно намагався в тих обставинах розібратись.

Він розповідав своїм дітям про Балаклавську битву, про те, що фраза «тонка червона лінія», яка означала звитягу та мужність військових, з'явилася саме тут, коли перший в історії журналістики військовий репортер Вільям Рассел, сидячи на пагорбі, спостерігав розгром шотландського загону в червоних мундирах, який вишикувався в ланцюг і люто відстрілювався.

Він полюбляв до речі й не до речі цитувати Альфреда Теннісона, який написав про цей розгром своє славнозвісне: «Yours not to reason why, yours but to do

and die». Він з дитинства пам'ятав і описи солдатів першої севастопольської оборони, зроблені графом Толстим. І, подібно до одного з побачених графом воїнів, намагався в дитинстві їсти кавун із хлібом. Смак йому відразу не сподобався, але він казав собі: «Толстой вважає, що це смачно!» – і з допомогою великого письменника записав у себе чорну плоть хліба і червону плоть кавуна.

Він разом зі своїми дітьми перелазив через огорожу, аби потрапити в Херсонес, – як справжній севастополець, – і розповідав їм про Іфігенію, про грецьких колоністів, про фільм «Пригоди Буратіно» та про князя Володимира. А потім його донька, закутавшись у картатий теплий плед, сиділа за колонадою на білій веранді і, вдихаючи аромат трав'яного кримського чаю, дивилася, як поверхнею Артбухти ковзає біле вітрило.

Він був щасливим у цьому місті. Але місто його зрадило, на що, як виявилось, не треба багато часу. Це так само легко, як зламати присягу. Щоб потім, на старості, пенсія, як у Москві. Він думав, що Севастополь був вічно молодим, а місто виявилось старим військовим пенсіонером, який доживав віку в

мріях про нездійсненне вчора.

«Вони, певне, вважають себе героями, – намагався зрозуміти репортер, – але герої йдуть у бій з відкритими обличчями, а не затуляються масками». Ці, у масках і з георгіївськими стрічками, залишивши собі гаманці та документи, сховали свої коротконосі «макарови» й забралися геть на потужних джипах.

– *Это вас, милая девушка, с Восьмым марта!* – криво посміхнувшись, сказав журналістці міліціонер на найближчому посту між Севастополем і Сімферополем. Тут явно знали про подію зі стріляниною.

– Вони всі проти нас! Вони всі разом! – прошепотіла дівчина, розмазуючи сльози по щоках.

Діагноз її супутникам змогли поставити лише в Києві. Зламані ребра, пробита легеня, травми голови.

Через кілька днів вона сиділа у вагоні. Поїзд відвозив її до Києва. Жінка була не сама. Її мама приречено дивилась у мокро від дощу вікно, а донька гортала різнобарвні сторінки дитячої книжки. «Мене не били, – думала журналістка, – але вбили морально». Їй треба звикати до нового для себе статусу. «Біженка, – вперше сказала вона собі. – Чи не перша біженка». Їй

здавалося, що біженці – це герої репортажів про війну. А за вікном усе ж була не війна, а дощова рання весна. Журналістка не знала, що війна вже йде. Поїзд тікав від неминучості в невідомість. Але це була невідомість не темна, а світла. «Все буде добре-добре-добре», – упевненим тамтамом відбивали колеса. І вона задрімала під цей ритм, і усмішка блукала її обличчям. А за вікном кружляв над степом птах, широко загрибаючи крилами повітря, в якому раптом стало багато кислого присмаку металу. Так тут буває перед грозою.

Зведений автомат

Кава біля пам'ятника Тарасові Шевченку була найсмачнішою в місті. Україна, мені здавалося, чіплялася за місто, що відпливало, всіма способами, всім, що мала в арсеналі красивого та комфортного. Навіть кава брала участь у боротьбі за симпатії. Відкрита веранда, збита з дерева, і цупкий сірий папір із надрукованим меню – від усього цього віяло стабільністю та достатком. І дівчина, котрій ми докучали питаннями про рецепти страв, не супилась, а мило, навіть дещо задерикувато всміхалась. Щойно я мав пряме включення з чоловіком на ім'я Вадим. Його напористість, характерна для донецьких степів і териконів, могла спочатку налякати надто інтелігентних співрозмовників. Про що б не йшлося, – хай навіть про рецепти страв у кафе, – він завжди говорив жорстко, вагомо і навіть агресивно, чітко позначаючи та захищаючи територію своїх інтересів. Такою була форма самозахисту, вельми необхідна для виживання в цій непростій і жорстокій частині Європи. Багато хто звик тут розмовляти саме так, і нема на те ради. Однак за дещо важкою манерою розмови Вадима

проглядали потужний інтелект, освіченість та патріотизм – ті якості, що могли зробити його лідером. Він був людиною слова, відкритою для дружби з новими людьми.

Словом, він мені сподобався. Цього вечора сталося так, що всі наші луганські знімальні групи опинились у потрібний час у потрібному місці. Точніше, у зручний час. Чом би не випити чашечку кави? Чи навіть чогось міцнішого? Адже робочий день та ефір скінчилися.

Усе складалось якнайкраще. Це я зрозумів уже потім. А відразу мені не дуже сподобалося, що мила офіціантка запропонувала нам дерев'яну веранду замість залу всередині кафе. Усе-таки квітень надворі, якось зимно. Але дерево було приємним на дотик, і куртка на плечах не давала змерзнути. Та й дівчина – досить мила, щоб із нею погодитися.

Нас було шестеро, але хлопці вирішили відвезти свої камери на наймані квартири, де жили обидві наші групи. Вони взяли старий, сріблястого кольору седан «ніссан», що справно катав нас донбаськими дорогами. Вадим припаркував свій величезний чорний «патрол» трохи далі від веранди кафе. Гена – єдиний із моїх

колег, хто не поїхав відвозити техніку після прямого включення, а вирушив на самоті в темряву провулків телефонувати, мабуть, своїй дівчині. Ми з Вадимом чекали на каву.

У місті було тривожно. У будівлі Служби безпеки України засіли озброєні люди, які проголосили себе «Луганською Народною Республікою». Але тоді, в кінці квітня, межі цієї республіки позначалися стосами покришок та спіраллю колючого дроту, що в неї обмотався мурашник захопленої будівлі. На території «республіки» було досить вільно. Бутерброди, потоки горілки, свобода слова – потужного, міцного, нецензурного. І ненависть до всього українського загалом, а до столичного телебачення зокрема. Утім, на площі біля пам'ятника Шевченку майорів синьо-жовтий прапор, і до нас, журналістів, підбігали швидкі пустотливі студентки зі стрічками кольору неба та пшениці. Брала автографи, знайомилися, просто теревенили. Біля Кобзаря було спокійно й весело.

Ну от, чекаємо ми з Вадимом на каву та обговорюємо його пряме включення. Я тоді вважав, що треба якнайбільше показувати місцевих донбаських бізнесменів, які в змозі стати лідерами думок. Мені

здавалося, патріотично налаштований жорсткий чоловік, який сидів навпроти, саме такий. Вадим розповів, як передав прикордонникам дві легкоброньовані машини. І збирається передати ще. Я його слухав і думав про своє. Треба було закінчити статтю і знайти для цього трохи часу. І цієї миті я помітив зграю молодиків, що проходила повз кафе.

Їх було з п'ятнадцять. У спортивних костюмах, що в темряві здавались однаковісінькими. У кепках і безформних шапках. Приблизно двадцятилітні. У кожного в руці – по биті або просто короткій дубині.

Це було вперше, коли я побачив, як люмпенська республіка вихлюпується за шинно-дротяний периметр.

Вони проходили достатньо близько від веранди, щоб до мене долинули уривки їхньої розмови:

– Вго «патрол» стоит ниже, а выше серебристый «ниссан». И где-то там должен быть этот...

– Цап? – невиразно перепитав співрозмовника товариш.

І вони пішли далі. Якраз туди, де майорів прапор і

величезний Кобзар сумно дивився на перехожих зі свого постаменту.

«Патрол», «ніссан» – це мені щось нагадало. Але реакція Вадима виявилася швидшою.

– Он як, оці тебе «Цапом», виявляється, називають?

І в мене склалася картина. Вони бачили включення. Після нього минуло близько чверті години. Якраз приблизно п'ятнадцять хвилин потрібно, щоб визначити місце включення й дістатися пішки від будівлі СБУ до центральної площі Луганська. Вони йшли за мною, за всією нашою групою.

Вадим не став чекати на мою реакцію.

– Вони пройшли вперед. Швидше в машину, поїхали!

Нас урятувало тільки те, що на місці не виявилось ні сріблястого «ніссана», ні інших хлопців із технікою. Тих, хто шукав мене, це ввело в ступор. Поки вони шукали «ніссан», ми заскочили в джип Вадима і стали кружляти луганськими вулицями, намагаючись визначити, чи є за нами «хвіст». Не було. Я набрав номер оператора на найманій квартирі:

– Швидко збирай речі! Треба валити з міста.

Мого тезка Андрія не треба було просити двічі. Через п'ять хвилин він уже стояв зі своїм і моїм рюкзаками біля коричневих дверей луганської багатоповерхівки.

– Швидко, швидко! – поквапив його Вадим. – Я їх знаю. Вони нас шукатимуть.

Ще одне коло містом. Я встиг попередити товаришів, щоб у жодному разі не поверталися на площу.

– Чому?! – зі злістю вдарив Вадим по кермовій колонці.
– Чому я, як заєць, маю звідси тікати?!

Це була його батьківщина.

Ми прямували до виїзду з міста. Я зробив ще один дзвінок – попередив місцевого журналіста, з яким устиг потоваришувати, про те, що за нами полюють. Він, темпераментний юнак, вигукнув спересердя:

– Давай я зателефоную в міліцію! Давай, скажу начальникові, що вам погрожують! Начальник наш, він патріот!

Я презирнувся з Вадимом. Той заперечно похитав головою. До міліції довіри не було. Один, хай навіть дуже хороший начальник більше не міг відповідати за всіх своїх підлеглих.

– Скажи мені, в якому напрямку ви їдете? – кричала телефонна слухавка. Я прикрив мікрофон.

– Скажи йому, що їдемо в бік Тореза, – самими губами вимовив Вадим.

– Виїзд у бік Тореза, – сказав я в телефон, – ми їдемо туди.

– Зрозумів, – весело сказала слухавка. Мій товариш щиро хотів мені допомогти. Але в щирості намірів його друзів із міліції я сумнівався. Якби не місцева міліція, то не було б у місті п'яних людей зі зброєю і темних стосів покришок навколо захоплених будівель. Неважко здогадатися, що з міста ми виїхали іншим шляхом.

Ніч підморгувала за вікном жовтими вогниками нечастих зустрічних автівок. Наш джип підкидало на вибоїнах. Щоразу, коли машина бралася лічити ями, Вадим лаявся. Але лютився він не на дороги.

– Я ж тут навчався, потім працював. Я знав тут усіх, і всі знали мене. А тепер я маю думати, як звалити з цього містечка.

Але то були емоції. А раціо підказувало, що треба шукати дорогу, яка оmine блокпости з триколорами та

георгіївськими стрічками. Інших, щоправда, в околицях Луганська й не було.

– Поїдемо в бік російського кордону, – вирішив Вадим. І я не сперечався. Раніше він служив тут у прикордонній службі і ліпше, ніж будь-хто, знав усі таємні стежки-доріжки місцевих контрабандистів.

Ми металися порожніми селами з перекошеними хатами. Промінь світла періодично вихоплював із темряви зігнуті дорожні знаки. А потім, опинившись на краю невідомого населеного пункту, ми вилетіли просто в степ і побачили перед собою непоказний стовп із табличкою «Державний кордон України». Нічого, крім цього напису, не свідчило про те, що в цьому місці закінчується одна країна й починається інша. Ні тобі огорожі, ні перекопаної контрольно-слідової смуги. Просто нічний степ, відкритий для всіх. І ми рвонули степом.

– Ми порушники державного кордону, – сказав я спокійним голосом.

– Це Росія? – запитав трохи стривожено оператор.

Вадим був спокійний, як удав.

– Ні, хлопці, цей степ вважається нейтральною смугою. Та не хвилюйтесь. Тут місцеві порушують кордон по кілька разів на день.

Машина знову влетіла в якесь село. Я дуже сподівався, що це не російське село. Але й рідне, українське, не обіцяло нічого доброго. Попереду ми помітили блокпост із російським прапором.

– Сепаратисти, – сказав Вадим.

– Шкода, – спробував пожартувати я. – Мій лікар сказав мені, що я повинен уникати тих місць, де людей б'ють по голові.

Вадим підморгнув:

– Спробуємо дотриматися рекомендацій лікаря.

І потягся рукою за крісло. Я розгледів, як зі шкіряної сумки він дістає коротконосий автомат.

– Хлопці, ви не проти, я стрілятиму в тому випадку, якщо нас зупинять?

Ніхто з нас не став сперечатися з Вадимом. Він натиснув на педаль газу, і я почув, як автомат клацнув, досилаючи патрон у патронник. Клік-клак. Упіймав себе на думці, що вперше чую на рідній

українській землі, як автомат готують до стрільби бойовими патронами не в тирі, не на стрільбищі, а на путівці. І відчув, що ось тепер, у цю мить, мирний час закінчується і починається якийсь інший, назву котрому тоді ще не придумав.

Вадим дійсно приготувався до будь-якого повороту подій, якщо раптом його зупинять. Але джип пролетів через блокпост, навіть не пригальмувавши, і краєм ока я встиг помітити, як із-за мішків з піском виповзає хитка фігура з берданкою на плечі. Здавалося, зараз час такий, що в кожному донбаському селі, яке себе поважає, неодмінно має бути блокпост і людина з рушницею на плечі. Бо як інакше?

Через кілька хвилин Вадим зрозумів, що ми їдемо не туди. Він призупинився. На вулиці порожньо. Нікого.

– Куди їхати? – спитав Вадим, адресуючи питання скоріше собі, ніж нам.

І тут із найближчих воріт визирнув чоловічок невизначених років, швидкий і, судячи з усього, допитливий.

– *А вы, это, кого здесь ищете?* – поцікавився він.

– *Не кого, а что*, – виправив його з донбаською напористістю Вадим. – *Дорогу ищем. На Алчевск.*

– *А-а-а*, – з повагою протягнув чоловічок, упізнавши у Вадимові свого. – *Так вам, это, назад.*

– *Через блокпост, что ли?* – уточнив Вадим.

– *Ага, через блокпост и дальше вали по прямой до асфальта. А потом, как увидишь знак, едь по главной, понял?*

Це напівпитальне, напівпогрозливе донбаське «*понял?*», сказане з неповторним, як гуркіт вугільної вагонетки, натиском, ні з чим не переплутати.

Ми презирнулись і зітхнули. Розвернулись, і коли машина від'їхала від нашого нічного інформатора, Вадим знову дістав свій автомат. Інакше ніяк. Через блокпост. Повз чоловіка з рушницею.

Хмільний вартовий із берданкою пропустив таку чудову нагоду оглянути підозрілий джип і вже знову поринув був у нічні сновидіння. Аж тут джип на всій швидкості повертається. Ми знову пролетіли укріплення з мішків, а вартовий навіть не зняв рушницю з плеча. Зрозумів, очевидно, що не встигне.

Через годину або близько того ми стояли біля найвищої точки в луганському степу. Над обеліском крізь хмари пробивався місяць, і ми, чекаючи вірних товаришів Вадима, перекидалися словами невиразної розмови про країну та розколотий народ.

Коли до нашої машини під'їхали Вадимові друзі, я перекинув свої речі з його джипа в їхній позашляховик і міцно обійняв чоловіка, про існування якого ще вранці не знав. І ось увечері він уже рятував нас від швидкої розправи.

Далі обійшлося без пригод. Хлопці змогли відправити нашу групу до Києва.

Уже в Києві я довідався, що на виїзді з Луганська – якраз на тій дорозі, що вела до Тореза, – на нас чекали люди зі зброєю та георгіївськими стрічками. Тоді мені здавалося, що все ще можна виправити. Тоді я вірив, що суворі донбаські мужики, склавши зброю, знову візьмуться з'ясовувати стосунки тільки за допомогою напористих слів. Не зі зла. А тому, що всі тут так говорять. Навіть українські патріоти.

Тисяча вісімсот двадцять три плюс один

Граф Сен-Жермен не вважав Майдан тим місцем, де почувався добре. Збоку він бачив усе те, що мешканці козацького куреня намагалися не помічати.

Потворність мішків, навалених упоперек найкращої вулиці найкращого міста на Землі. Чад із прокопчених бочок, що роз'їдає очі. І п'яних колгоспників, котрі настирливо намагаються примазатися до революції. Він був воїном і любив порядок. Саме тому Сен-Жермен не любив революцій. Він думав, що спостерігатиме за нею збоку. Але одного разу йому запропонували взяти участь у розгоні бунту. І він, гарненько подумавши, зрозумів, що й контрреволюція не його стихія. Тим паче, що люди, які захищали законну владу, з захватом зривали й топтали державні прапори, з якими йшли на площу вкриті кіптявою господарі наметів.

Цього він не міг збагнути. Будь-який дипломований психолог назвав би хід думок Сен-Жермена хитромудрими слівцями «когнітивний дисонанс». Але нехай до психологів звертаються екзальтовані панянки

з товстими коханцями та маленькими собачками. Наш герой волів до всього доходити власним розумом. Він не хотів бути схожим на воїна армії клонів і тому відмовився стояти в лаві однакових людей у чорному. Хоча братами по зброї вважав саме їх. Тих, у кого летіли «коктейлі Молотова» і хто бився БТРом об барикаду, як тараном, що пробивається в дерев'яну браму гірської фортеці.

Тоді він ще не був Графом Сен-Жерменом. Це прізвисько, що резонує з вічністю, дав йому один український генерал. Єдиний з генералів, кого воїн вважав сміливим і відчайдушним. Справжнім, не паркетним.

– Ну, ти, видно, живучий, як граф Сен-Жермен, мати його! – весело й по-хуліганськи вилаявся генерал, коли боєць розповів йому, що задумав. – Збираєшся жити вічно? Подивіться, чистий тобі граф!

Дивитися на бійця ніхто не побажав. Поруч жодного військового. Розмова була не для чужих вух. Генерал сидів на бетонному блоці, як простий солдат. Бетон дряпав задницю навіть крізь чорні гвардійські штани. Проте ні генерал, ні його молодий співрозмовник на це

не зважали.

– А хто такий оцей граф Сен-Жермен? – спитав генерала хлопець.

– Та знаєш, це був один такий собі француз, який казав, що живе вже тисячі літ. Безсмертний ніби, щось таке, – і генерал усміхнувся.

Хлопець шанобливо похитав головою. Повага стосувалася не легендарного француза, а генерала.

«То він, виявляється, ще й книжки читати вміє. А кажуть, що в генералів одна звивина, та й ту кашкетом натерло, – подумав молодий гвардієць. – Ну що ж, граф то й граф».

І справді, було щось графське, породисте в його незалежній манері спілкування з товаришами. У прямоті постави. У поворотах голови. Його носу з горбинкою міг позаздрити будь-який нащадок лінії Валуа. А головне, зухвалість того, що задумав гвардієць, була воістину мушкетерською.

Та про це дещо згодом. А спершу про те, чому він став гвардійцем.

– Я військовий. Професіональний військовий. Я себе не

бачу поза армією, поза структурою, – так він казав своєму товаришеві, розвіднику Толику, з яким розговорився відверто на позиції біля Дебальцевого. – Я не любив Майдану, не розумів його. Але я бачив, як розвалюють армію та силові структури. Розвалюють усе ті ж люди, які з насолодою топтали прапори своєї країни. А я їй давав присягу, своїй країні. І Батьківщина для мене не Донбас чи Київщина. Батьківщина – це ж уся Україна.

Хлопець жив у Слов'янську. Тут його добре знали. Міліція, спецслужби, чиновники. Ніхто з його знайомих не здивувався, коли молодий чоловік звільнився з внутрішніх військ. Але тут стався крутий віраж у його долі. Утім, він сам увійшов у поворот на повній швидкості відчайдушного боліда.

Ввічливі «зелені чоловічки» захопили міліцію в Слов'янську. Потім будівлю Служби безпеки. Потім змінили владу в місті, відтіснивши всіх прихильників України «за поребрик». Ох, хлопець так не любив це слово. Чуже, зверхнє. Бородаті дядьки, які танцюють з автоматами в ресторанах. Бойові машини десанту з триколорами на очах байдужих водіїв «ланосів». Це все те, від чого він повинен захищати свою країну,

адже присягу ніхто не відміняв.

Він довго думав, чому саме його місто вони обрали за мішень. Звичайне донбаське містечко зі слідами промислової депресії нічим не відрізнялося від інших одноповерхових міст українського сходу. Залізнична станція? Але ж є поряд і Дебальцеве, і Краматорськ. Корисні копалини? Сіль, газ? У сусідньому Артемівську солі більше, а видобуток газу не так просто організувати з нуля, особливо якщо хтось могутній ставить палиці в колеса мрійливим геологам.

І Графа раптом осяяло. Єдине, чого не було ніде на Донбасі, але було в його місті, – це назва. Річ у назві міста. Слов'янськ. Вони ж хочуть зробити нову імперію, збурені ідеєю панславізму. Звільнення слов'янських земель від укрів має розпочатися звідси, зі Слов'янська. Цілком у дусі ситих політтехнологів, котрі рулили цією війною в перші її дні. Його рідне місто, не спитавши в сотень тисяч жителів, круглолиці московські дядьки просто призначили сакральною жертвою.

І ось тоді він повернувся добровольцем. Туди, де з активістів Майдану збирали ненавчені батальйони. У Національну гвардію.

Ідея виникла відразу. Обговорювати її не було з ким. Молодші командири надто молоді та недосвідчені. Старшим він не довіряв. І тільки гучноголосий високий генерал із першого погляду викликав повагу. Цей генерал був якийсь особливий. Планував операції легко й витончено, а потім ходив на бойові виходи разом зі звичайними солдатами, щоб переконатись у слухності своєї тактики. Зі стратегією в генерала теж усе було гаразд. Але для виконання стратегічних завдань у країні бракувало сил. Для того щоб блокувати Слов'янськ, знайшли тільки пару тисяч воїнів. Та й то лише після того, як вороги розстріляли капітана Геннадія Біличенка. Утім, Сен-Жермен ще до цього розстрілу розумів, що на його батьківщині йде війна. Капітан – її перша жертва, випадкова й від того ще трагічніша.

– Я зможу зайти в місто й лишитися там, – говорив молодий чоловік, а генерал уважно слухав. – І, якщо пощастить, долучитися до банди. У вас є інформатори в банді?

– Ні, – відповів генерал. – Таке враження, що в цьому місті всі проти нас.

– Але я ж звідси. І я не проти, я за, – сперечався з генералом упертий боєць.

– Чому ти думаєш, що в тебе вийде?

– Я місцевий. Я служив у ВВ. А ВВшники і майданівці одні одних не люблять.

– Це правда, – погодився генерал. Він часто й сам ставав буфером між відчайдушними бійцями майданних сотень, винахідливими конструкторами катапульт, спритними метальниками коктейлів, і офіцерами внутрішніх військ, котрі так уперто не бажали зватися гвардійцями. А генералу подобалося слово «гвардія». І його зухвалому співрозмовнику теж.

– Вони все знають про мене. Знають, що я звільнився. А їм, напевне, потрібні колишні вояки, які мають зуб на Майдан. Тільки вони не знають, що я служу знову.

– Слухай, друже, – сказав настирному хлопцеві генерал, але не по-батьківськи, а радше по-товариськи, мовби старший хуліган у дворі давав настанови молодшому. – А як ти назад виходитимеш? Залізити на сусідську яблуню легко. Весь фокус у тому, щоб злізти з неї.

– Нічого, генерале, розберемося, – він підморгнув старшому військовому начальнику, і той дуже постарався не почути, як перед високим званням зникло статутне звертання «товаришу».

Генерал не образився. Навпаки, розсміявся.

– Ну, ти, хлопче, точно граф Сен-Жермен!

Так у бійця з'явився свій позивний.

Першу здобич він приніс через три дні. Це була схема розташування блокпостів бойовиків. Сен-Жермен прийшов у балаклаві.

– Правильно, Графе, – сказав йому генерал. – Так і приходь. Не знімай її, хто б не просив. Вважай, що народився в балаклаві. А доповідатимеш особисто мені. Як зрозумів?

Сен-Жермен уже стрімко робив кар'єру серед сепаратистського воїнства. Він, записавшись в ополченці, тиждень простояв на блокпосту на в'їзді в місто. За цей час відбувся певний апгрейд у його озброєнні та амуніції. Починав кар'єру з мисливською двостволкою. Потім змінив рушницю на пістолет Макарова, який віджав у райвідділі міліції. А коли

призначили старшим блокпоста, то видали АК-74 з підствольним гранатометом, що на початку цієї війни було ще порівняно рідкісним явищем. Худий, як сірник, Сен-Жермен мав з автоматом і кумедний, і грізний вигляд водночас. А втім, так виглядала добра половина бунтівного воїнства. Від деяких підлеглих Графа віяло з гідною заздрості постійністю сивушними запахами. Тим часом розширені зіниці інших давали підстави думати, що тут уживається не тільки горілка з пивом.

За тиждень його командир-сепаратист дізнався, що Сен-Жермен уміє ставити розтяжки. Підвищення не змусило себе чекати. Хлопця поставили тренувати бойовиків, котрі мінували підступи до блокпостів на Слов'янському курорті та на дорозі, що вела в центр від комбікормового заводу. Він побачив, що разом із ним цією непростюю роботою зайняті ще кілька бороданів.

– *Вы из Чечни, ребята?* – запитав їх Сен-Жермен, бо на той час уже посміливішав.

– *А тебе все бородатые чеченцами кажутся?* – сказав один. Усі інші засміялися.

– *Из Осетии мы, брат. Южной. Цхинвал знаешь, если че?* – мовив другий.

Не варто говорити про те, що всі карти й схеми розтяжок невдовзі опинились у генерала. Але вирішено було їх одразу не знімати, а знешкодити під час входу в місто. Його планували з самого початку.

А Сен-Жермен уже шукав спосіб з'ясувати шляхи постачання зброї до міста. Українські журналісти сурмили про те, що кільце навколо Слов'янська стискається, але це було не так. Облога міста, як прогризений мишами мішок, пропускала в місто боеприпаси для мінометів, снаряди для гармат БМДшок, бойових машин десанту. Нацгвардійці щосили прагнули підловити «Нону», що наводила жах на бійців. Її, пам'ятається, відібрали в нерішучих і делікатних українських десантників. Утім, на початку війни українська армія слабо володіла наукою перемагати.

Після доповідей про те, що самохідний міномет знищено, підступна «Нона» воскресала і продовжувала жахати українські позиції. Сен-Жермен з'ясував, що тієї, трофейної, захопленої «Нони» давно вже немає.

Через російсько-український кордон біля Луганська в місто завезли вже третю установку, видаючи її за трофейну. Це було дуже зручно. За ширмою трофейної зброї можна приховати не тільки обсяг російського постачання, а навіть сам факт участі Росії у війні. Це Великий Брат воює з нами. Граф це зрозумів одним із перших. І навіть міг би це довести.

– Цікава тактика, – замислився після його доповіді генерал. – Вони, скажімо, віджимають у нас один міномет. А завозять десяток. Так само з БМП та іншою гусеничною технікою.

– А ще в них обов'язково з'являться ПЗРК, – додав Сен-Жермен.

– Я знаю, – зітхнув генерал. – Я їх прошу дозволити вертольотам літати з ракетами на підвісках. Але вони кажуть своїм пілотам: «Тільки розвідувальні польоти. Це не війна». А це війна!

Генерал стукнув кулаком по газеті, що лежала на столі. Лютчики йому не підпорядковувалися. Зате підпорядковувався Сен-Жермен. Граф був вартій цілої ескадрильї повітряних розвідників. І генерал знав справжню ціну цьому хлопцеві. Він простяг широку

м'ясисту долоню, і Сен-Жермен із великим зусиллям зумів потиснути її так само міцно у відповідь.

– Іди, друже, і будь обережним.

– Їсть, товаришу генерале, – сказав Сен-Жермен.

Обережність не належала до чеснот відчайдушного гвардійця. Він сунув свій допитливий ніс із горбинкою туди, де його могли прищемити. І це могло коштувати йому не тільки свободи, але й чогось більшого. Та Сен-Жермен уже відчув приплив адреналіну, коли задумав добути схему збройових складів на території міста.

Один із них, як він з'ясував, був у підвалі протестантської церкви, де служив пастор із біблійним ім'ям Петро. Бойовики вподобали її й відібрали в Петра ключі від церкви. Він явно був не в курсі вмісту прохолодних комор молитовного дому. Петро намагався вивозити біженців із міста. І про це Сен-Жермен добре знав, спостерігаючи, як Петро мало не щодня за кермом бусика проїжджав через блокпости сепаратистів. Напевне, склади були й в інших місцях.

А Сен-Жермен, повідомивши про те, що знає, вирішив підібратися ближче до чоловіка з білогвардійськими вусиками та манерами кіношного штабс-капітана,

який і верховодив усією збройною братією в місті. Перший – так його тут називали. Сен-Жермен тренувався за будівлею Служби безпеки. Там облаштували в'язницю. За нею – полігон, що на ньому відпрацьовували прийоми захоплення автомобілів та іншої колісної техніки. Для цього вигнали на подвір'я старий «ГАЗ-53», що бачив багатьох водіїв і багато доріг. А перед СБУ був ресторанчик, де цей чоловік, Перший, обідав зі своїми найближчими помічниками. Дорогу від ресторану до штабу сепаратистів надійно прикривали снайпери та охоронці. Сен-Жермен став одним із них. Мішки з піском, викладені на повний людський зріст, закривали від сторонніх спостерігачів дорогу, якою чоловік із білогвардійськими вусиками курсував між штабом і своєю лежанкою. Дорога забирала п'ять хвилин, однак вирахувати алгоритм пересувань штабс-капітана було дуже складно. Єдиним місцем, де Перший дорогою почував себе не зовсім упевнено, була труба теплоцентралі, через яку заарештовані робітники перекинули містки. Щоб перебраться через трубу, треба було піднятися дерев'яними сходами. У цей момент Перший опинявся вище від мішків. Тому поруч завжди був уважний

боєць, який стежив за навколишніми роззявами та відлякував їх своїм грізним виглядом. Іноді на цей пост виставляли й Сен-Жермена. Навісивши на себе бронежилет і розгрузку з магазинами, Граф міг справити серйозне враження. Але знявши амуніцію, він знову виявлявся худорлявим донбаським хлопцем, таким же, як і тисячі інших бойовиків, що називалися ополченцями.

«А до речі, скільки їх усього, ополченців?» – якимось поставив собі запитання Граф. І вирішив добути списки.

У Першого все записувалось. Облік і контроль були суттю філософії штабс-капітана. У відомостях про платню та матеріальне забезпечення бійці ставили підписи. У списках підрозділів ополчення кожного бойовика було пронумеровано. Залишалося тільки отримати ці списки. Чи бодай поглянути на порядковий номер у кінці документа. Сен-Жермен тихо чекав. І дочекався свого моменту. Це був справді зоряний час розвідника. Перед ним був кабінет Першого. Карта на столі, кілька особових справ і стос списаного паперу формату А4. Ну як він міг не зайти? І він зайшов. Через кілька секунд знав, що бойовиків у

місті тисяча вісімсот двадцять чотири. Це з ним. Ціла бригада добре організованих і мотивованих солдатів бойовничого сепаратизму, та ще й значна частина сепаратистів носила в кишенях російські паспорти. Решта, як правило, являла собою популярну на Донбасі напівкримінальну верству, яку в народі йменували «гопник».

Ці люди поспішали встигнути на соціальний ліфт, що вмикається в лихоліття, аби підняти нагору все те, що раніше перебувало на дні. Дали автомат, і крутись як хочеш. Такий нескладний хід думки середнього гопника. Штабс-капітан з упертістю маніяка насаджував облік та контроль, чесно намагався зламати їхнє ставлення до перебування в лавах ополчення. Проте врешті зламався сам. І втратив пильність, надавши графові Сен-Жермену широкі можливості виявляти військові секрети.

Отже, тисяча вісімсот двадцять три. З такими даними можна сміливо йти до генерала. І Сен-Жермен, надівши балаклаву, рушив до своїх.

А генерал вирішив із групою спецназу гелікоптером долетіти на гору Карачун. На горі стояла телевежа,

відбита українськими бійцями в сепаратистів. Їх постійно намагалися викурити звідти ворожі міномети. Але жоден зі штурмів бойовики не змогли провести для себе вдало, і позиція на горі стала їхньою головною проблемою. Генерал сидів з автоматом, як звичайний бортовий стрілець, біля відчинених дверей гелікоптера і стежив за рухами на землі.

Його гелікоптер збили ракетою. З позначкою «Зроблено в Росії». Тоді, коли гвинтокрил завис над Карачуном, стрілець, який очікував свою здобич, натиснув на спуск, і з труби на його плечі вилетіла з шипінням смертоносна підступна сигара. Генерала не стало, і Сен-Жермену здалося, що розмовляти за блокпостом більше ні з ким.

– Гей, воїне, ану зніми балаклаву! – зажадав новий начальник розвідника, але Сен-Жермен не зробив цього.

– Мені дозволили не знімати її, – спокійно й твердо відповів він.

– Хто? Хто тобі дозволив? – завівся офіцер на блокпосту. Він закричав так, щоб його почули всі, хто був на чергуванні.

Цей офіцер належав до тієї категорії людей, які в змозі піднятися лише за рахунок приниження підлеглих.

– Дозволив той, до кого тобі рости й рости. І не тільки по службі, – із шляхетною переконливістю справжнього графа відбив словесний напад гвардієць.

– Та я тобі... – сіпнувся був офіцер. Але його зупинили ті, хто здогадувався, навіщо й до кого ходить Сен-Жермен.

Тисяча вісімсот двадцять три особи виходили зі Слов'янська, осідлавши свою сепарську броню. Лише одна українська гармата спробувала зупинити, – і зупинила, – заблукалий хвіст колони бойовиків. Десяток машин, не більше. Решта разом зі штабс-капітаном вийшли майже всією бунтівною бригадою. Танки, вантажівки, бронетранспортери кілька годин поспіль спокійно виповзали з міста, і з українських позицій по них не стріляли. Вони пішли по шосе, несучи війну в бік Донецька. Тисячний натовп людей, заражених вірусом війни, їхав у мільйонне місто. У Слов'янськ повернувся синьо-золотий прапор.

«Але, ти знаєш, я так і не зрозумів, – казав граф Сен-Жермен своєму другові Толі, – чому їх випустили і

чому в офіційних зведеннях написано, що місто взято штурмом».

Вони розмовляли про те, що було, дивлячись із вікна спостережного пункту на Дебальцеве. Містечко підморгувало жовтими вогниками. «І тоді я просто розучився мріяти», – навіщось сказав Сен-Жермен, трохи відвернувшись убік від товариша.

Боїнг «три сімки»

– Вибачте, могу я посунути вашу сумку?

Вона почула голос, відірвалася від книжки й поглянула на того, хто до неї заговорив. Усміхнений хлопець зі смаглявою шкірою і доброю англійською. В Амстердамі повно таких, які приїхали з південних країн та й осіли в Північній Венеції. Із розстібнутого коміра сорочки «поло» визирала міцна шия. Напружені жили на руках, що намагалися втримати важкий рюкзак. Широкі плечі. «Напевне, він сподобається багатьом моїм подругам», – вирішила вона собі. А ще вирішила не відносити себе до більшості й надала обличчю виразу, що йому могла позаздрити навіть Снігова Королева.

– Так, звісно, – видушила вона з себе і знову повернулася до «П'ятдесяти відтінків сірого». Книжка не захоплювала. Але вона старанно вчитувалась у великий шрифт, яким зазвичай друкують книжки для тих, хто тільки-но навчився читати. «Ще б і наголоси поставили», – подумки пробурчала вона, але наразі ставали в нагоді будь-які способи відволіктися від

хлопця.

А він і не нав'язувався. Акуратно посунув її сумку і запхав нарешті свій баул.

– Треба було б здати в багаж, – усміхнувся він, сідаючи в крісло. Зуби мав білі й однакові, як на рекламі зубної пасти. А можливо, вони просто здавалися такими, на контрасті з темною шкірою.

– Будь ласка, пристебніться, – зауважила, квапливо проходячи повз, немолода стюардеса. «А ви, будь ласка, вимкніть свій телефон, зараз злітаємо», – голос стюардеси вже звучав десь позаду.

«А можна, я картинку відправлю? Швидко?» – заблагав пасажир.

«Ну добре, – вона почула, як пом'якшала господиня економ-класу. – Тільки швидко. Вже злітаємо».

Хлопець сів у крісло біля проходу. Вона спершу хотіла пересісти до вікна, щоб між нею і сусідом виявилось порожнє сидіння, але тут повернулася літня стюардеса, яка вела за руку дівчинку років семи.

– Ви не заперечуєте, якщо ми до вас підсадимо сусідку? Рейс повний. Усі місця зайняті. А маленька

вперше летить літаком. Хоче подивитися в ілюмінатор.
Хоча, якщо вам незручно, то...

– Ні-ні, – квапливо відповіла вона.

А хлопець сказав:

– Я можу пересісти на місце дівчинки. Там же летять її батьки?

– Тільки мама, – сказала дівчинка. – А тато чекатиме в Коала-Лумпурі.

– Коала – це тварина, – з усміхом виправив хлопець, – а Куала – місто.

«Ах, найкраще в ньому – це все-таки усмішка», – вирішила вона й відклала нарешті книжку.

Мама дівчинки сиділа в найбільш незручному й тісному середньому ряді і навіть не питала, чи можуть помінятися з її донькою щасливці, які опинилися біля ілюмінаторів. Та оскільки в салоні знайшлося одне вільне місце біля віконця, то чому б цим не скористатися?

– Ти вперше летиш? – запитав хлопець дівчинку через сусідку, трохи нахилившись до неї так, що їхні лікті злегка торкнулися. Її немов пробило

електричним розрядом, але вона зробила неймовірне зусилля, щоб не здригнутись і лишитися в образі Снігової Королеви.

– Ага, – кивнула маленька, не звертаючи уваги на тьотю, яка сиділа з кам'яним обличчям між нею і хлопцем.

– Тоді ти зараз побачиш, як машини проїжджають під літаком.

І дійсно, невдовзі літак вийшов на вирулювальну смугу, минув естакаду, якою мчали автомобілі. Чудно все ж таки збудований цей аеропорт. Машини проїжджали по шосе, прокладеному якраз під «рулінням».

– Кла-а-ас! – захоплено зойкнула дівчинка. – А можете клацнути мене?

– Авжеж! – азартно відповів хлопець. – У тебе є телефон?

– Тримайте, – простягла свій апарат дівчинка.

І тут з'явилася сувора стюардеса.

– Я буду змушена відібрати телефон до самого Куала-Лумпура! – заявила вона. – Ви що, не бачите, ми вже

злітаємо?!

І тут дівчина, сама від себе не чекаючи такого альтруїзму, попрохала:

– Ну послухайте, дайте дитині клацнутися на пам'ять. Один кадр.

Стюардеса примирливо гмикнула. Треба її дотиснути.

– Коли вже ви її до мене підсадили, га?

Схоже, подіяло!

– Ну добре. Просто зараз.

– Ура! – крикнула семирічна сусідка, показавши надщерблені зуби, а хлопець устиг натиснути на кнопку.

Ще один знімок. Перший не вийшов: занадто пересвіченим виявився ілюмінатор. Довелося вмикати спалах.

– Чудово, – сказала дівчинка, роздивившись знімок, і забрала телефон.

– А тепер я хочу побачити, як ти його вимкнеш.

«Cabin crew, take your seats», – пролунав у динаміках важливий наказ командира, і літня стюардеса подалася

в кінець салону.

– Може, ще один знімочок? – змовницьки підморгнула смаглявому хлопцю нахабна семилітка.

– Та ні, годі, – сказав той, – ти ж не хочеш опинитись у поліції? Бо я точно не хочу.

Така перспектива дівчинку не влаштовувала. Хоча, судячи з її нахабної вдачі, явно не завадила б.

Літак злетів якимось непомітно різко. Дівчинка розчаровано повідомляла молодикові про те, що будівлі занадто швидко стали маленькими, що все навколо біле, як молоко.

– О, ось і сонце! – вигукнула вона, коли літак виринув над хмарами. І вмить додала: – Кла-а-ас!

Певно, це було її улюблене слово.

Минуло хвилин десять польоту, а дівчина вже почала ревнувати хлопця до малої. Її мозок намагався гарячково придумати привід для розмови, але обраний із самого початку польоту образ холодної байдужості не давав можливості заговорити першою. «Треба було почати, коли він сумку рухав, дурепа», – бурчало її альтер-его. «Треба-треба!» – подумки передражнила

його вона.

– Вам погано? – раптом поцікавився хлопець.

– Ну... А чому ви так вирішили?

Це ж треба! Вона ж скривилася тільки подумки. А вийшло насправді.

– Знаєте, у вас такий вираз обличчя... Може, зуб у вас болить? Є знеболювальні.

Ура! Це привід. Убиваємо двох зайців – виходимо зі скрутного становища й зав'язуємо знайомство.

– Так, ви знаєте, розболівся. А що там у вас?

– Зараз-зараз! – і хлопець, розстебнувши замок паска безпеки, підхопився з місця. Важкий баул легко вислизнув із багажної комірки над кріслом. Один рух, і розкрита змійка послабила надуті боки сумки. Жилаві руки пірнули на її дно і тут же виринули з акуратно запакованою коробочкою.

– Ось, – сказав він, простягаючи пластинку.

– Що це? – спитала вона. – «Пейн-кілер»?

– Так, – відповів він. – Але наш, виробництва Індонезії.

Вона недовірливо поглянула. По-перше, у неї нічого не

боліло. По-друге, запихати в себе гидоту виробництва Індонезії не дуже хотілось. Але чого не зробиш заради цікавого знайомства.

– Ну як, допомогло? – спитав він через півгодини.

На ту мить вона вже знала, що хлопця звати Бамбанг і що живе він у Джакарті. А вона повідала йому, що летить подорожувати островами й особливих планів не має, бо про Індонезію знає тільки те, що там Балі, а на Балі – пляж.

А він узявся їй розповідати, що Балі – це для ледачих туристів, що все там, як в Амстердамі, тільки жаркіше й дешевше, і що півжиття не вистачить, аби пізнати бодай десятку частку всіх чудес Індонезії.

– Бамбангу, а у вас пересадка в Коала-Лумпурі? – поцікавилася дівчина.

– Не коала, а Куала, він же сказав це раніше, тьотю, – відірвавшись від милування хмарами, вставила своє нахабне зауваження дівчинка. – Ви що, не чули?

– Недобре робити зауваження дорослим, маленька, – м'яко сказав Бамбанг. – Якби я знав, що ти така вредна, не садовив би тебе біля ілюмінатора.

Дівчинка скептично подивилася на нього й повчально промовила:

– Дорослі теж роблять багато недоброго! А їм узагалі ніхто зауважень не робить.

Бамбанг мусив із цим погодитись.

Дівчина тихо раділа. У Куала-Лумпурі вони мали пересадку на один і той же рейс до Джакарти. «Як усе-таки добре, що я не купила квиток до Балі», – подумала вона, продовжуючи слухати про чудеса острова Сулавесі.

– Ви знаєте, – розповідав Бамбанг, – обрисами він схожий на восьминога, і там досі є люди, які не знають, що таке автомобілі. Вони живуть у густих лісах і всіх, хто до них дістається, вітають, як найдорожчих гостей. Правда, є в цьому й мінус. Вони так люблять гостей, що іноді навіть утримують їх силоміць, довго від себе не відпускаючи.

– О, це те, що мені треба! – вигукнула вона.

Життя в Амстердамі їй давно здавалося нудним. «П'ятдесят відтінків сірого, – подумала вона, глянувши на назву книжки, – це про мене».

А він розповідав їй про народи, які живуть на острові-восьминогу.

– Є там одне дивовижне плем'я з чудним звичаєм. Коли народжується людина, вони плачуть. Коли помирає – сміються. Своїх мертвих вони ховають у печерах, на великій висоті. А в сусідньому племені ще чудніший звичай – людей ховають у деревах. Видовбують порожнини й поміщають туди тіла. Уявіть собі прогулянку в таких нетрях!

Вона уявила. І навіть здригнулася від тієї картинки, що створила її буйна фантазія.

– У вас знову заболів зуб? – чемно поцікавився Бамбанг.

– Ні, все гаразд. А є щось менш драматичне у вашій країні?

– О так! Ви, звісно, знаєте, що Індонезія переважно мусульманська країна.

Вона не знала, але, про всяк випадок, ствердно кивнула.

– Але мало хто знає, що до того, як прийняти іслам, ми були буддистами. І найбільший у світі буддистський

храм – на острові Ява. Називається Боробудур. Його збудували в центрі озера дванадцять століть тому, але одного разу на острові сталося виверження вулкана. Вода з озера пішла. Храм засипало попелом. І тільки в дев'ятнадцятому столітті англійці змогли розкопати його. Коли підіймаєшся його сходинками, то думаєш про те, що життя вимагає напруги. А коли стоїш на вершині, то відчуваєш неймовірний приплив сил. Чи від того, що бачиш панораму гір. Чи тому, що вище підніматися нікуди, і м'язи вже не болітимуть.

Вона засміялась і плеснула Бамбанґа по смаглявій руці. Їй сподобалося це тактильне відчуття рельєфної плоті індонезійця. Він знов усміхнувся білозубим частоколом, що не знав стоматолога. «Цікаво, навіщо йому “Пейн-кілер”?» – майнула в неї думка.

– А ще в нас є найвища гора...

– У світі? – вставила вона швидко.

– Н-ні... – зам'явся Бамбанґ, – найвища у світі – це Еверест. Я мав на увазі, на островах. Жоден острів світу не має такої високої гори, як Пунчак-Джая. Майже п'ять кілометрів висоти. До речі, гору відкрив ваш земляк.

– Голландець?

– Так, Ян Карстенс. Гора має форму конуса. І за це її часто називають Пірамідою Карстенса. Тільки дістатися туди непросто. Спочатку треба пливти через протоку. Потім два тижні йти землями канібалів. А далі чекати гарної погоди, щоб піднятися на вершину. Але канібали в нас платні.

– Як це? – й одна з її красивих брів звелася від подиву вище за другу.

– Ну, за гроші вони зі злих дикунів перетворюються на добрих носіїв. Але коли треба, можуть розповісти цілу купу страшних історій.

Для більшого ефекту Бамбанґ скорчив страшну пику. Щоправда, нікого не злякав. Дівчина розсміялась. А малолітня сусідка біля ілюмінатора, зметикувавши, що увагу цього приємного співрозмовника повністю захопила підступна суперниця, показала їм обом язика. І відвернулася дивитися на хмари.

– Коли нарешті принесуть обід? – пролунав скрипучий голос за спиною в Бамбанґа. – Третю годину летимо.

Він заглянув у провіт між кріслами і, спершись на

підлокітник, підморгнув самотньому старому в задньому ряді.

– Коли в нас Рамадан, обідають після заходу сонця, – усмішка не сходила з обличчя Бамбанґа.

– Рамадан восени, – пробурчав голодний старий, – не розповідайте мені байок, молодий чоловіче.

– А ви тільки уявіть, що зараз осінь, і відразу стане легше чекати.

У його словах не чулося грубості. Лише бажання поділитися гарним настроєм. І старий це зрозумів, але по-своєму.

– У мене, молодий чоловіче, тепер завжди осінь. Ви це теж колись зрозумієте. Але нескоро.

А вона слухала, як гірською річкою біжить розповідь Бамбанґа, і склад за складом його слова перетворювалися на образи та видива, що поволі змушували працювати її уяву з новою силою. «Та що ж це? – запитувала вона себе. – Невже так діє знеболювальне?» Потім вона зрозуміла, що уява починає її вести звивистою доріжкою безтурботного дорожнього сну.

– Ви хочете подрімати? – це були останні слова, які вона почула від супутника.

– Так, трішки. Але, сподіваюся, не до Куала-Лумпура. У нас із вами там пересадка. Разом, правда?

Як же красиво він усміхається!

Їй привиджувався величезний вулкан, що вивергає лаву. Лава текла рікою, обминаючи пагорб, на вершині якого сидів незворушний Будда з сірого каменю, а в його очах із коштовного каміння танцювали червоні вогники відображеного полум'я. Вона стояла біля Будди й помітила, що лава підходить до її ніг. І тоді хтось узяв її за руку. Вона обернулася і побачила білозубу усмішку Бамбанґа. Її супутник не боявся лави. Зате лава боялася його. Вона перетворилася на густий ліс, через який їм будь-що чомусь треба було прорватись. Із-за кожного дерева на них дивилися голодними очима канібали. Вони облизувались і корчили пики, а Бамбанґ усе тяг її за руку. І ось ліс перед ними розступився, і тоді вона побачила осяйну піраміду, на її вершині стояв чоловік у похідному сюртуку і з кремнієвою рушницею в руці. «Ян Карстенс», – відрекомендувався він гучним голосом

так, щоб із п'ятикілометрової висоти його почули навіть біля підніжжя піраміди. І канібали, вловивши цей голос, перестали корчити свої страшні гримаси. Вони вийшли з лісу. У руках багатьох були дивовижні фрукти, які вони клали до підніжжя піраміди. «Не мені, – скомандував Ян Карстенс, – а гостям!» О, а це ще хто? Поряд з'явився старий знавець східних традицій із заднього ряду, який весело проскрипів: «Ну ось, нарешті принесли обід!»

Крізь сон до її свідомості пробився голос командира з динаміка:

– Пані та панове! Ми летимо на висоті тридцять три тисячі футів, це трохи більше за десять кілометрів. Температура за бортом мінус п'ятдесят два градуси. Ми перебуваємо в повітряному просторі України. Сьогодні сімнадцяте липня дві тисячі чотирнадцятого року. Місцевий час шістнадцята година двадцять хвилин.

* * *

Чоловік у зеленому камуфляжі, дивлячись на круглий монітор своєї установки, бачив не літак, а маркер, що

світився і безгучно перетинав лінії розмітки на екрані. Перебуваючи за кілометри від «трьох сімок», він не міг чути, про що говорять усередині літака. Та навіть якби міг, то все одно не зрозумів би й слова. А коли раптом і зрозумів би, то однаково не зміг би не виконати наказу.

Рем як «Ремінгтон»

Рем осліп наприкінці третього дня свого полону. Не думав не гадав, що таке з ним може статися. Ну, зламані кістки. Гематоми. Нирки відмовляють. До всього цього можна звикнути й жити далі. Але ж очі! Це було для нього головним. Із втратою зору змиритися неможливо. Увесь світ, рельєфний, барвистий, об'ємний, перетворювався на нудну чорну пляму, залишаючи можливість здогадуватися про те, що відбувається довкола, лише за звуками. З ними теж відбулася цікава трансформація. Вони завжди мали сенс і значення. Шум двигуна проїжджої машини. Рипіння дверей. Потужний фортепіанний акорд із сусідського вікна. Але, втративши зв'язок із зображенням, осмислені звуки перетворилися на какофонію. Так бувало в кіно, у дитинстві, коли в кінопроекторі перегоряла лампа і глядачам залишалося дивитися хіба що на чорний екран і слухати розмови головних героїв. Але в кінотеатрі можна було посвистіти, покричати на механіка, і він, прочунявшись від алкогольної дрімоти, легко й невимушено знову перетворював радіо на

кінематограф. Нині повернути зображення на екран життя навряд чи вийде. І він переживав подвійне безсилля неминучості. Адже зір – це його головний інструмент. Без зору на війні він ніхто. Він був снайпером. І то чудовим.

Він не любив свого справжнього імені. І постарався відвикнути від нього ще й із міркувань безпеки. Близьких друзів у нього не було. Колеги по непростій роботі називали його Рем. Це був позивний. Він вирішив назвати так сам себе на честь снайперської гвинтівки з чудовим прицілом, що лежала в багажнику старенького мінівена. О, яким тонким і водночас надійним інструментом смертовбивства ховався в тайнику біля запаски «Ремінгтон». Ніби продовження руки та волі господаря. Це не Рем став скороченим варіантом слова «Ремінгтон», це гвинтівка множила можливості снайпера, щоб той міг дотягтися до супротивника з відстані тисячі метрів. Зброя ідеально слухалася господаря і платила йому вірною безвідмовністю на полі бою.

Та іноді такий потрібний і послужливий інструмент міг виявитися небезпечним для самого власника. Надто коли супротивник на короткій дистанції. Коли лицем

до лица. І коли не зброя допомагає вижити й перемогти, а правильно дібрані слова.

– *Это что у тебя в чехле?* – з притиском запитав чоловік із пом'ятим зморшкуватим обличчям у канадському камуфляжі. Автомат із триколірною цівкою теліпався в нього на грудях.

– *А ну доставай!* – прикрикнув напарник. Вони стояли на блокпосту посеред другорядної дороги, на котрій, якщо вірити даним розвідки, бойовиків бути не мало б. Він іще спитав гвардійців, які контролювали перехрестя, чи можна їхати далі. «Можна», – ліниво відповіли солдати, і Рем спокійно рушив уперед з упевненістю, що сепарів немає.

Але вони там були. І неприємного розвитку подій тепер не уникнути, Рем це розумів. Тим паче, що переконливої легенди він не підготував.

– *Ребята, может, не надо, там снасти. Леска запутается, кто ее потом будет разматывать?* – він бурмотів із натягнутою на перелякане обличчя усмішкою, а сам намагався холоднокровно зрозуміти, як варто застосувати зброю. І чи варто? Сили були нерівні. Двоє людей біля машини. Ще четверо перед

стіною з бетонних блоків, на відстані п'яти метрів від автомобіля. Скільки людей стояло за блоками, він не бачив, але здогадувався, що вони там є.

Тільки-но приклад показався з чохла, двоє біля машини пересмикнули затвори.

– *Ни хрена себе снасти,* – скрикнув один.

– *А ну давай вниз!* – закричав другий. – *Мордой в асфальт! И не смотри. Не смотри на меня!*

Ох і боляче ж б'ють по боках важкі черевики! Після кожного удару дихання ніби відключалось, і Рем, як риба, кинута на причал, хапав повітря. Він знав, що це тільки початок його мук, і розумів, що далі буде ще болючіше. Але все-таки бути полоненим – це ліпше, ніж не бути взагалі. І, перемагаючи біль, Рем узявся вигадувати легенду, що дозволила б пом'якшити його долю. «Ех, треба було заздалегідь придумати», – сказав він собі, пошкодувавши, що розслабився, полінувався. Адже раніше, під час спецоперацій на Близькому Сході, він краще готувався до всіляких несподіванок.

Гвинтівка змусила бойовиків понервувати.

– *Дорогая, наверно!* – сказав один тоді, коли навколо голови Рема чийсь руки замотували широку стрічку скотчу. – *Сколько она стоит?*

Руки були досвідченими. Під скотчем був целофановий пакет. Він щільно закривав очі, залишаючи можливість для дихання. А воно ще не повністю відновилося після потужних ударів по ребрах.

– *Такая стоит тысяч пятнадцать,* – підказав трохи старший голос.

– *Гривен?* – перепитав бойовик, чия цікавість була обернено пропорційна до знань.

– *Дурень,* – відповів напарник. – *Долларов.*

І в цей момент Рем отримав ще один удар по ребрах. А далі машина. В дорогу.

З нього зняли шапку та обмотали голову скотчем так, що липка стрічка боляче тиснула на очні яблука, а перед очима на чорному тлі стояли такі яскраві помаранчеві кола, що обпалювали свідомість. Десь на потилиці свербіла шкіра, йому здавалося, що під скотчем повзе підступна мураха. Змахнути її звідти не було ані найменшої можливості. Зв'язані руки. Тонкий

пластиковий шнурок бойовики примотали так по-звірячому, що шкіра почала кровоточити, а кисті стали фіолетовими. І ця мураха все повзла.

Але він зумів пересилити біль. Перемкнути свідомість на абстрактні думки. Цієї науки його непогано навчили.

Рем спробував зорієнтуватися, куди його везуть. Його взяли в найпівденнішій частині дебальцевської «кишені». У цьому напрямку українські війська пробивалися до кордону й зупинилися за Дебальцевим, оточені з трьох боків сепаратистами та регулярною російською армією. Дорога, якою намагалися заволодіти обидві сторони бойових дій, вела в бік Красного Луча і далі, до російського кордону. Якби її вдалося захопити, то всі зв'язки з Луганською та Донецькою «республіками» були б перекриті. «Ми змогли б нарешті розрізати Лугандон!» – казали командири. Але зробити це поки не виходить.

І ось Рем із боляче здавленою головою та незрячими очима намагається вирахувати, куди його везуть. Машина їде вглиб території, підконтрольної бойовикам. У бік Красного Луча. Там його не

залишать, це точно. Повезуть до вищого командування камарильї. Надто дорогу рушницю знайшли в заручника. Підозріло дорогу. Якщо автомобіль поверне праворуч, то Рема везуть у Донецьк. Якщо ліворуч – то в Луганськ.

Дорогою машина зупинилася. Бічні двері з гуркотом від'їхали вбік і знову зачинилися. У цей момент усередину ввірвався шум великого населеного пункту. «Не мегаполіс», – аналізував Рем характер урбаністичних звуків. У мегаполісі інтенсивність шумового тла така, що іноді не розрізняєш звуків окремих машин. Тут же Рем міг не тільки розрізнити звуки машин, але й визначити їхні марки. І відстань до них.

У місті простояли близько години. «Злісне, вочевидь, містечко, – сумно констатував про себе бранець. – Тут усі проти нас». Чому, здогадатися нескладно. Бойовики лишили його в машині самого, не подбавши про охорону. Вважали, що тут ніхто не допоможе втекти заручнику, хай навіть і такому важливому, як Рем.

У тиху утробу машини знов увірвалися шум міста та лайка бойовиків. Вони отримали наказ їхати далі, і це

їм не дуже подобалося. Машина за містом звернула ліворуч. Рем зрозумів, що його везуть до Луганська, і трохи заспокоївся, ніби розуміння, у який пункт прямує транспорт, вселяло надію на швидке звільнення. Але насправді його муки тільки починалися. «Усе буде добре, – твердив він. – Слова матеріалізуються». Щоправда, коли це станеться, він не знав. Треба було взяти себе в руки, от і все. Думати про щось хороше навіть у такій майже безнадійній ситуації.

Водночас йому й не сподобалося, що везуть до Луганська. Із двох варіантів цей був гіршим. У Донецьку було повно російських ФСБшників. Вони не мали зайвих сантиментів до ворога, але при цьому були професіоналами, навченими одержувати інформацію від супротивника. Принаймні вони віддали б перевагу розмові над примітивними тортурами. А в Луганську публіка була місцева, менш освічена. Відповідно, свідчення в ЛНР воліли вибивати, а не отримувати. Били луганські бойовики дуже жорстоко, ламаючи й калічачи полонених укрів.

Через кілька годин його довели до Луганська. Цілу дорогу бойовики мовчали. Він навіть устиг трохи

розслабитися, подрімати. І прокинутися від різкого крику.

– А ну вставай! Конечная!

Йому боляче заламали руки за спину й потягли вгору сходами всередину невідомої будівлі. У приміщенні було багато людей. Він постійно натикався головою на чийсь животи, обвішані військовою амуніцією.

– Куда прешь! Не видишь, что ли?

Він через стрічку скотчу не бачив. Але людей, на яких він налітав, як куля на кеглі, не цікавило, що пре він не з власної волі, а з волі дужих молодиків, котрі скрутили йому руки.

– Давай вниз!

То був наказ, і він зрозумів, що його ведуть у підвал. Два сходові прольоти по одинадцять сходинок. Точно як у його старій школі, побудованій у тридцять восьмому році, наскільки пам'ятав Рем. Отже, це колишня школа, а якщо не школа, то якась будівля, що має офіційне призначення. У Луганську, реліктовому місті, що не бажало сміючись розлучатися зі своїм радянським минулим, таких будівель повно.

– Стоять!

Його впритул поставили до шорсткої стіни, що пахла старою олійною фарбою. Загримотів ключ у замку. Важко рипнули двері. Його заштовхнули в кімнату з затхлим повітрям. Знову дзенькнув метал замка, відрізаючи шлях назад.

– Здесь пока посиди!

Сидіти не було на чому. Рем із зв'язаними руками здійснив тур периметром кімнати і не виявив жодних меблів. Комірчина виявилася не більшою за старий ліфт. Він натрапив на якісь палиці, звалив їх, і вони з гуркотом упали йому під ноги. «Швабри чи що?» – здогадався Рем і зрозумів, що перебуває в підсобці, де складають свої інструменти прибиральниці. А слідом за швабрами покотилися й пластикові пляшки. Миттю комірчину заповнив їдкий запах старої сечі, і Рем зметикував, що до нього тут когось уже тримали – приміщення не вперше використовують не за призначенням. А невдовзі його вивели на допит. «На дізнання», – як гучно називали подальшу процедуру його тюремники.

Дізнання почалося з побиття. Били його по голові, не

знімаючи скотчу, і то так сильно, що перед очима стояли вогняні кола. Люди, котрі били Рема, після кожного удару кричали «Говори!», але було абсолютно ясно, що навіть після зізнання побиття не припиниться. Тому снайпер терпів і чекав. Години через півтори його мучителі втомились, але в голові у Рема боляче гуло. Він був наче дзвін, у який старанні дзвонарі били, били, потім стомились, а дзвін продовжував вібрувати й гудіти. Ну що ж, настав час щось сказати.

– *Что вам от меня надо?* – видавив він крізь червону солону субстанцію в носоглотці.

– *Имя?! Фамилия?! Позывной?! С каким заданием отправили?!*

Рем виплюнув згусток крові.

– *Твою мать!* – почув він і отримав ляпас. – *Ты смотри, куда плюешь!*

Видно, плювок влучив у когось із дізнавачів. Але побажання було відвертим знуцанням: на очах у Рема, як і раніше, лишалася пов'язка зі скотчу.

– *Говори!*

На південь від Дебальцевого стояв загін російських морпіхів. Їх направили сюди з Мурманська. Рем отримав завдання приєднатися до добровольчого батальйону, вивчити ситуацію і висунутись у тил ворога. Його ціллю мав стати командир морпіхів, етнічний українець, який погодився за дуже великі гроші повоювати на своїй історичній батьківщині. На час бойового виходу Рема обіцяли підсилити двома досвідченими спецназівцями, тож їхню групу можна було назвати снайперською трійкою. Але до цього не дійшло. А тепер, коли стало зрозуміло, що завдання так і лишиться невиконаним, він знав, що розповідати про нього не варто за жодних обставин. Інакше поб'ють до смерті. Краще перетерпіти такий біль, пам'ятаючи, що, хай яким сильним він буде, у разі зізнання він виявиться смертельним.

Рем придумав собі ім'я і пояснив, що він звичайний волонтер, який возить на фронт зразки стрілецької зброї. Іноді віддає її, а іноді продає військовим за цінами, нижчими від ринкових. Побиття припинилось, і його відправили назад, у нестерпно тісну комірчину. Після мук затхлий запах випорожнень здався йому ознакою спокою. Як то кажуть, у спокійній, дружній

атмосфері.

Але спокій тривав недовго. Той, котрий старший і розумніший за його дізнавачів, вислухавши результати допиту, слушно вирішив, що бранець бреше, і наказав своїм підручним бити захопленого чоловіка доти, доки він не розповість усю правду про завдання.

А Рем вирішив правди не казати. Тож йому вигинали руки за спину, зв'язували ременем і підвішували до стелі. Поки він кричав, його били по ребрах. У підвішеному стані тримали недовго, але повторювали катування кілька разів на день. Крім цього, його роздягали догола і клали на панцирну сітку, до якої підводили струм. Залежно від того, як інтенсивно він кричав, збільшували силу струму, а коли замовкав від безсилля, змінювали покарання на різки з горілкою. Пруття, вимочене в міцних напоях, розтинало тонку шкіру до крові з першого удару і залишало сліди на спині, схожі на червоні поля в зошиті першокласника.

– Жалко на него водочку тратить! – казали бойовики.

І при всьому цьому розмаїтті його не припиняли бити по голові. Це тривало три дні без перерв. Кілька годин

сну в смердючій комірчині не рахувалися. Навіть коли він забувався коротким і тривожним сном, все одно відчував дедалі дужчий біль. Найбільше боліло в голові, і нікуди не щезали вогняні кільця перед очима. Але на третій день тортур вони чомусь зникли.

Коли з голови зняли скотч разом із прилиплим волоссям, він зрозумів, що осліп. Він отримав легкий, майже дружній підбадьорливий запотиличник. Голова сіпнулася вперед і назад. Але це не змінило нічого. Його оточувала темрява, і він не бачив облич своїх мучителів. Розрізняв тільки їхні голоси.

– А что у него с глазами? Типа как стеклянные, что ли.

– Не знаю. Может, выделяется. Эй, лупоглазый, ты решил приколоться?

– Хорош его бить! Он, по ходу, не видит.

– Типа как?

– Типа не видит ничего. Типа слепой.

Він сподівався, що коли біль мине, то зір повернеться до нього, але він не повертався так швидко, як хотілося б, і Рема відправили до лікарні. Тепер він

лежав на ліжку в невідомому місті і думав про те, що й по цей бік лінії фронту люди вміють виявляти співчуття. Чиясь дбайлива рука поправляла свіже простирадло на його грудях, а він слухав і радів крикам поранених. Гуркіт коліс важких каталок, скрипучих, як плітки старих медсестер, наповнював його серце життєвою силою. Лікарняні звуки давали йому надію на те, що тортури більше не повторяться.

Рука ще кілька разів за перший день, проведений у шпиталі, торкалася його чола. Потім жіночий низький голос просив його повернутися на живіт.

– *Не больно?* – запитала жінка, змащуючи його рани маззю, що пахла дьогтем.

Порівняно з тим, що він відчував іще позавчора, це було не боляче. І Рем вирішив, що власниця низького голосу і ніжних рук була медсестрою.

– *Так, а что с этим?* – спитав упевнений чоловічий голос.

«Цей поважний, мабуть, лікар», – подумав Рем.

– *Сильно избит. Били по голове и спине. Видимо, пытали током,* – доповіла медсестра.

– *Я не спрашиваю, что с ним делали,* – роздратовано обірвав її лікар. – *Я спрашиваю, от чего его надо лечить.*

– *Он ослеп,* – коротко пояснила медсестра.

Насичений голос жінки став дещо сухим. А тон, яким говорив лікар, діловим і роздратованим.

– *А ну-ка привстань. Можешь?*

– *Могу,* – відповів Рем і, застогнавши, підвівся.

– *Так, что тут мы видим?* – бурмотів лікар, поки його міцні пальці, завдаючи болю, блукали тілом пораненого пацієнта. – Видим многочисленные синяки от ушибов. Так, ну это не страшно. Гематомы, царапины. Руки-ноги целы, и порядок. А вот ребра? Ребра не целы. Есть трещина или перелом. Отправим на рентген. Дальше что?

Руки повзли вгору, до голови.

– *Голова вся в ушибах. Сплошная гематома. Ну что ж, бывает и такое в больнице. Так. А ну-ка открой глаза.*

Вони в Рема й так були розплющені і при цьому нічого не бачили.

– *Ничего не видишь?* – запитав лікар.

– *Ничего*, – підтвердив заручник.

– *Маша, укропа на рентген! Ребра! А потом давай его в кабинет к офтальмологу!* – гаркнув лікар, і Рем зрозумів, що огляд закінчився. А ще він зрозумів, що медсестру звать Маша. «*Хороша Маша, да не наша*», – пожартував подумки пацієнт. Сумно, зате правдиво.

– *Сергеевна!* – покликала Маша технічку, відчинивши двері палати. – *Сюда каталку!*

– *Не надо*, – почув Рем із коридору вигук суворого лікаря. – *Сам дойдет.*

Маша допомогла йому підвестись. Він намагався зрозуміти, що з ним відбувається, і немов оглядав себе зсередини уявним медичним зондом. Дивне відчуття! Роблячи кроки лікарняною підлогою, намагаючи дорогу в лункому коридорі, він відчував кожен свій м'яз, кожен вивернутий суглоб і сухожилля, кожну гематому і зламану кістку. Він бачив себе, як на різноколірній картинці з медичного атласу. Йому навіть здалося, що в руках катів його тіло не так боліло, як зараз, коли дбайливі долоні медсестри Маші

акуратно підтримували його за лікті. І він здогадався, що підсвідомо його організм занижував больовий бар'єр, щоб не загинути від шоку, а тепер усі заглушки зірвано і нестерпні больові відчуття сповна ринули на нього. Здається, що Машині долоні, як громовідвід, забирають частину больових розрядів. Дякую вам, Машині долоні. Тепер, човгаючи коридором понівеченими ногами, Рем вирішив збагнути, як можна дістатися до своїх. Те, що лікар назвав його укром, багато що пояснювало.

– *Вас Маша зовут, да?* – звернувся він до медсестри.

– *Да, я Маша*, – спокійно відповіла вона. – *А вас как?*

– *Разве это сейчас важно? Зачем вам знать имя человека, которого через пару дней вообще придется вычеркнуть из списка.*

Вона зовсім не зрозуміла цієї фрази:

– *Из списка пациентов? Так ведь у нас выписывают, а не вычеркивают. Фамилия остается в журнале.*

– *Маша, скажите, а как называется этот город?*

Вона мало не остовпіла від цього питання. Він відчув,

як її рука здригнулася, немов через неї пройшов електричний розряд.

– *Это... Это же Луганск. А вы не знаете?*

«Луганськ, – подумав про себе Рем. – Луганськ – це добре. Наші зовсім недалеко звідси. А може, мене хочуть обміняти на сепарів і внесли в списки полонених?»

Та ніхто в жодні списки його не вносив. У тому випадку, коли полонених готували на обмін, з'ясовували їхні імена, прізвища та інші дані, щоб протилежна сторона могла впевнитися: людина, яку хочуть конвертувати в життя іншої людини, дійсно існує. Рема не шукали. Він сам знав, що його місія була неофіційною, а відрядження не фігурувало в документах структури, яка відправила його на Схід. Рем – це фікція. Його не існує документально, а отже, й фактично. А ці в шпиталь його відправили лише за тим, щоб підлікувати і спробувати витягти з нього важливу інформацію. Річ у тім, що сепаратистів почали дуже сильно турбувати нікому не відомі месники, які діяли в тилу численних сил бойовиків. То кілька гаубиць ні з того ні з сього підірвуться, то зникне в

повному складі блокпост під Красним Лучем, то посеред Донецька займеться полум'ям мікроавтобус із боєприпасами. Спочатку підозрювали, що то наслідки міжособних конфліктів збройних банд, які називали себе різними гучними іменами. Але після тривалого з'ясування та розбору контррозвідка сепаратистів виявила, що мінімум третя частина цих атак сталася за дивних обставин, причини яких залишилися таємницею за сімома замками. І хоча фахівці місцевої контррозвідки в минулому добре вміли відмикати чужі замки фомками та відмичками, цього разу вони виявилися безсилями. З отого їхнього безсилля й народився міф про українських партизанів. Бойовики не були аж такими наївними, щоб не припустити: цим партизанам допомагає регулярна армія. І Рема вважали кимось на кшталт зв'язкового. Емісаром між антиросійським підпіллям і «материковою» Україною. Треба визнати, недалеко від істини, яку з'ясувати було нескладно. Війна часом буває простішою за арифметику.

– *Садитесь!* – сухо й доволі грубо сказав окуліст. – *И не шатайтесь на стуле!*

Медсестра Маша посадила Рема. Він відзначив

подумки, що медсестри в цьому закладі добріші, ніж лікарі, які стоять на вищому щаблі медичної ієрархії. На вимогу лікаря і з допомогою Маші пацієнт упритул притиснувся до приладу, що складався з двох окулярів і численних металевих поверхонь, холод від яких Рем миттю відчув на своєму обличчі. Лікар довго возився з приладом, відтак буркітливо повідомив медсестрі, що нічого не розуміє. Очні яблука цілі, зіниці нерухомі, повна втрата зору в результаті невстановленої причини. Тимчасова чи назавжди? Будемо спостерігати за пацієнтом. Усе, забирайте його.

Маша забрала Рема й повела на рентген. Було боляче притискатися до холодного екрана, поки лікар заряджав фотоплівку в апарат. Потім на Рема вдягли важкий фартух. «*Не дышать!*» – почув він команду. Рем перестав дихати. «*А теперь дыши, глубоко!*» І він знову вдихнув на повні груди повітря, що до болю розпирало його зламані ребра.

Чотири ребра, якщо бути точним. Нічого серйозного, пояснив лікар наступного дня, тільки тріщини, навіть бандаж надягати не варто. Заживе через три тижні.

Він швидко навчився досліджувати навколишній світ

за допомогою решти чуттів. Розрізняв кроки лікарів і санітарок. З першого разу Рем визначав Машині кроки. Вона зазвичай стрімко й легко проносилася коридором, а коли пригальмовувала, він знав, що зараз увійде до нього в палату і скаже формальне «*Доброе утро! Как самочувствие?*» з таким теплом, що серце починало вибиватися з ритму і пацієнту можна було сміливо ставити діагноз «тахікардія».

Вона йшла коридором не сама. Поруч із нею скрипіли дві пари міцних черевиків. Його слух після втрати зору надзвичайно загострився, і він розібрав ледь чутне побрязкування металу в такт крокам. Йому добре знайомий цей звук. Власники міцних черевиків були озброєні, вони встигли порозсовувати по кишнях розгрузок споряджені магазини та гранати. Крім того, від них пахло потом і рушничним мастилом. Ці двоє ні про що не питали Машу, вони просто зайшли разом з нею в палату.

– *Вот он,* – злякано мовила вона.

– *Ходить может?* – спитав пропитий і суворий голос.

– *Плохо,* – ухильно відповіла медсестра і після паузи додала: – *Через недели три уже нормально пойдёт.*

– *Надо раньше*, – беззаперечним тоном сказав власник суворого хрипкого голосу.

Черевики розвернулись і вийшли з палати. А слідом за ними застукали й невисокі підбори медсестри.

Він не знав цих людей. Не чув раніше їхніх голосів. Але володарі міцних черевиків і ті, хто катував його, пов'язані один з одним, це зрозумів би й дурень. Маша боялася їх. Он як тремтів її голос, коли вона відповідала на одне-єдине коротке запитання «міцних черевиків». А вони звикли тут командувати.

Крокували по-хазяйськи. У довгі розмови не заходили. Словом, поважні хлопці. А отже, їм він потрібен для чогось дуже важливого. У будь-якому разі, нічого доброго візит цих хлопців сліпому бранцеві не обіцяв. «Але треба все ж зрозуміти, для чого я їм потрібен живий і відносно здоровий», – вирішив собі Рем.

Уранці наступного дня в його палаті знову затупотіли черевики, але не так упевнено і більш метушливо.

Людей троє, визначив Рем, і з них одна молода жінка. Вона була головною. Решта двоє її постійно питали про те, що робити, і вона їм віддавала команди.

– *Петличка?* – запитував її чоловічий голос.

– *Нет, динамического хватает.*

– *Штатив или с плеча?*

– *Со штативом очень похоже на постановку. Давай с плеча.*

– *Но, Ирада*, – заблагав чоловік. – *Мы же никуда не торопимся. Оно же все будет вверх-вниз дергаться. Есть же время сделать красиво!*

– *Я сказала тебе «с плеча», значит, с плеча. Делай, что услышал*, – твердо заявила жінка, яку назвали Ірада.

Кімната наповнилась хаосом звуків. Сумки та кофри люди ставили на підлогу, знову підіймали і знову ставили. Змійки з протинним вищанням то відкривалися, то закривалися.

– *Ирада, а свет ставим?*

– *Какой на фиг свет! Я же сказала, делаем максимально просто и репортажно.*

«Нічого собі! Це ж телебачення», – здогадався Рем. З того, як Ірада та її хлопці розспівували голосні («*Ка-а-кой на фиг*») і скорочували слова («*делай, че услышал*»), полонений зрозумів, що знімальна група з

Москви. Вони не питають у нього, чи згодний він зніматися. Отже, дозвіл отримали в кожному разі. І навіть якщо він упреться рогом і відмовиться відповідати на питання, – а ця Ірада, напевне, почне ставити питання, – то вони все одно його знімуть. І все, що він скаже чи не скаже, використають проти нього. Але в розмові з цією тіткою можна бодай спробувати з'ясувати мету телезйомки. Треба зрозуміти, до чого його готують.

Ірада користувалася якимись дуже різкими жіночими парфумами. Так здавалося Ремові, у якого з втратою зору всі інші чуття надзвичайно загострилися. Будь-яка додаткова інформація про довкілля допомагала йому вижити. Він ніколи не знався на жіночих парфумах, однак, лежачи на лікарняному ліжку, навчився розрізняти медсестер, які іноді до нього підходили, не лише за звуками кроків, але й за шлейфом парфумів. Жінки навіть на війні хочуть залишатися привабливими. Запах Маші, наприклад, сліпому бранцеві здавався таким же ласкавим, як і її руки.

А в Іради парфуми були агресивними. Вони привертали увагу й водночас пригнічували всяке

бажання мати інакшу точку зору, ніж власниця аромату. «Я тут господиня», – ніби казала вона, закодувавши слова в запахи, і з нею ніхто не сперечався. Та це діяло лише в тому випадку, коли запах був ледь уловимим. А для сліпого Рема з загостреним, як у бродячого пса, нюхом концентрація аромату її парфумів видавалася завеликою. Це був явний перебір, що викликав роздратування і цим звільняв Рема від підсвідомого бажання коритися. Думки його були вільними.

– Скажите, сколько времени вы находитесь в плену и как с вами обращаются в госпитале? – запитала Ірада умисно гучним голосом. Вона не вважала за потрібне привітатись і відразу перейшла до інтерв'ю. Рем зрозумів, що камера вже працює.

– В госпитале нормально, – відповів він, із легким натиском вимовивши слово «госпіталь», мовляв, там, де його тримали до госпіталю, нічого доброго з ним не відбувалось. – А сколько нахожусь здесь, не помню. «Треба бути обережним, – подумав він. – Ця Ірада, напевне, прийшла в супроводі бойовиків».

Дійсно, телевізійники прийшли в супроводі озброєних

..

людей, тільки ті не зайшли в палату, а лишилися чекати в коридорі. З-за дверей потягло запахом цигаркового тютюну.

– *Вы кадровый офицер украинской армии?* – продовжила Ірада інтерв'ю, що скидалося на допит.

– *Нет, я доброволец,* – спокійно відповів Рем.

– *Из какого батальона?*

– *Я не успел присоединиться ни к какому батальону.*

– *Тогда почему же вас задержали на территории Луганской Народной Республики, да еще и со снайперским ружьем?*

– *Я просто заблудился. А ружье купил...* – він хотів сказати «в военторге», як любив говорити Великий Пу, але тільки усміхнувся, – *купил... и с ним приехал на фронт. Вот и все.*

– *Но у нас есть...* – Ірада затнулася, – *у ополченцев есть подозрение, что вас отправили сюда со специальным заданием.*

– *Каким?* – щиро здивувався Рем. – *Проверьте мою винтовку, из нее не сделано ни единого выстрела.*

Пауза.

Ірада вийшла з палати. Рем напружив свій слух і вловив приглушену розмову журналістки з людьми, які стояли за дверима.

– *Он говорит, что не стрелял ни разу из винтовки. Это правда?*

– *Ну, не стрелял. В тот день не стрелял. Ствол чистый. Значит, раньше стрелял...* – неохоче промимрив чоловічий голос.

– *Но это в принципе меняет дело,* – скипіла, як кавник, Ірада.

– *Да ничего это не меняет!* – гаркнув на неї власник командного голосу.

– *То есть как?*

– *А вот так,* – впевнено й трохи роздратовано пояснив чоловік. – *Зарядим ружьишко, выстрелим два раза, и все. Дело сделано.*

– *Но ведь это же...* – обурена Ірада добирала слова. – *Это же... вранье!*

– *Ира-ада, мила-аая,* – ніби заспівав її співрозмовник

примирливим тоном. – *У вас есть ваше начальство. И вы знаете, что оно вам сказало. И я-ааа знаю. Поэтому делайте, что велено. Добро?*

Пауза.

Рем перетравлював почуте, і воно йому дуже не сподобалося. На нього хочуть повісити якусь справу. Два постріли з гвинтівки. І ще сюди запрошують російське телебачення. Отже, справа для них дуже важлива, якщо вони хочуть перетворити її на телешоу.

Двері в палату знову відчинилися. Люди Іради, яких вона залишила без нагляду, базікали про якихось двох симпатичних дівчат, що живуть на вулиці Коцюбинського. Але тут раптово телевізійники замовкли. Рем за звуком кроків зрозумів, що в палату Ірада повернулася не сама.

Блискавкою майнула слухна думка про те, що зараз будь-які варіанти відповідей на питання Іради будуть не на його користь. І не чекаючи, поки журналістка скомандує своїм почати зйомку, Рем затрусився в припадку.

Звісно, це була звичайнісінька й невігадлива симуляція. Але він не знав, що робити, і придумав

найпростіший вихід.

– *Что с ним?* – вирвалося в Іради. – *А вы чего стоите? Снимайте!*

Це було адресовано її групі. Зашелестіли куртки, запрацювала камера.

– *Вы! Вы! Что с вами? Скажите, когда вы последний раз стреляли из винтовки?* – Ірада розсипала запитання так, як досвідчений сіяч розсипає зерна. – *Стреляли вы когда-нибудь в человека? А человека с какого расстояния вы можете поразить из своей винтовки?*

Вона явно добирала запитання так, аби одержати на них будь-яку відповідь, що вважалася б ствердною. Вона була майстром маніпулювання запитаннями. Гросмейстером шахової гри в питання та відповіді. Але всі її зусилля виявилися марними. Її візаві грав не в шахи, а в «Чапаєва», своїм удаваним нападом руйнуючи її плани, ламаючи лаву її фігур.

– *Вы говорит можете?* – майже закричала вона.

– *Да может он, ссуко, может!* – крикнув мовчазний доти чоловік.

У голові загуло. Це Рема вдарили навідліг кулаком. За першим ударом посипалися ще і ще. Знову почали повертатися знайомі відчуття катівні. Ремові було боляче й смішно. Він бився в штучному припадку й водночас сміявся, випльовуючи криваву піну з рота. С-с-с-с-с!!!

– *Говори, ссуко!* – репетував грізний мужик. – *А вы не снимайте!*

Он як? Ці двоє любителів місцевих дівчаток не вимкнули свою камеру. Дуже добре!

– *Не снимайте!* – верескнула Ірада.

Один із її підлеглих злякано перепитав:

– *Так снимають или не снимают?*

– *Я же сказала, не снимают!* – засичала Ірада.

– *Так ты же до этого сказала мне снимают,* – цей голос, очевидно, належав оператору. Він сопів і кречав.

– *Ты идиот или прикидываешься?* – вибухнула Ірада питанням, що явно не потребувало відповіді. Вона, як змія, шипіла від злості. Відчувала, що втрачає контроль над ситуацією.

Рема продовжували бити. Сміх розпирив його зсередини й допомагав терпіти біль.

– *Что вы делаете?* – почув він знайомий голос. Це говорила Маша. Лютий мужик – так прозвав подумки свого мучителя Рем – призупинився. Маша підбігла впритул до Рема й поклала свої долоні на плечі. Вона закрила його собою, зрозумів Рем. Собою!

– *Этот человек укрон!* – закричав чоловік. – *Он снайпер хунты! Его послали застрелить Первого! А вы его защищаете.*

– *Этот человек пациент,* – відповіла агресивному мужикові Маша. – *Его сначала нужно вылечить...*

Вона хотіла додати «...а потом бить», але передумала. Вирішила, що це небезпечно. Словом, злякалася.

– *Ладно,* – змилювався її жорстокий співрозмовник. – *Но после того, как вы его вылечите, мы с вами больше поговорим.*

«Перший? – почав роздумувати про себе Рем. – Отже, його підстрілили чи що? Не схоже на те. Інакше вони мене в лікарні не залишили б».

І після того, як відвідувачі – одні гримаючи чобітьми, інші зриваючи штукатурку важкими сумками – вийшли з дверей палати, Рем почекав трохи й запитав.

У палаті була тиша. Але Маша зоставалася поруч, відчував Рем. Вона нікуди не пішла.

Маші здавалося, вона перестає бути частиною свого міста, частиною того світоустрою, в якому звикла жити. Це було як тривалий стрибок у прірву. Її серце ладне було розірватися від жаху нерозуміння, і голос змученого Рема повернув її до реальності.

– *Что случилось, Маша?* – спитав її Рем.

Маша відповіла не зразу. Пауза, яку вона витримала, була довгою. Але дуже правдивою, на відміну від тих пауз, котрі роблять люди в телевізійних виступах.

– *Там еще были несколько журналистов.*

– *И что?* – перепитав її Рем.

– *Ничего,* – відповіла Маша. – *Теперь их нет. Застрелили. Все ищут снайпера. Да, жалко, конечно. Они интервью у Первого брали, когда это случилось. Так что из Первого делают героя. А тут и ты подвернулся.*

Вона перейшла на «ти». «Це добре», – подумав Рем. Але сам не наважився фамільярничати. Теплі Машині слова, оте близьке, майже рідне «ти» полегшували його страждання.

– *Почему они меня сюда привезли, Маша?* – поставив він їй питання, що мучило його весь час, поки він валявся на лікарняному ліжку. Це питання обпікало його, як чистий спирт краї відкритої рани, й оголені нервові закінчення палали нестерпним вогнем різкого болю, після якого мало настати полегшення. І воно прийшло разом із відповіддю медсестри:

– *Они хотят тебя увезти. В Россию.*

– *Зачем?* – щиро здивувався Рем.

– *Не знаю точно,* – задумалася Маша. – *Может, что-то выведать у тебя?*

«Вивідати». Не «витягти», не «вибити». А таке старомодне й делікатне – «вивідати». Чаша його почуттів була сухою й бездонною, але це старовинне слово, що звучало безглуздо в Луганську, в лікарні, вмить наповнило її теплом чогось такого незвичайного і доброго. Що це? Він боявся зізнатися собі. Боявся навіть подумки назвати одним словом складні й

водночас прості тектонічні зрушення почуттів, що відбувалися зараз у його душі, бунтівній і, по суті, черствій.

«Ех, Машенько. Я не знаю, як ти виглядаєш, і, можливо, ніколи не дізнаюся. Але ти незвичайна жінка. Ти жінка з минулого. З того часу, коли ворога викликали на дуель, а не катували в підвалах. Ти шукаєш собі друзів серед книжок, а не в димних пивних. Ти пам'ятаєш минуле, мріючи про майбутнє. І мені все одно – так, присягаюся, мені все одно! – як ти виглядаєш. Я бачу тебе так, як не бачить жодна людина в цьому місті».

Його уявлення про жінку з дитинства складалося з добрих романів, класичного живопису та фільмів «про кохання». Він із самої юності завжди підносив жінку на п'єдестал і дивився на неї, як на священний символ, тоді як його однолітки не бажали лізти на постамент, вимагаючи більш приземленого ставлення. Спочатку він не міг зрозуміти чому, а коли нарешті до нього дійшло, що жінки в цілому й назагал хочуть того ж, що й чоловіки, п'єдестал зруйнувався. Сам. Якщо розібратися, то й військовим Рем вирішив стати тому, що не розгледів у жодній жінці тієї, якій варто було б

присвятити себе цілковито. В армії він знайшов для себе ідеальне товариство. Простота й чесність стосунків в армії його дисциплінували. Книжки забуто, фільми викреслено з пам'яті. Жінки? Добре, коли є. Ще ліпше, коли їх немає. Спокійніше. І раптом...

«Вивідати». Що ж таке ти, Машо, раптом вивідала про мене, що я ладен розкрити тобі всі свої секрети?

Так він подумав. А вголос дозволив собі тільки здивуватися:

– Выведать? Все, что они могут выбить из меня в Москве, они могут выбить и здесь.

Логіка залізна. Сказати було нічого. Маша могла його залишити й перервати дивну розмову двох людей, яким обставини призначили опинитися по різні боки барикади. Але Маша продовжувала говорити, міркувати й намацувати стежину до розгадки.

– Я, кажется, догадалась, – мовила вона.

Він почув її схвильоване дихання. І здалося, що він бачить, як підіймаються від нервових придихів її груди.

– Тебя не хотят убить.

Вона помовчала.

– *Тебя хотят судить.*

Він спробував оцінити слухність цих слів. Застрелено мирних російських громадян. А ось він, їхній убивця. Кровожерний укр, фашист і бендерівець у п'ятому коліні. Посланий київською хунтою на криваву справу. Разом із натовським «ремінгтоном» у безжальних руках. Він ідеально підходив на роль монстра. Тільки треба було трохи краще її виписати. Для чого й запросили до нього в палату дівчину з жорстким ім'ям Ірада в компанії оператора та асистента.

Цілу ніч, поки біль у його стомленому організмі вщухав, свідомість продовжувала працювати. Він не знав, що робити. Рем був згоден – ніби хтось його про це питав – лишатися в полоні, терпіти побиття. Але стати підсудним у Росії він не міг. Він був досить тямущим, щоб збагнути: росіяни його провину доведуть. А командування ніколи не зізнається в тому, заради чого його відправили в тил ворога. Довести невинність він не зможе. Пляма ляже не тільки на нього, а й на всю країну. Навіть більше. Для всього світу він, той, хто погодився піти на ризикований крок,

був готовий на позамежне геройство, тепер стане негідником і монстром. Гіршого не придумаєш. І як виходити з цієї ситуації, він не знав.

Настав похмурий ранок, його він теж відчув лише за звуками. Самотнє відлуння стогонів безсонних поранених змінили суєта, біганина, вигуки медбратів та медсестер, залізний гуркіт допотопних каталок і далеке гарчання автомобілів там, у місті, на волі.

Він зрозумів, що треба зробити.

Але для цього потрібна допомога єдиної людини, якій він міг довіряти в непроглядній пільмі, наповненій ворожими звуками.

– *Маша!* – тихо покликав він.

Відповіді не було. Вона ще не прийшла. Приблизно через півгодини він знову покликав:

– *Маша!*

– *Я здесь,* – почув він її відповідь. Вона вже була в палаті, непомітно й нечутно зайшовши у двері.

– *Маша, я хочу тебя о чем-то попросить. Сделаешь?*

– Я не могу согласиться заранее.

– Можешь, – жорстко видав він.

Вона змовчала. «Отже, зробиць», – подумав Рем.

– Ты должна убить меня, – сказав він уголос.

Вона гучно скрикнула:

– Что? Что ты сказал?!

– То, что слышала, Маша, – відповів він, стараючись, аби його тон був жорстким, але не грубим.

– Но зачем? Зачем? – і він почув, як Маша розплакалася.

– Они хотят размазать меня и смешать с дерьмом. Я потом вряд ли отмоюсь. Но самое главное, они хотят смешать с дерьмом мою Родину. А у меня, кроме Родины, сейчас ничего нет. И моего доброго имени. Что может быть хуже?

– Что ты хочешь? – запитала Маша.

– Ничего. Почти ничего. Один укол чего-то сильнодействующего, чтобы сердце остановилось. Желательно, без боли. Можешь?

У повітрі зависла важка пауза. Маша захлипала.

– Ты знаешь... ты знаешь, за эти дни я поняла, что могу быть нужной. Мне бы хотелось, чтобы ты всегда был раненым, сидел в своей инвалидной коляске или в чем-нибудь еще, а я бы ухаживала за тобой, и мне бы от этого было хорошо. Странно, я ведь даже не знаю, как тебя зовут. Ты был хорошим человеком до этой проклятой войны, но она ведь когда-нибудь закончится. И неважно, как будет называться страна, в которой ты живешь. Главное, что ты живешь.

Зітхання. Пауза. Слово.

– Важно, Маша. Как страна называется, важно. Мы не можем быть ордой, кочующей с места на место. Значит, где ты и кто ты, важно. Я присягу принимал, можешь понять?

– Ой, да тут полгорода принимали одну присягу, потом вторую и третью.

– Машенька, так нельзя. Мне не будет прощения. А правда затеряется в истории.

– Ты же калека! Инвалид! Какая может быть история?!

Вона майже кричала.

– *Тише, Машенька, тише*, – зашепотів він. – *Давай оставим этот спор. Я не поеду в Россию и не сяду на скамью подсудимых. Точка.*

У палаті повисла мовчанка. Вони були самі. Його вирішили тримати окремо від інших пацієнтів, наче був він особливо цінною жертвовною твариною. Але він твердо вирішив не йти на моральне заклання.

– *Ты сделаешь?* – перепитав він.

Знову пауза. Але Маша більше не плакала, а навпаки, стала суворою та зібраною.

– *Тише. Дай подумать.*

Рем дав їй подумати і почав про себе відлічувати секунди. Дійшов до шестисотої.

«Маша!» – почувся голос лікаря з-за дверей. Далекий і вимогливий. Вона прочинила двері й крикнула в коридор:

– *Сейчас!*

А потім перейшла на шепіт.

– *Тебе не надо умирать. Я тебя вывезу отсюда.*

– *Куда?* – з похмурою іронією спитав він.

– *К своим*, – вона сказала і тут же виправилася: – *К твоим.*

Він похитав головою. Кожен незначний рух завдавав йому болю.

– *Они увидят, что меня нет, и порвут тебя на куски.*

– *Не порвут*, – твердо мовила вона. – *Не увидят.*

Її план був дуже простим. Вона сказала, що в морзі досить багато незатребуваних тіл, одне з яких цілком можна видати за Рема. І особливих зусиль це їй не коштуватиме.

– *Мне поможет главврач*, – сказала вона.

Рем, згадавши лікаря, який називав його укропом, щиро засумнівався.

– *Не волнуйся*, – запевнила його Маша. – *Есть способы давления на него.*

Він не взявся уточнювати які, але подумав, що в них із лікарем, певно, застарілий рецидив роману. Довга історія. Або, навпаки, короткий офісний зв'язок.

Через кілька годин його покляли на каталку й вивезли в коридор. Він відчував, як щоразу, коли хто-небудь проходив повз, простираadlo на його обличчі ворушилося від подиху вітру.

Потім хтось із рішучістю тореадора схопив ручки каталки, як бика за роги, і штовхнув її уперед. Він чув, як за ним зачинилися двері і, смикнувшись, ліфт повів його вниз. Виштовхавши його в лікарняний двір, міцні руки за допомогою ще однієї пари менш міцних рук затягли його всередину чогось тісного, жорсткого й залізного. Він устиг лише ковтнути трохи свіжого повітря, що обіцяло близькість волі; але метал дверей глухо клацнув, і машина, в якій він опинився, рушила з місця. За звучанням мотору й за неповторною тряскою він безпомилково впізнав армійську «таблетку» – старий медичний мікроавтобус, що в ньому було передбачено все, крім зручності для пасажирів та пацієнтів. Рем не знав, хто його везе. Він не чув голосу Маші, але знав, що вона тут. Водій, судячи з голосу, літній поступливий чоловік, питав: «Сюда?», «Вот туда?», «Налево?», «Снова налево?» Той, хто показував дорогу, мабуть, робив це знаками, мовчки.

– *Стрелять не будут?* – почув Рем, і після паузи,

коли водій отримав ствердний знак, знову долинуло з переднього сидіння: – *Хорошо.*

Рем навіть устиг задрімати, незважаючи на тряску, а прокинувся від криків: «Сій, сій!»

– Шановний, ви що, не вмієте читати? Сій. Чекай на команду військових. Потім вирушай, – спокійно відчитував водія незнайомий чоловік. – А то я ж можу з переляку зіпсувати вам фари.

«Наші!» – радісно забилося серце в грудях у Рема від відчуття свободи. Вона вже була близько.

– Що там у вас? – запитав військовий на блокпосту.

– *Раненый!* – сказав водій. – *Ваш раненый!*

– Паша! – крикнув військовий комусь. – Тут поранений! Кажуть, наш!

За хвилину Рема знову клали на носі, витягали, перевантажували й знову завантажували. Рятівний метал військових «медичок» гуркотів по-домашньому, обнадійливо, і голоси людей, які метушилися навколо нього, звучали, як хор, що виконував найприємнішу музику на світі – марш свободи.

І в цій радісній метушні він відчув тепло рук на своїх

грудах. Знайоме тепло долонь.

– Никому не говори, хто тебе вивез. Никому и никогда. Иначе они сделают со мной то, что хотели сделать с тобой.

Вона шепотіла йому це на вухо, а він відчував на щоці її дихання.

– И с врачом. И с водителем.

Він не зовсім уловлював зміст того, що вона казала. Вірніше, зміст Рем якраз розумів, а от окремі слова розібрати не міг. Близькість волі п'янила його.

– И запомни. Я люблю тебя. Люблю. Тебя. Одного.

Вона швидко притулилася до нього, натиснувши долонями на його груди. На теплій шкірі її щоки залишалася волога доріжка від сльози. Він подумав, що в неї з'явиться подразнення від його щетини.

– Я тоже. Люблю тебя. Машенька, – уривчасті, як текст телеграми, слова несподівано легко злетіли з його вуст. Але він не знав, чи почула вона їх. Він більше не відчував ні її шкіри, ні теплої сили її долонь. Вона пішла. А її місце у свідомості дуже швидко заповнила свобода. Довгоочікувана й несподівана

суперниця, з якою не варто змагатися жодній жінці у світі, хоч як сильно вона старатиметься зробити чоловіка щасливим. І Рем майже миттю забув, хто йому цю свободу подарував.

Минув місяць. Його рани остаточно загоїлися. Зник біль. Але зір так і не повернувся. Він учився жити в темряві й сприймати світ на слух. І цей світ звуків виявився чеснішим, ніж світ візуальних образів. Він чув – буквально чув! – де проходить межа між правдою і брехнею, вловлював різноманіття інтонацій розмов, на що раніше не зважав. Утім, добрий снайпер теж уміє слухати. А Рем іще недавно був добрим снайпером.

Йому хотілося бути потрібним, тому щодня його возили на полігон, де він спілкувався з тими, хто незабаром мав їхати на фронт. Він не міг більше демонструвати свої вміння, зате міг багато розповісти. Звуки й відчуття в роботі снайпера виявилися дуже важливими. Він вважав, що чинить правильно. Адже він нікому не давав обіцянку не воювати.

Він обережно запитував своїх друзів, чи не бачив його хто-небудь на рашистському телебаченні, поки він був у полоні, і друзі відповідали заперечно. Він поступово

перестав думати про полон і про своє каліцтво, що так круто змінили його життя. Він був при ділі. На роботі. І це головне.

Спецслужби ним активно цікавились, і він не відмовлявся від виснажливих бесід, усвідомлюючи, що розумний слідчий зможе витягти з нього щось таке, що він сам лишив би поза увагою. Він хотів, щоб розказане ним зберегло життя тим, хто йде на фронт після нього. Замість нього. І заради цього готовий був до багатогодинних розмов у накуреному кабінеті.

Він говорив і про Машу. Детально, як і про все, що пережив у Луганську. Але якось відсторонено. Нічого, абсолютно нічого особистого.

А потім з'явилися вони, люди з телепередачі. Телевізійні хлопці шукали саме його. Сказали, що розслідують катування та інші порушення Женевської конвенції, на яку було глибоко наплювати сепаратистам. Його дуже сильно й наполегливо попросили прийти у прямий ефір. «Ліпше, ніж на вашому прикладі, – сказали, – ми не проілюструємо нелюдськість і героїзм цієї війни». Йому пообіцяли, що його інтерв'ю обов'язково побачать у Європі та

Сполучених Штатах, і, жажнувшись, світ нарешті повірить, що в нас іде війна, й допоможе її виграти. Інтерв'ю вийшло дуже вдалим. Це був телеміст із американськими конгресменами, у багатьох, як зауважив оператор, під час розповіді про торттури біліли кісточки на сухих руках і блищали вицвілі літні очі. «Програма була цікавою, корисною. І дуже вчасною», – так сказав режисер, який випускав ефір.

Маша програму не бачила. У Луганську відключили українське телебачення. Але зміст інтерв'ю їй дуже детально переказав безжальний власник командного голосу і важких черевиків, котрий навідував якось Рема в палаті.

Одноразовий воїн

Як назвати цього симпатичного хлопця-росіянина, не знаю. Полонений? Але ж у нас війну з Росією не оголошено. Які можуть бути полонені, якщо немає війни? Може, він просто заблукалий чоловік зі зброєю? Ні, він не заблукав, він їхав у Донецьк, щоб воювати проти України. Утім, і тут є суперечність. Він каже, що проти України нічого не має, а хотів допомогти захистити російськомовних українців від злісних бандерівців, фашистів із «Правого сектора» та іноземних найманців. Те, що сам він в Україні іноземець і майже найманець, на думку йому не спадає.

– Зачекайте тут. Я по одному їх приводитиму, добре?

Офіцер СБУ зустрів нас в управлінні спецслужби в Маріуполі, там, куди привезли полонених бойовиків. Нам дозволили поговорити з ними на будь-які теми. Хоч про війну, хоч про погоду.

– Вас приміщення влаштовує чи пошукати інше?

Я роззирнувся. Два м'яких пузатих крісла, мрія власника двокімнатної квартири в спальному районі,

чудово виглядали б на початку дев'яностих, на тлі полірованого серванта з кришталем та глянцевиими корінцями класики зарубіжної літератури. Тим часом у вузькій квадратній комірчині, де вікна закладено мішками з піском та ще й зроблено бійниці, буре штучне хутро, гордість закарпатських меблярів, мало доволі дивний вигляд. Але вибирати не випадало. Для мене важлива не кімната, а той, із ким мене в ній залишать наодинці. Або ті.

– Вам кого першого привести?

Першим до кімнати зайшов хлопець років тридцяти. Повні губи, запитальний погляд. Тягне прострілену ногу, спираючись на милиці. Сідає в крісло й розповідає про себе. Нічого особливого. Дмитро. Співвітчизник, із Костянтинівки. Був водієм, став бойовиком. Або ополченцем, як сам себе називає. Його в складі групи з шести осіб відправили шукати найманців на українських блокпостах біля Мар'їнки. Вони були впевнені, що Донецьк обстрілюють фашисти-молодики зі Східної Європи. Так роз'яснювало ситуацію розгубленим містянам місцеве телебачення.

– Вы считали, что украинцы бомбят Донецк? –

перепитую його вкотре.

– *Я не говорю, что украинцы. Наемники,* – впевнено відповідає Діма.

– *Ну а какие наемники, кто?* – я наполегливо прагну домогтися, щоб він описав образ ворога. Але у відповідь чую невиразне пояснення.

– *Я не знаю, я их еще не видел,* – після довгої паузи відповідає бойовик Діма.

– *Ну а в ваших средствах массовой информации говорят о каких-то наемниках. Откуда они?*

Питання виявилось дуже незручним.

– *Ну, поляки какие-то там, не поймешь,* – каже Діма так, ніби відмахується від настирливого, як муха, питання. І, вслухаючись у власну відповідь, розуміє, як по-дурному вона звучить.

А ще я бачу по його очах, що він починає розуміти: завдання, на яке його послали і яке забрало в нього здоров'я, теж було дурним.

– *Узнать, есть там наемники или нет. Услышатъ говор там иностранный. Засекли нас, начался обстрел, выжило нас три человека из шести.*

Вони були одноразовими солдатами. Їх відправляли на завдання, видавши мінімум зброї й навіть не запропонувавши вдягти бронезилети. Коли ті, хто вижив у ході цього безглузлого рейду, розповідали про нього, у мене не лишилося сумнівів, що бойовики змінили партизанську тактику «вдар і тікай» на «вдар і помри». Камікадзе, хай їм грець. Тільки не в курсі, що разом із боєкомплектот одержали квиток в один кінець. Хоча другий земляк, Юра з Чернігова, наче це розумів. Він вовком дивився на мене впритул і, пропустивши повз вуха півтора десятка питань, відповів на єдине.

– *Рассчитываете ли вы когда-нибудь вернуться домой?* – спокійно мовив я.

І тут він широким жестом рук, скутих сталевими браслетами, різко вказав на підлогу.

– *Минус два уровня, минус два я вернусь!* – вигукнув він.

Я, зізнаюся, розгубився, і він зрозумів, що його відповідь потребує пояснення.

– *Минус два уровня земли. В гроб!* – знову майже закричав бойовик.

Він був упевнений, що живим звідси не вийде. Йому було дуже шкода себе. Злі сірі очі наповнювалися слізьми. А може, йому просто хотілося плакати від ненависті до тих людей, яким він програв. Вони виявилися праві. Він – ні. Цілком достатній привід для ненависті.

Третій бойовик, несхожий на перших двох. Саме він був головною метою нашого візиту до Маріуполя. Росіянин, із Воронежа. Ходили чутки, що це досвідчений диверсант і що ДНРівці, намагаючись відбити його, вислали в тил нашим військам ще одну диверсійну групу. Але це, на мій журналістський жаль, виявилось тільки чутками. Воронежський хлопець був таким же, як і його товариші, одноразовим солдатом без бронжилета. І ось він сидить переді мною, двадцятип'ятирічний тямущий будівельник із російської глибинки. З гарною усмішкою та добрими очима. Сидить і розповідає про те, що ніколи не думав, яким сильним буває фантомний біль.

– Вот нет ноги, понимаете, а она болит. Болит иногда так безумно, что выть хочется. Читал когда-то об этом, думал, что это писательские фантазии. А оказалось – правда.

У нього дуже правильна, майже літературна мова. Насичена образами, а не матірними вигуками. Відразу видно: він великий любитель поговорити. У таких, як він, є рідкісний талант, як кажуть, «їздити по вухах» красивих дівчат. Не брехати, а саме майстерно плести нитку розповіді, привертаючи увагу і до сказаного, і до себе. До речі, про свою дівчину він каже в минулому часі, так, ніби втратив її разом з ампутованою ногою.

– Александр Пашков. Саша, – усміхаючись, відрекомендувався він. – Обнаружили нас под Марьинкой. Мы ушли на Гранитное. Именно там нас отработали и обработали... А дальше помню все какими-то фрагментами. Была у меня с собой граната. Думал, надо ее взорвать, потому что слышал из нашего телевидения, что украинцы над пленными издеваются. Думаю, живым не сдамся. Но душу, видимо, не хватило. Ранения почти не почувствовал. Такое легкое покалывание, словно пчелка меня укусила. А потом страшная усталость. Чувствую, несут меня куда-то. Принесли в какой-то подвал, стукнули пару раз, записали на видео. Дальше не припоминаю. Вышел в астрал. Вернулся, смотрю, лежу на койке в

больнице. Снова отключился. Потом опять прихожу в себя. Доктор мне говорит: «А мы, дружок, тебе ногу ампутировали». Я говорю: «Да ну, вы меня разыгрываете». Поднимаю одеяло и вижу, что ноги нет. Снова отключаюсь. И так дня три подряд. А потом уже привык. Нога у меня как мишень «Дартс» была, вся утыкана шприцами. Только сейчас на костыли встал.

Я питаю Олександра про те, що рухало ним, коли він вирішив їхати на чужу війну. Він повільно, з паузами, відповідає, і я розумію, що брехати він не хоче, але й правду казати боїться.

– Сейчас, без ноги, в плену, или я не знаю, как это назвать, – в заточении? – не скажу, не скажу вам сейчас, зачем я сюда ехал. Ехал помочь. За идею, не за деньги. От души ехал. Готов был умереть. Думал, что вернусь живой или мертвый, но вышло что-то посередине, ни живой ни мертвый. Как-то так.

– Ты слова подбираешь настолько тяжело!

– Я не знаю, что и как вам отвечать. Морально разбит. Подавлен. Все, ноги нет. Что дальше

делать? Вот отпустят меня – и что дальше? Я не знаю, что делать. Я не знаю, чем я дальше буду заниматься. Был здоровым парнем, а сейчас я инвалид, и все. Призываю ли кого-нибудь идти на войну? Нет, никого не призываю.

Він надто багато дивився російське телебачення перед тим, як відправитися до Ростова, у навчальний центр, де готували й продовжують готувати бойовиків для української війни. Звісно ж, ні офіцери-інструктори, ні самі курсанти цього центру не вважають себе бойовиками. Олександра вчили партизанської війни. Утім, мінімальна підготовка в нього була й до антиукраїнської «учебки» в Ростові. Строкову він служив кінологом.

– Но с собаками в ДНР ты дела не имел?

– Нет, собак там не было, – усміхається Саша. Чому моє запитання викликає в нього усмішку? Він хоче щось сказати, але раптово змовкає. Власна думка йому явно здалася крамольною. Іноді собаки бувають добрішими за людей, а люди злішими за собак. А ще людські створіння, як щури, йдуть за дударем-щуроловом і синхронно пританцьовують під його

просту, але підступну мелодію.

– Я знав, що Нацгвардія і «Правий сектор» не зробили людям нічого хорошого. Вони жінчин насилують, п'яніє с оружиєм ходять.

– Это все, что ты о них знаешь?

– Ну, в общем-то, все.

– То есть конкретики никакой, будем так говорить?

– Так и есть, – незлобно всміхається Олександр.

– Ну а ты сам видел, как украинские военные ходят п'яніє с оружиєм и насилують жєнчин?

Я не ідеалізую українську армію. На будь-якій позиційній війні є на фронті проблеми з алкоголем. Але про насильство над донбаськими жінками я чув лише з репортажів російського тєлика. І, здається, мій співрозмовник теж:

– Я сам нічого не видел. Я был с той стороны в ополчении, а с этой стороны в плену, и я не знаю ни одного человека, который бы сказал, что батальоны и «Правый сектор» хорошие ребята, – тут він знову задумався і згадав ще одне джерело

інформації. – О таком известно только со слухов. Я же говорю, никто из мирных жителей ничего хорошего о них не говорит.

– Ты можешь какую-то конкретику дать? Не абстрактные слухи, а факты? – я починаю повільно закипати від в'язкої беззмістовності його відповідей. У мене виникає відчуття, що я прориваюся крізь поролонову стіну неймовірної товщини. Намагаюся до нього докричатись, а він, мій візаві, стоїть по той бік і мило, невинно всміхається:

– Да как-то я еще у вас... – і тут він заговорив без пауз. – Вот если бы вы ко мне домой приехали, то я бы вам ответил на все вопросы откровенно. А я сейчас здесь сижу, и Бог его знает, чем все может закончиться.

Я дивлюся на нього, на його єдину ногу і на милиці.

– Как это может хуже закончиться? – вирвалося в мене. – Ты уже без ноги.

– Ну, вторую отрежут. Я не знаю! – засміявся Олександр нервово й невпевнено. І тут мене осяяло:

– погоди, но ты всерьез веришь, что тебе могут

отрезать вторую ногу?!

– Ну, Бог его знает, что здесь может быть.

Що ж це? Він абсолютно щиро переконаний, що за зайве слово, сказане журналісту, його можуть катувати. Сашо, ти не за поролоновою стіною стоїш, тебе з усіх боків оточує непробивний поролон! Я не проб'юся до тебе, не докричуся до тебе, поки ти живеш у поролоновому світі без свіжого повітря! Ну як це так? Людина була ворогом, це правда. Але тільки на полі бою. Українські солдати намагалися його врятувати, перетягнувши джгутом ногу, що кровоточила, і то було цілком нормально. Лікарі в українському шпиталі боролися за рештки його здоров'я. І це теж було звичайною справою, бо клятву Гіппократа ніхто не скасовував. А він по той бік барикад дивився на українців і бачив кровожерних монстрів. Які їдять дітей. Гвалтують жінок. Одержують рабів замість бойових нагород.

«Але немає диму без вогню», – підказує мені досвід. І я розпитав хлопця про причину недовіри до української медицини. А він досить охоче відповів:

– Понимаете, нас сначала привезли в госпиталь в

Волноваху. Они к нам там хорошо отнеслись сначала, но когда спросили, откуда мы, я не стал обманывать. Сказал, что из ДНР.

– А они?

– Они перепугались и засуетились. И, в общем, отказались от нас. И нас привезли в Мариуполь. Здесь, конечно, все по-другому. Медсестры за мной ухаживали.

Саша мрійливо всміхається. Думаю, медсестрам він подобався. Навіть без ноги.

А він дивиться на підлогу, туди, де поряд із правим черевиком немає лівого, і каже про новенькі берці, що їх отримав перед своїм єдиним рейдом.

– Мы когда пошли наемников искать, у нас и вооружения нормального не было. Ни бронжилетов, ни боекомплекта нормального. Я дополнительные рожки с патронами по всей казарме выпрашивал. В общем, берцы и автоматы. Все.

– Но вас реально послали на убой, ты же понимаешь это? – кажу. – Выдав какое-то

непонятное вооружение неподготовленным людям, вас просто послали на убой. Что, собственно, и произошло, ты не находишь?

– Произошло, – дивлячись додолю, глухо відповідає хлопець. – Без ноги остался.

І тут я згадав випадок, про який кілька днів тому дізнався в селі Кримському.

* * *

Там на лінії зіткнення з українськими військами стояли чи то козаки ЛНР, чи то замасковані під козаків регулярні російські війська. А найімовірніше, ті й ті разом. І ось під час одного з боїв солдати двадцять четвертої бригади помічають, як над промерзлим полем постає на повен зріст чоловік. Він відірвався від холодних і твердих, як крижані тороси, грудок землі, і солдати побачили зелену трубу на його плечі. «Муха», переносний гранатомет, був у бойовому положенні, і лишалася тільки секунда до того моменту, коли чоловік на зораному полі натисне на спуск. Ракета, націлена в солдатів, могла принести смерть, і ті відкрили вогонь на ураження. Вони навчилися бачити

небезпеку і реагувати на неї без рефлексій, як це роблять люди, призвичаєні до війни і втомлені від утрат своїх товаришів у безглузких позиційних сутичках.

Чоловіка з зеленою трубою на плечі перекинуло, і він знову ліг на ріллю, тепер уже нерухомо. Зведений гранатомет так і не вистрілив. Солдати почекали, доки бій затихне. За тілом гранатометника з того боку не прийшли. І тоді вони самі вийшли на поле. Коли військові наблизилися до нерухомого супротивника, то здивувались. Зазвичай у людини, котра стріляє з «Мухи», є й автомат. «Муха» ж – це зброя на один раз. Випустив гранату й викинув порожній тубус. А в цього гранатометника не було нічого, крім одноразової труби. І бронежилета теж не було. Отже, й сам він був солдатом на один постріл. Вистрілив і забув. Солдат вистрілив, і командир про нього забув.

– А ще ми знайшли при ньому записку на картоні, – каже мені Назар, хлопець, який брав участь у тому бою.

– Що там було написано? – цікавлюся.

Назар знизав своїми круглими плечима і сказав:

– Ходімо. Сам побачиш.

Ми прийшли на сільський цвинтар. Годі знайти похмурише видовище, ніж хрести на мерзлій землі, що над ними свинцевим покривалом нависає сіре небо. Один, свіжозрубаний, видається майже білим на тлі старих надгробків і похмурих обривів.

Назар зупиняється, не доходячи до білого хреста. Мовчить із півхвилини. Потім розповідає:

– Тут лежить сепаратист. Його гнали на забій, як скотину, бачте, ми його слова відобразили, які були в тій записці, що він мав при собі.

Солдат указав на табличку, і я розумію, що передсмертна записка стала епітафією для чоловіка, який приїхав сюди здалеку, за кілька тисяч кілометрів, і залишився в отій самій мерзлій землі, що на ній стояв і цілився в українських воїнів. А Назар, один із тих, хто був для гранатометника мішенню, став читати вголос епітафію на табличці. Ось що було в записці росіянина:

*«Из записки погибшего. Сразу бы застрелили!
Кондратенко Дмитрий Викторович, Россия,
Иркутск. Осознал, послали на убой, как быка.
Батальон “Заря”, Луганск, прибыл 12.11.2014 года».*

Він знав, що загине, знав, що назад його не чекають. Камікадзе неоголошеної війни.

– Оскільки ми християни, і він, напевне, також християнин, хлопці прийняли колективне рішення його поховати і збоку поставити хрест.

Повненький Назар зараз абсолютно не справляє враження войовничого супермена. Він узагалі не схожий на військового, надто тепер, коли його очі вологі. Чи то від співчуття, чи, скоріш за все, від зимового вітру.

– Знаєте, він воїн, і ми воїни. Може, й вони поводитимуться з нашими бійцями так, як ми поведимося з їхніми.

* * *

Через кілька годин ми їхали до Маріуполя, щоб зустрітися з одноразовим солдатом, якому пощастило вижити.

* * *

Полонений Саша називав себе ополченцем, але рівно

доти, доки я попрохав пояснити значення слова «ополченець». Він не зміг. І тоді я спробував це зробити замість нього:

– Посуди сам. Ты в другой стране. В чужой стране. Вот как ты себя охарактеризуешь? Находясь в чужой стране, нелегально, с оружием в руках, кто ты?

Він важко, дуже важко добирав слова. Це була найважча для нього частина розмови.

– Ополченец? Не знаю... Тяжело мне сейчас на многие вопросы ответить.

Картина його світу розсипалася на очах.

– Вхал с чистыми намерениями... От души... Все оказалось по телевизору преувеличено... Что с одной стороны, что с другой...

«Про дві сторони це він про всяк випадок, – зрозумів я. – Так легше. Бути неправим на самоті дуже важко. Якщо неправий, то весь світ». А його світ продовжував розсипатися.

– Морально подавлен. Без ноги. В плену, в чужом государстве. Что я могу сказать? Сейчас я за мир,

не надо воевать.

Я не знаю, що цей хлопець, повернувшись додому, розповідатиме про українців, але я точно можу сказати, що на війну, на відміну від інших звільнених полонених, він більше не піде. Щоправда, сам він боїться й думати про повернення. Важко підводиться на милицях і каже: *«Вот наговорил вам столько и теперь уж не знаю, что дальше... Дома... Там, в Воронеже...»* І усміхається, усміхається винувато.

– Оставайся здесь, – кажу напівжартома, в тон його невловній усмішці. *– Съездишь во Львов, посмотришь на бандеровцев поближе. Поймешь, что тебе все наврали о нас. Может, книжки будешь писать.*

А він згорблено висить на двох милицях і, ввічливо прощаючись, шкандибає на вихід. Ні мертвий ні живий, ні свій ні чужий. Одноразовий солдат, зламаний людський механізм. Який через власний біль і страждання розгубив коліщатка та гвинтики. Який отримав шанс знову бути людиною.

Таргани

«Мы по ним валим и валим, а они лезут изо всех щелей, как тараканы!» – упереміш із лайкою шипіла радіостанція, піймавши сепарський канал.

– Командире, вони нас тарганами називають! – крикнув Ромка, одним рухом скидаючи порожній магазин і тут же вставляючи повний. Так хвацько перезаряджати автомат його навчив один знайомий ізраїльтянин. На перший погляд, маніпуляція виглядала дуже дивно. Повний магазин у правій руці. Натискаєш ним на важіль скидання, ставиш нову обойму замість старої. А затвор доводиться пересмикувати лівою, ніби перекидаючи її зверху автомата. Здавалося б, незручно, адже в «калаша» затвор праворуч. Але в близькому бою цінна кожна мить, і, виявляється, так боєць стріляє безперервно, не даючи супротивнику висунутися з-за укриття.

Бій тривав кілька годин. Бойовики та найманці-росіяни другий день штурмували село з безглуздою назвою Рідкодуб. Безглуздою вона видавалася Ромці через те, що жодного дуба він тут не бачив. А бачив степ,

поцяткований клаптиками «зеленки», що тяглася від Дебальцевого до Вуглегірська. Відкритий простір, по якому Ромку та його товаришів обходили з трьох боків нахабні російські «сімдесят двійки». Оборона Рідкодуба теж була безглуздою витівкою, але вони, вся перша «безбашенна» рота, жодного разу не сказали цього вголос. Треба – значить, треба.

Коли добровольці заходили в це селище, нікого з місцевих жителів тут уже не зосталось. Убогі розвалища росли, як гриби під дубом, навколо двох чи трьох поважніших будівель.

– У цю хату закиньте БК! – крикнув командир, вказавши на найближчу будівлю, коли БМП, на якій сидів разом із товаришами, на повній швидкості в'їхала в село.

Ромка помітив, що тут командир першої роти став якимось інакшим. У тилу він був м'яким, товариським чоловіком. Накази віддавав доброзичливим голосом, через що вони більше були подібні до дружніх прохань. А тут, у Рідкодубі, у голосі командира з'явився метал. Його рухи стали швидкими й чіткими, як у хижака. Він віддавав накази, котрі ніхто не

обговорював. Вони були правильні тому, що так сказав ротний.

– А частину боєкомплекту перенесемо в сусідній флігель. Ось у цей. Це щоб не лишитися взагалі без «бека», якщо прилетить звідти якась фігня, – розпорядився командир, махнувши рукою в бік супротивника.

Ромка не просто спостерігав за ротним. Він його знімав на портативну камеру, яку вмикав щоразу, коли доводилося відбивати атаки сепаратистів.

«Для мене честь битися поруч із такими людьми, як ви», – сказав ротний під час бою, коли з того боку все ж «прилетіло» і влучило саме в той будинок, де спочатку облаштували склад боєприпасів.

«То в нього й чуйка, як у хижака», – відзначив про себе Ромка, наводячи об'єктив камери на командира. Той не любив зніматись. Усі до цього звикли. Але тут, під час бою, він вирішив підняти дух своїм бійцям, які розуміли: що менше боєприпасів, то менше шансів утримати це трикляте селище.

Будинок, набитий патронами та боєприпасами для гранатометів, палав. Вибухівка ще не рвалася, та це

обов'язково станеться, якщо полум'я перекинеться на ящики з армійським маркуванням. Командир думав недовго. Він першим метнувся в палаючий будинок і через мить вийшов звідти з важезезним «цинком» зеленого кольору. Усередині були патрони. Кожна частка секунди могла стати останньою для командира, і це розуміли всі бійці, які кинулися на підмогу ротному. Проте – крім одного.

«Цей Хлопець» – так почав називати його Ромка, навіть подумки не промовляючи ні його імені, ні навіть позивного. Наклав заборону на персональні дані Цього Хлопця. Повне табу. І ось чому. Боєць відмовився виносити боєприпаси. Не послухався. Не виконав наказу.

Ротний, поки треба було діяти й рятувати боєкомплект, не сказав Цьому Хлопцеві ані слова. Потім, коли основна частина ящиків опинилася в безпечному місці, він запитав відмовника:

– Що сталося?

Але той замість відповісти почав клеїти дурня і всіляко зображати напади тяжких недуг.

Звісно, це був спектакль. Ромка не сумнівався. Та й

командир, щиро кажучи, теж. Щоправда, ротний не поставив відмовникові жодного запитання. А Ромка не втримався. Спитав. Коли гули від вибухів бетонні перекриття підвалу, де відпочивала зміна, забуваючись коротким сном перед тим, як іти «на передок».

– Розумієш, Ромко, – відповів Цей Хлопець тремтячим голосом. – Коли я беру в руки автомат, я відразу втрачаю над собою будь-який контроль. Просто біле поле перед очима. Падаю в припадку.

– Дивно, – зауважив Ромка. – А в таборі ніяких припадків у тебе не було. Навіть коли ти там брав автомат. Обома руками.

І Цей Хлопець заткнувся. Усі його падіння на спину з піною біля рота для Ромки були не більш ніж сценою з вистави. Просто не бажає людина йти на передову. А командир у проблемі розібрався відразу ж, без довгих розпитувань та бесід. Відсторонив його від виходів «на передок» і наказав сидіти в підвалі. «Хоча я б його, – думав Ромка, – якраз на передку і тримав би. Ще й попустило б його, може».

Цей Хлопець не помічав, що командир змінився. М'яку

обгортку зняв, а під нею виявився залізний стрижень. Важкий і прямий, як лом. Хлопець усе сподівався на м'якість і людяність свого ротного. Ротний зрозуміє і пробачить. З ким не буває.

А ротному не до боягуза було. Мав організувати оборону й постаратися все зробити так, аби кожен із півсотні його бійців повернувся з передової.

По Рідкодубу валили з чогось важкого. Один постріл – мінус одна хата. Коли снаряд потрапляв на подвір'я, дерев'яні паркани зривало з місця й кидало ударною хвилею, як аркушки зі шкільного зошита. Якщо входило в дах, то глиняні стіни бідних будинків розсипались і складались усередину. Лише бетонні підвали особнячків місцевого начальства, побудованих на совість, витримували удари артилерії. У командира від цих ударів наче відкрилося третє око. Він бачив село не так, як бачать його бійці, – будинки, вулиці, паркани, – і не так, як його малюють картографи на топографічній карті. Несподівано він відчув, що Рідкодуб став для нього об'ємним, як комп'ютерне зображення, і він із цим зображенням міг робити будь-що. Міг повернути його за годинниковою стрілкою і проти неї. Міг побачити село в ракурсі згори і

проникнути поглядом у кожен підвал та кожну щілину. Водночас він бачив своїх бійців, усіх до одного, кожного на своїй ділянці оборони. Але бачив він і супротивника, який підходив до села з трьох боків, і волів стерти його з лиця землі, щоб не дати можливості українським солдатам закріпитись, зачепитись у цьому морозному сірому степу.

– Ну що, таргани, відіб'ємося? – питав командир веселим голосом по рації.

– Відіб'ємося, командире! – хрипіла впевненим смішком станція.

І таргани, витримавши обстріл, виповзали з усіх щілин, аби відкинути супротивника назад. Часу на те, щоб серйозно закріпитися, не було, та вони встигли накопати неглибоких окопів, з яких не могли витравити їх своєю артою збожеволілі ДНРівці. Вони не шкодували снарядів і сипали так, ніби рашистський гумконвой підвозив снаряди прямо на поле, де стояли їхні САУшки. Били й мінометами. Якраз коли Ромка знімав командира, у руїнах сусідньої халупи сухо розірвалася міна від «вісімдесят другої». Вона підлетіла нечутно, на відміну від «стодвадцятки», яка

свистить так, що від самого її свисту по спині починають бігати мурахи. «Вісімдесят друга» впала посеред будинку з вибитими шибками без даху. Осколками сипонуло по залізних воротах, а над обдертими стінами сірою хмарою здійнялися курява й дим. Ротний навіть не повернув у бік вибуху голову, лише сказав: «Ромко, через пару хвилин сюди прилетить ще, давай міняти точку». І він не помилився. Тільки-но укropи відійшли від зруйнованої будівлі, як почули сухий удар, а на тому місці, де вони стояли, виникла неглибока вирва. «Чудова в ротного чуйка», – поставив подумки галочку командирові Роман.

Усе було передбачувано. Після артобстрілу повільно й похмуро, як праски по дошках, поповзли на Рідкодуб російські танки. За танками невпевнено бігла піхота. Танків було небагато, усього три. Але вони скреготали й гарчали так, що хотілося заховатися, забитися в щілину, як справжнім тарганам.

У нормальної людини інстинкт працює правильно. Якщо десь гучно стріляють, то нормальна людина розвертається спиною до джерела звуку – і бігти, далі від стрільби! Але в таргана першої роти щось не те з

інстинктами. Він біжить не від джерела звуку, а прямісінько в те місце, де стріляють. При цьому вага та кількість різних предметів, навішаних на таргана, здавалося б, узагалі виключають рух у режимі бігу. Та він усе ж біжить, перебираючи всіма кінцівками. Туди, де в нього цілитимуть ворожі істоти. А на тарганові Ромці, крім боєприпасів, автомата й бронезилета, теліпалася ще й сумка з камерою та планшетом.

Як же став у пригоді йому цей планшет! До переднього краю тарганячої оборони зловісно підповзав танк-праска. Насувався, як невідворотна доля. Зелений звір у брудному грудді повертав баштами й гусеницями так, ніби обіцяв розчавити будь-кого, хто трапиться йому на шляху.

– Ну, Ромко, дивись осюди! – покликав його старший обслуги. – Зараз ми його вальнемо дуплетом.

У бік монстра спрямували дві труби на станинах.

– Хлопці, у нас є два постріли й одна спроба! – крикнув старший, указавши на танк. – Якщо ми промажемо, то він ні! Б'ємо під башту. Як зрозуміли?

– Зрозуміли, – спокійно відповіли гранатометники.

– Постріл!!! – пронеслася над степом команда.

Гримнуло так, що в Ромки заклало вуха. Коли поряд стріляє могутній гранатомет СПГ, за правилами треба бути в навушниках. Але хто їх додержується, тих правил? І де взяти ці навушники, якщо навіть важезні станкові кулемети приходили на фронт без станків?

Спочатку вистрілив один гранатомет. Ромка встиг лише увімкнути планшет, коли гримнула друга гармата. Боєць знав, що буде далі, і висунувся з планшетом з окопу. Те, що відбувалося, він бачив на екрані, і від цього воно здавалося не зовсім реальним.

– Куди лізеш? – крикнув старший гранатометник. – Зараз вони відповідь дадуть.

– Нічого, встигну, – відповів Ромка, а сам, забувши про обережність, знімав, стоячи на весь зріст.

Вони влучили в танк. Просто під зріз башти. Активний захист не допоміг. Багатотонний купол зірвало вибухом і підкинуло вгору. Там, де щойно була башта, піднялися вертикальні струмені полум'я. «Здетонував боєкомплект», – відзначив Роман, продовжуючи знімати. Планшет зафіксував, як башта перекинулася в польоті і впала на мерзлу ріллю люками вниз. «Є, –

сказав старший гранатометник. – Така в них, танкістів, доля. Сидять на снарядах, як у залізному саркофазі, і чекають, коли влучить». Ромка вимкнув камеру. Його зйомки стануть ще одним доказом того, що їхня рота знищує танки, і тепер вони мають одержати обіцяну премію за спалену ворожу броню. Але загиблих сепаратистів йому знімати не хотілося. Обдурені люди, яких сюди послали, як на забій. Нерозумні, з промитими мізками, але ж вони чийсь чоловіки, брати, і якась жінка литиме сльози над листом, що принесе чорну звістку.

– Викинь це з голови, – сказав ротний, коли Ромка поділився з ним своїми рефлексіями. – У танках не місцеві сепари. В екіпажах майже точно росіяни, громадяни Ерефії, заробляють на нашій смерті гроші.

– Звідки в них до нас така ненависть? – укотре запитав себе Роман.

– Немає в них ненависті, – відповів командир. – Є в них тільки любов до грошей. А стріляти по нас або чавити танками – їм байдуже.

Думка, висловлена ротним, трохи вгамувала марні роздуми. Тим паче, що треба було відбиватись і

думати, як вижити на передовій.

«Тут або ми їх, або вони нас», – сказав собі Роман.

Того дня були ще три атаки. І всі їх таргани змогли відбити. Майже без втрат, якщо не рахувати двох поранених, яких вдалося перекинути в тил через вузький перешийок своєї землі, що сполучав Рідкодуб із тилом. «Медичка», яка вивозила поранених, не повернулася. По рації повідомили, що в її «швидкій» порвано осколками задні колеса та пробито радіатор.

Настав перепочинок. Ночував Ромка в підвалі поруч із Цим Хлопцем. Бійці набилися в підвал, щоб перекусити і впасти в міцні, але короткі обійми сну. Навколо відмовника, як навколо прокаженого, утворився порожній простір. Санітарна зона, яку ніхто з тих, хто повернувся з «передка», не хотів зменшувати. Але Ромці було цікаво, що думає цей чоловік, і він підтягнув спальний мішок ближче до Цього Хлопця.

– Ну як ти, не одужав? – запитав він єхидно.

– Ні, мені досі погано, – відповів Цей Хлопець.

– Знаєш, – сказав Ромка, махнувши в бік гранатометників, які загорнулися в мішки так, що

звідти стирчали лише скуйовджені бороди. – Сьогодні ці люди врятували і тебе, і мене, й командира. Якби вони не підбили танк, нас усіх розмазали б по асфальту, як повидло. Ти це знаєш?

– Немає тут асфальту, – відповів недоречно Цей Хлопець. – Це село не асфальтоване.

Він боявся сепаратистів, росіян, боявся свого командира і своїх товаришів. Особливо цього божевільного Ромку, який разом зі своєю камерою лізе туди, куди жодна нормальна людина не полізе. З таким ліпше мовчати. Але Ромка явно провокував його на відкритий конфлікт:

– Слухай, а чого ти взагалі пішов на фронт?

Мовчання, що «прозвучало» у відповідь, аж ніяк не влаштувало Ромку. Тож боєць продовжив тиснути на сусіда запитаннями.

– Я хочу запитати, що ти робитимеш далі. Якщо виживеш?

– Поїду додому, – сказав відмовник. – У Київ.

Він зрозумів, що мовчанням не відбутися.

– А далі? – не вгамовувався Ромка.

– Забуду це все.

– А якщо танки приповзуть до Києва?

– Ну, тоді спробую ще раз. Тобто ще раз спробую воювати.

Ромка посміхнувся. Він уже давно збагнув, що другого разу не буде.

– Я скажу тобі, що ти зробиш. Гаразд? – сказав Роман.

Той кивнув: «Гаразд».

– Якщо вони доповзуть до Києва, ти втечеш до Львова. А якщо до Львова, то ти втечеш з України.

– Я повернусь і волонтеритиму. Збиратиму гроші на армію, – став шукати собі виправдання Цей Хлопець. Напевне, він навіть вірив у те, що говорив. Але йому не вірив Ромка.

– Не треба було тобі сюди їхати. Взагалі, – резюмував. Потім устав і, забравши свій спальник, витяг його за межі санітарної зони. Щоправда, поспати в нього не вийшло. Спочатку будинок труснуло, а потім пролунав голос ротного.

– Підйом, хлопці!

Снаряд розірвався біля вантажівки, якою щойно завезли з Великої землі боєкомплект. Язики червоного полум'я облизували гуму на колесах вантажного «урала». Вогонь загрожував перекинутися на зелені ящики з боєприпасами. Усі, серед них Ромка і Цей Хлопець, стояли як заворожені й дивилися на палаючу вантажівку. Та от хтось із добровольців, не роздумуючи, пірнув у люк БМП, завів машину й почав таранити охопленій полум'ям «урал». Той із першого разу не піддався. Нервово смикаючись, бойова машина піхоти відкотилася назад і знову вдарила носом задок «урала». Дерев'яний борт вантажівки від удару відчинився. Угору злетів феєрверк іскор. «Урал» трохи відсунувся від ящиків, але Ромка помітив, що вогонь перекинувся на БМП. Що там могло горіти, невідомо, але часу на здогади чортма. Вони могли втратити єдину гусеничну машину.

– Гасимо «беху», хлопці! – крикнув командир роти, і всі, хто стояв, заходилися гасити БМП. Хтось кидав грудки землі впереміш зі снігом, хтось, скинувши з себе бушлат, лупив щосили по червоних квітах, що розпустилися на гарячій броні.

– А ти чого стоїш? – гаркнув компроти на Цього

Хлопця. Той, як і решта бійців, зрозумів, що «беха» цілком може рвонутися, але далі стояв на місці. Тільки присів. Немов спробував утиснутися в землю. Його роз'їдало боягузтво. Воно, як рак, уже зжерло його сутність і взяло на себе керування його думками та почуттями.

Коли бійці нарешті загасили броньовану машину, командир зіскочив з броні і схопив Цього Хлопця за барки. Бійці чекали, що буде. Ротний затяг відмовника в порожній підвал. Ще хвилину – і звідти почуються крики побитої людини. Або постріли, за якими настане тиша. Але ні криків, ні пострілів не пролунало.

Наступного дня перша рота вийшла з Рідкодуба. Командир лаявся, отримавши по рації наказ залишати позиції. Він сипав жорсткими слівцями, натискаючи на тангенту, і клявся, що вони закріпилися так, що не витиснути їх звідти жодними танками, що треба тільки закинути їм боєкомплект і що бойовий дух високий. Вище нікуди. Але зі старшим військовим начальством не посперечаєшся. Вони хоч і добровольці, та все ж повинні виконувати накази.

Цей Хлопець теж вийшов разом з усіма у відносно

безпечний тил. Солдат розмістили в покинутій школі. Першій роті віддали цілий клас на третьому поверсі. Добровольці акуратно розсунули парти й розставили армійські розкладачки. А на дошці чиясь пустотлива і творча рука намалювала крейдою бравого таргана, підперезаного широким поясом, з якого визирала крива шабля. Вуса в таргана хвацько скручувалися в кільця. А над ними величезними літерами було написано «Перша рота». Почуття самоіронії – це не лише свідчення інтелекту. Той, хто вміє посміятися з себе, всерйоз переймається болем інших. Він, сміхом зцілюючи ненависть, може бути милосердним і до своїх, і до переможених ворогів.

Відмовник у класі з намальованим тарганом з'явився тільки раз. Він швидко зібрав речі й запитав ротного, де можна залишити свій автомат. Усі необхідні папери були готові. На хлопця ніхто не зважав. Було темно. Бійці спали. Командир трохи пригасив вогник ліхтарика, що тримався на голові на гумових лямках.

Командирське ліжко стояло поруч із Ромчиним. Ромка, вибравши момент, наважився дізнатися, що ж сталось у підвалі вцілілого будинку в Рідкодубі. Він чекав, що ротний сталевим голосом пошле його куди подалі з

його запитаннями, але командир, звично розгортаючи свій спальник, неквапливо й буденно відповів:

– Я хотів його розстріляти, але коли спустився в підвал і подивився на нього, то згадав, що повинен усіх вас привести назад живими. Навіть боягузів. І мені в той момент стало ясно, що саме в цьому був мій найголовніший обов'язок.

Ротний швидко розстебнув мішок і, знявши берці, заліз усередину.

– Ну і я сказав йому, що витягну його звідси разом з усіма. А далі діло за ним. Якщо може побороти страх, хай лишається. Якщо ні, то на дембель.

– І все? – розчаровано запитав Ромка.

– І все, – відповів командир. – А ти спи. Хтозна, в яку діру нас завтра відправлять.

Вихід

Його очі мені здавались іронічними. Але тепер, коли він одягнув балаклаву, що сховала обличчя й лишила тільки очі, я бачу в них злість і втому. Втому від нескінченного чекання на появу адекватних полководців. Злість від того, що ті, які є, знали про слабкі місця оборони. І не зробили абсолютно нічого, щоб їх усунути.

– Сепари, як дурні, ломилися в Новогригорівку, думали, що там наше слабке місце. За один день наступу вони втратили п'ять танків під Новогригорівкою. І все одно продовжували пробивати нашу оборону з півночі. А потім цілком випадково їх диверсійно-розвідувальна група зайшла з іншого боку, з південного заходу, в Логвинове. І вони зрозуміли, що наших там немає.

Я розмовляю з Зеленим. Такий у мого товариша позивний. Колір, що вселяє надію. Зелений – унікальна людина. Талановитий офіцер. Професіонал. Його група артилерійських розвідників коригувала вогонь зношених гармат по колонах противника, не даючи

остаточно перетворити дебальцевську «кишеню» на смертельне кільце. Я раніше часто приїжджав у Дебальцеве й бачив, як працює група Зеленого. Її злагодженість і чіткість вселяли впевненість, що Дебальцеве ми втримаємо. Восени, показуючи карту «кишені», він казав: «Теоретично вони можуть узяти Дебальцеве, якщо в них буде всемеро більше сил, ніж у нас. Але, повір, для цього їм треба стягти все, що в них є на інших ділянках фронту, а на це вони навряд чи підуть. Військ у нас тут дуже багато. І, до того ж, їм потрібно замінити місцевих гопників і козаків на регулярні війська».

Так вийшло, що неможливе стало можливим. Кількість наших військ на плацдармі скоротилася. Значно погіршилася якість. І супротивник зміг створити необхідну семиразову перевагу. А про те, що по той бік росіяни збивають регулярну армію, підтягуючи найманців та знищуючи місцевих незгодних козаків, стало відомо вже в листопаді. Я добре пам'ятаю, як один з офіцерів, Скорпіон, доповідав про це й повідомляв, що ватажки угруповань, хильнувши для хоробрості і взявши в руки гранати, приходили на наші блокпости й пропонували разом *«е...нуть по*

этим русским». Усе сталося так, як казав Зелений. І ось, згадуючи свої слова, він з тяжкістю визнає: «Не думав, що виявлюсь правий».

– Розумієш, там, із південно-західного боку від Комуни й до Луганського, практично не було військ. Можеш уявити? На майже двадцяти кілометрах чистого поля всього три спостерігачі. Більше нікого наших. Вони просто не могли повірити, що це так. А коли зайшли туди, то щиро здивувались: «О, пощастило!» І почали закріплюватися в селі. Підтягувати ротно-тактичну групу й формувати опорний пункт.

– Скажи мені, а чи можливо було їх звідти вибити? – питаю. Адже тільки одна помилка у військовому плануванні, і, напевне, думаю я, її можна було виправити. А Зелений каже, що треба не виправляти помилки, а їх уникати. Виявляється, напередодні воєнної катастрофи він примчав у штаб сектора «С» і розбудив командувача сектора. Була третя ночі. Розвідник змалював полковнику ситуацію і сказав, що коли негайно не розв'язати питання Новогригорівки, то мишоловка зачиниться. Зелений побачив, що на карті в командувача було позначене Логвинове. Тобто в секторі знали найслабші місця оборони.

Новогригорівка та Логвинове – два єдино можливі напрямки, з боку яких можна було захопити мишоловку. І тоді в ній опиниться геть усе українське угруповання в Дебальцевому. До слова, командувач швидко збагнув суть нічної доповіді й пообіцяв, що негайно телефонуватиме начальнику Генерального штабу.

– Зателефонував? – питаю Зеленого.

– Не знаю, – знизує плечима артрозвідник, – не бачив. Але думаю, що так. Я бачив його карту. Я ж кажу, в нього були позначені і Новогригорівка, і Логвинове, тобто ступінь ризику він і до цього розумів.

Але події розвивалися так, ніби не було ніякого дзвінка. А можливо, цей дзвінок просто нічого вже не вирішував.

Це було о третій ночі. Кілька годин по тому, рано-вранці дев'ятого лютого, російський Т-72 обстріляв машину з офіцерами гірськопіхотної бригади. Виїхав біля автобусної зупинки з написом «Логвинове» й відкрив вогонь. Замполіт бригади отримав важкі поранення. Здавалося б, усе це разом із доповіддю Зеленого мало б змусити штаб сектора винести

швидке рішення. Але ще майже добу після цього жодних активних дій з боку українських військ не спостерігалось.

Через добу біля Луганського ми наткнулися на три вантажівки з бійцями батальйону «Донбас».

Виявилось, вони з Логвинового. Зайшли за підтримки двох танків. І танки ці спалили бойовики. Судячи з того, що розповіли учасники невдалої операції, їх відправили на зачистку. Хоча через добу, коли рашисти підтягнули сили, потрібна була не зачистка, а штурм. Навіть із такого невеликого села, як Логвинове, – тридцять дворів, не більше – вибити злагоджену групу за допомогою «поліцейської» зачистки неможливо. І не варто сподіватися, що досвід супротивника поступається нашому, в усякому разі, поблизу Дебальцевого.

Вантажівки з «Донбасом» стояли не дуже довго. Під'їхав офіцер і, не виходячи зі свого «УАЗика», скомандував машинам їхати на Артемівськ. І знову потягся час бездіяльності, кожна хвилина, кожна секунда якої, виявилось, коштувала життя бійцям у котлі, кришка над яким майже закрилася.

– Зелений, скажи, будь ласка, а операція з виведення воїнів із Дебальцевого була спланованою?

Він подумав і сказав:

– Ну звичайно, спланованою. Інша річ, що планували операцію не ті люди, яким це доручила Батьківщина. Планували операцію офіцери середньої ланки. Вищим командиром був комбриг 128-ї бригади. Те, що Дебальцеве трималося два тижні, було не завдяки, а всупереч діям Генерального штабу. Штаб сектора виконував лише одну роль: був пріоритетною ціллю для артилерії противника. У керівництві військами він не брав жодної участі. Добре, що хоч не заважав командирам це робити.

До цієї групи офіцерів входив і він. Я вже знав і про багато десятків загиблих при виході бійців, і про те, що з «Поляни», з розташування 128-ї бригади, люди йшли по трупах своїх товаришів. Перед тим як зустрітися з Зеленим, у Луганському ми знайшли групу бійців із 128-ї бригади, які мусили прориватися, залишивши по дорозі вантажівки з «двохсотими». Мені довелося навіть віддати свою аптечку солдатам – хлопці не мали медикаментів.

– Цілий «урал», ціла машина «двохсотих» там стоїть, і їх звідти ніхто не забере, тому що там уже сепари. Ми вже потрапляли в кільце, – розповідали вони, не соромлячись сліз, що залишали світлі сліди на їхніх вкритих кіптявою бою обличчях. – Там, в «уралах», лежать наші «двохсоті» хлопці, і їх ніхто не хоче вивезти.

Але я хотів збагнути, що ж відбувалося всередині тієї групи офіцерів, які виводили людей. І хто має нести відповідальність за Дебальцеве. Відвертіше, ніж Зелений, мені навряд чи хтось зміг би про це розповісти.

Коли стало зрозуміло, що з Дебальцевого треба виходити, а Генштаб при цьому не давав жодних вказівок, командири бригад і батальйонів почали розробляти план відступу. Аврально. Ключовим місцем збору була «Поляна», табір закарпатської бригади. Але до «Поляни» треба було непомітно для противника підтягти людей із розкиданих по периметру Дебальцевого позицій. Було визначено проміжні точки збору. Але робилося це в режимі якнайсуворішої таємності. Якби командири батальйонів і дивізіонів зв'язувалися один з одним через штаб сектора та

Генштаб, то операція провалилася б і сумний список жертв був би значно довшим. Так вважає Зелений:

– Між нами, командирами, було два штаби – Генеральний і штаб сектора. Але, слава Богу, ми їх виключили зі схеми, тому операція пройшла успішно. Ми розробили способи зв'язку, комунікації, знищували резерви, котрі збиралися відрізати угруповання противника. Операція змогла стати успішною, тому що розроблялася на горизонтальному рівні, без участі вищих штабів.

Усі частоти супротивник прослуховував. Усі позивні й топоніми рашистам були відомі. Але офіцери змогли придумати таку схему зв'язку, що дозволяла тримати в секреті переміщення українців і вводити противника в оману. Люди Зеленого до останнього лишалися на своїх місцях, прикриваючи відхід колон. Один із його артрозвідників, Андрій Кравченко, коригував вогонь по колонах противника з осколком у грудях. Він не залишав позицію. Бачив, що від нього залежать сотні людей, і готовий був віддати своє життя за інших.

Про те, що котел буде, говорили після втрати Вуглегірська. Одним з останніх у безпечне місце

вийшов Артем Рафальський, той самий командир позиції з позивним Скорпіон.

– Мені приховувати нічого, – зізнався Артем відразу ж після виходу з котла. – От уяви. Я спостерігав протягом останнього тижня шість колон противника по десять-дванадцять машин. Танки, БТР, БМП. Коли я давав точку, щоб завдати удару по колонах або зруйнувати міст, мені казали: «Ми не можемо туди стріляти». Це говорило командування сектора. Тож у тому, що ми опинилися в оточенні, винне командування сектора, яке не ставилося серйозно до нашої інформації. Вони навіть не володіли поточною інформацією. Наприклад, я «замовляю» артилерію на певній точці, а командування сектора каже, що там стоять наші. А наших там немає вже тиждень. Тобто командування сектора не знає, що наші покинули цю позицію тиждень тому. В оточенні винен не президент чи збройні сили, як це хочуть подати. Винне командування сектора, яке приїхало собі зірку заробити.

За кілька годин, трохи остудивши свій гнів бойового командира, який не розуміє бездіяльності штабістів, Скорпіон бере в руки гітару. Співає. У нього гарний

голос. І майже мирний репертуар. «Ми ще сюди повернемося», – він підморгує в паузах між піснями. Але Зелений так не вважає. Його слова залишають після себе важке мовчання, як на пилюці – сліди берців солдатів, що відступають:

– Ми не скоро відіб'ємо Дебальцеве. Якщо це взагалі у планах. Неможливо, не маючи резервів, планувати наступальні операції. Неможливо силами офіцерів середньої ланки малювати на карті укріплення, ефективні з точки зору оборони. І вибудовувати між ними комунікації. Наступальні дії неможливо планувати, не маючи ефективних штабів. Генштаб не працює. Тому на сьогодні Україна не здатна вести наступальні дії взагалі! Структура, що в змозі планувати успішні бойові операції, у нас відсутня.

Мене як відром крижаної води облили. І вирвалося питання. Наївне, просте і єдино можливе:

– Що ж тоді робити, Зелений?

– Робити?! – мало не вибухнув він. – Я скажу, що робити. Треба міняти начальника Генерального штабу негайно, тому що не тільки він біда, а біда всі ті, кого він призначає. Абсолютно некомпетентні,

непатріотичні, паркетні генерали й полковники, які сидять у бліндажах, грають у свої карти й роблять вигляд, що вони беруть участь у бойових діях. Я серйозно думаю про те, щоб перейти в добровольчі підрозділи. «Правий сектор», «Азов» чи якісь інші. Під керівництвом цих нездар із Генштабу воювати не хочу і людей на смерть не поведу.

І ми починаємо говорити про те, хто бодай теоретично міг би очолити Генштаб і досягти успіху в роботі. Згадуємо командирів бригад. Адже є серед них ті, хто з самого початку на цій війні і має досвід успішних операцій.

– А знаєш, – каже Зелений, – парадокс у тому, що коли від військових залежить майбутнє всієї країни, то на ключові посади треба ставити не п'ятидесятирічних, а тридцятирічних. Так було в Ізраїлі в сорок восьмому, так було в Туреччині за тридцять років до того. І там, і там усе було на межі страшної поразки. І саме тридцятирічні командири на чолі армій перемагали супротивника, що мав багаторазову перевагу. Тому що мислили нестандартно. Могли відмовитися від шаблонів. І повністю ігнорували поради політиків.

Я знизую плечима. Не знаю, де шукати таких тридцятирічних. Але песиміст Зелений виявляється оптимістом:

– Я їх теж не знаю. Особисто. Але то поки що. Такі люди в нас є. На фронті сорок тисяч людей. Достатньо, щоб знайти таланти серед командирів, у яких в підрозділах дисципліна, немає пияцтва, невеликі втрати, а на рахунку успішні, можливо, зухвалі операції. Наш порятунок не в «Джавелінах», САУ та Ф-16, точніше, не тільки в них. Нам потрібні справжні полководці. І що раніше вони прийдуть, то швидше закінчиться війна.

Я мовчу. Сектор «D», луганський аеропорт, Іловайськ, Новоазовськ, донецький аеропорт, два блокпости на Бахмутській трасі, тепер Дебальцеве. Здавалося б, у цієї невеселої топоніміки війни вже мало б з'явитися ім'я. Не месії. Не лідера. А просто командира. Командувача. Полководця.

– Зелений, чи не задовго ми чекаємо? Країна чекає? Але Зелений лише підморгує у відповідь. У його очах зникають злість і втома, він знову стає іронічним, яким і був до дебальцевського відступу.

До речі, артрозвідник лишився на фронті. Отже,
Зелений, ти все ж чекаєш змін!

Ненависть

Роза любила їздити до Оренбурга поїздом. Довга дорога завжди давала їй можливість зібратися з думками. Вона серйозно ставилася до цього процесу. Так досвідчений грибник, зрізаючи білі та підберезники, складає їх у кошик, аби потім, прийшовши додому і знявши пропахлий вологим лісом дощовик, дістати свою здобич і, відокремлюючи добрі від зіпсованих, милуватися формою кожного гриба. Отак і Роза, дістаючи з кошика своєї пам'яті спогади, з любов'ю відкладала хороші окремо від поганих і якось непомітно ловила себе на думці, що насолоджується тими й іншими. Вона кохала чоловіка, до якого їхала через степ, через сніги, через похмурі міждержавні кордони. Роза насолоджувалась очікуванням, згадуючи, як виглядає чоловік, котрий чекатиме її на вокзалі. Високий і худий, з благородною поставою, яку підкреслювало його улюблене синє пальто. Величезна лисяча шапка з хвостом ззаду робила його схожим на мисливця з дитячої книжки про індіанців. Він так і називав цю шапку – «звіробійка», і хоча, прийшовши додому, закидав її недбало на вішалку, вона знала, що

до неї він дуже звик. Інакше не носив би протягом усіх довгих зим їхнього знайомства. І ще борода. Він мав дивовижну бороду, в яку можна запускати довгі нігті й легенько дряпати щоки коханого. Роза пам'ятала, що ще зовсім недавно борода була чорною, і ось вона майже вся біла.

Вона казала йому, що це не привід сумувати. От, приміром, благородні коні сивіють у самому розквіті сил. І мало хто знає, що білий кінь переможця – це насправді посивілий кінь. А він сміявся, потім театральньо надавав обличчю сердитого виразу й казав: – То я, значить, жеребець?!

Роза смішно кивала головою, і він тут же її обіймав, немов загортав у свої худі широкі плечі.

Вона розводила коней під Астанною. Він під своїм ім'ям писав підручники з фізики, а під чужим – поеми для товстих літературних журналів. Ну а коли літературні журнали перестали купувати, він оселився в інтернеті, розміщуючи свої вірші на поетичних форумах.

Вона згадувала, як він пояснював їй, чому Єсеніна слід вважати новатором у поезії, а Рождественського, навпаки, традиціоналістом.

– Зрозумій, Єсенін мислив образами. Ти читаєш його і бачиш калейдоскоп різних картин.

– Але Пушкін теж мислив образами. Ти читаєш його і теж бачиш калейдоскоп образів, – іронічно повторювала його слова Роза.

– Розо, дитя степів широких, – усміхався він, мружачись, і очі його ставали майже такими ж вузькими, як у неї, – поет Єсенін не просто мислив картинками, він їх, як сказали б кінокритики, монтував, створюючи в такий спосіб нові емоції та смисли. Якби вірші Єсеніна використати як сценарії, то фільми, зняті за ними, отримали б призи на найпрестижніших кінофестивалях.

– А Рождественський?

– А Рождественський – це просто словесний конструктор. Поетичний «Леголенд» для дорослих.

– Але в нього є ж і про кохання.

– А неважливо, про що писати. І взагалі, про кохання ніхто краще за Бернса не написав. Пам'ятаєш, про кохання й бідність?

Вона вважалася багатою жінкою. Коні приносили

більше грошей, ніж фізика. Напевне, тому вони зустрічалися ось уже двадцять років, але так і не стали жити під одним дахом. Замолоду він був рабом стереотипу про справжнього чоловіка, який неодмінно має заробляти більше за дружину. До старості він так і не позбувся дитячих комплексів та юнацької бравати. Вона все розуміла, все пробачала. Спочатку він казав, що потрібно дочекатися, поки син виросте. Він виховував сина від першого шлюбу і жодного разу за весь час їхнього двадцятилітнього роману не розповів, чому й куди поділася його перша дружина. І от син виріс. Вступив до артилерійського училища. Закінчив його. І навіть дослужився до капітана. А вона однаково сідала на поїзд і їхала, їхала до нього холодними степами, щоб через місяць безмежного щастя повернутися. Вона намагалася розібратися в собі, чому живе саме так і не змінює ні свого, ні його життя. Але, не відповівши на ті питання, Роза продовжувала пливати за течією звивистої річки стосунків із коханим чоловіком.

Вона їхала на заручини його сина. Молодий капітан повернувся з тривалого відрядження. Йому дали коротку відпустку. «Одружуйся і назад», – сказав

суворо командир артилерійського полку. Але капітан вирішив не одружуватись, а тільки обмінятися з нареченою обіцянками вірності та обручками. А одружиться потім. Після відрядження. Роза чула, що це відрядження було секретним і небезпечним.

Поїзд запізнився на три години, що було звичною справою на кінцевій станції в Оренбурзі. Мороз посилювався, але, вийшовши на платформу, вона за звичкою здивувалася, що тут холод відчувається менше, ніж в Астані, яка продувається всіма вітрами. О, ось і він! Лисяча «звіробійка» з хвостом майнула серед натовпу в жовтому світлі вокзальних ліхтарів. І борода, мила сива борода.

– Ти моя степова красуня, – обхопив він її струнку талію. Для її майже п'ятдесяти в неї була ідеальна доладна фігура, і червоне пальто, застібнуте на великі гудзики, вдало підкреслювало привабливі лінії тіла.

Вона хотіла відразу ж запустити пальці в милу сиву бороду, але не зробила цього, лишивши на потім. Роза притулилася до його грудей щокою, заплющила очі від щастя й усміхнулася.

Обіймаючись на задньому сидінні таксі, вони їхали до

нього додому і говорили милі нісенітниці. Вона насолоджувалася звучанням його голосу, а він просто казав про те, що думав, а думав тільки про те, як приїде додому, зніме з неї це червоне розкішне пальто й одним рухом кине його, не дивлячись, або на вішалку, або на спинку крісла, або просто на підлогу.

– Як син? – запитала вона.

Він став серйозним:

– Та так. Сама побачиш.

Син виявився вдома. Тому червоне пальто не кинули на підлогу, а натомість акуратно повісили на вішалку у вітальні.

– О, Розо! Як чудово, що ти приїхала, – вигукнув молодий чоловік у формі артилерійського капітана. Вони з першого дня знайомства називали одне одного на «ти».

– Розповідай, – зажадав капітан.

Вона взялася розповідати все те, чим зазвичай ділилася з року в рік. Степ, коні, новобудови в Астані, тенге, Назарбаєв. Вони чули від неї це всоте, але щиро охали й ахали, ніби вперше. Ну принаймні вдруге.

– А чому ти вирішив заручитися з дівчиною, а не відразу одружитися? Ти не впевнений у ній? – поцікавилася Роза.

– Я не впевнений у собі, – зітхнув капітан. І, як здалося Розі, зі злістю.

– Він щойно з Донбасу, – акуратно шепнув його батько.

Він плеснув у долоні й потер їх, як це роблять алкоголіки перед першою чаркою.

– Ну що, за стіл? З нареченою познайомимося завтра. Ага?

Вони пішли на тісну, але затишну кухню, де на них чекав квадратний стіл, заставлений усілякими стравами. Усе виглядало так смачно й по-домашньому, що Розі, змученій залізничними наїдками, захотілося з'їсти ну просто все. Від солоних огірків до млинців із маком, що доходили на чавунній сковорідці.

– Ну, за зустріч! – поквапився підняти чарку з горілкою молодий капітан.

Він різким рухом відправив уміст чарки в горло й навіть не скривився. Батько осудливо похитав головою,

але нічого не сказав. Син часто перевертав у себе чарку, не чекаючи тостів. Не диво, що капітан швидко захмелів і його діалоги з легкістю переходили в монологи.

– Там повне лайно. Спочатку ми жили в готелі. Потім нас перевели в побутовий комбінат. Простіше кажучи, якась заводська лазня. Кажуть, не з'являйтесь на вулиці, щоб місцеві не знали, що ви російські офіцери. Але як не з'являтися? То одне треба, то друге. І взагалі, дивлячись на одні й ті самі пики навколо себе, можна з глузду з'їхати.

– А наречена ж хто? – запитала Роза, але капітан відмахувався.

– Завтра все побачиш... А там дівчата діляться на тих, хто на тебе кидається, і на тих, хто в тебе хоче кинути чимось важким.

– Не люблять вас?

– Хто любить, хто не любить... Яка різниця? А за що нас любити? – вигукнув раптом капітан. – Ви вірите телевізору, так? Нас там немає? Так от, я вам правду скажу. Це ми обстрілюємо донецький аеропорт. І це ми стріляємо по Донецьку.

Тут Роза ойкнула, а батько офіцера налив собі чарку.

– Як це ви стріляєте по Донецьку?

– А так.

Молодий чоловік поспіхом підсунув до себе тарілку огірків.

– Дивись. Це аеропорт. Олів'є – це Донецьк. Між ними стоїть моя батарея, – він поставив між олів'є та огірками заварний чайник, повернувши його носиком до зеленого соління.

– Це моя артбатарея. Вона б'є по аеропорту сто двадцять другим калібром. Сто двадцять два міліметри. Годину-дві попрацюємо, а потім приходять нова цілевказівка. І ми розвертаємо системи в бік нових цілей.

Капітан розвернув чайник на сто вісімдесят градусів.

– Отак. Що тепер перед нами?

– Олів'є, – несміливо сказала Роза.

– Донецьк, – виправив її батько капітана.

– Молодець. Правильно, Донецьк, – похвалив батька за кмітливість офіцер. – І ми отримуємо наказ на залп

у цей бік. Я команду «триста тридцять три», і ми випускаємо «руб-двадцять-два» по донецьких кварталах.

– Скільки?

– Ну, це ми так калібр наш величаємо. Щоб простіше було.

Батько спохмурнів. Роза подивилася на капітана так уважно, ніби намагалася запам'ятати незнайоме обличчя.

– Виходить, телевізор бреше?

– Так, Розо, так! – скрикнув хлопець. – Телевізор і Путін брешуть. Ми колпашимо по Донецьку. Ми, а не укри. Вони, напевне, теж стріляють. Але не думаю, що вони цілеспрямовано накривають мирні квартали. Вони кажуть, що дотримуються угоди, а фактично просто дістати не можуть. Тільки їхні диверсанти заходять. Путін бреше, що нас там немає. Путін бреше, що ми не стріляємо по Донецьку. А робимо ми це для того, щоб місцеві ненавиділи укрів. Десять пострілів по огірках, один по олів'є! Розумієте? І всі ці жахливі картинки, все це лайно, ця ненависть, ці жертви, розірвані тролейбуси, – все робимо ми. Все роблю я, капітан

російської армії.

Роза зупинилася. Їй перехотілося брати з тарілки огірки.

– Слухай, може, ти вже не повернешся туди? – несміливо запропонувала вона свій варіант розв'язання проблеми. – Ти ж, мабуть, доброволець?

– Доброволець, – сумно посміхнувся він. – У добровільно-примусовому порядку.

– Тоді кидай це все. І їдьмо в Астану, до мене.

І раптом сумна усмішка зійшла з обличчя офіцера.

– А як же мої хлопці? Вони ж там. Моя батарея. Знаєш, скільки їх загинуло? Знаєш, скільки моїх бійців хохли під Донецьком поклали?

Він раптово став злим. Лютим:

– Хохлы моих парней тоже пачками колпашили. Я не успевал развернуть батарею, как они давали залп по нам. У них был где-то хороший корректировщик. А еще на маршах нас, бывало, встречали их партизаны. Сволочи, как же точно они нас били! Как же я их ненавижу, нациков этих, укров!

Вона спробувала знайти здорове розумне зерно в його словах і зробити так, щоб і молодий капітан його теж побачив. Розумне, здорове.

– Слухай, це ж ви до них прийшли.

– А мне это без разницы, Роза. Кто к кому и куда пришел. Все просто. Они положили моих, и я их ненавижу. Этих салоедов, хохлов, укров. Суки, свободы они захотели! Болт вам, а не свободу, поняли?!

Це він вигукнув у простір і вдарив кулаком по столу так, що брязнули кришталеві чарки.

– Ненавижу!

Батько капітана підвівся з-за столу й підняв молодика за плечі.

– Так, синку, тобі пора спати, – по-батьківськи лагідно сказав він. – Завтра важливий день.

Вони залишилися вдвох на кухні. Роза склала руки на столі й порожньо, безглуздо дивилася на миску з олів'є. Батько капітана довгими пальцями крутив обідок чарки. Обоє мовчали. Нарешті чоловік перервав мовчанку.

– Він там дуже змінився, ти бачиш. Це схоже на алкоголізм. Він розуміє, що робить щось на зло собі, але не може спинитися.

Розі на мить здалося, що вона чужа на цій добре знайомій кухні. Але мить минула. А чоловік шукав слова виправдання для сина.

– Він розуміє, що неправий. І я розумію, що він неправий. Він там убиває інших людей. Він загарбник і окупант. Сам себе він не називає окупантом, але я знаю, що іноді хоч подумки треба називати речі своїми іменами.

Роза поклала голову на руки. Вона продовжувала слухати.

– Найстрашніше для мене, Розо, те, що я готовий туди вирушити. Я готовий туди поїхати слідом за ним. І разом з ним ненавидіти хохлів.

– Але чому? – вирвалося в неї.

– Чому? – задумливо перепитав він.

З півхвилини він помовчав. І знову продовжив.

– Усе тому, що він мій син і я його люблю. І ще ось ця фраза, яку він промовив. Ти чула, з яким болем і з

якою гордістю сказав, що він капітан російської армії? Ніч видалася зім'ятою, мов несвіже простирадло. Їй із ним не було погано, але й колишньої легкості взаємного проймання наче й не бувало. Бракувало якоїсь дуже важливої деталі, одного штриха, мовби музикант, граючи в ресторані чиюсь улюблену пісню на замовлення, раптово зупинився й не зіграв закінчення. Її чоловік цього не помітив. Він заснув, повернувшись до неї обличчям, так, що світло місяця падало через вікно і лягало благородним срібним відтінком на сивину його бороди.

Вона дивилася на нього й думала про те, що від любові до ненависті один крок. І що в його випадку ненависть – це форма співзалежності. Він хотів страждати разом із дорогою йому людиною, підкоряючись інстинктам, а не розуму й логіці. І все, що він написав, прочитав і створив, ненависть змивала з файлів його свідомості, залишаючи хіба злісні тваринні інстинкти. Єсенін, література, поезія, фізика. Віднині все це не мало ваги.

Нині він готовий ненавидіти хохлів тільки тому, що їх ненавидить його син. Але мине час, і він так само зненавидить піндосів, чухонців, чурок. Якщо з

ненавистю дивитися на світ, то навіть усмішка коханої людини може здатися гримасою дикуна. Адже вона чурка, так? Із вузькими монголоїдними очима? Чим вона ліпша за хохлів? Або, може, гірша, яка різниця?

Біля неї лежав п'ятдесятирічний чоловік і тихо, задоволено сопів уві сні.

Вона невловними безшумними рухами збрала речі і, причинивши за собою двері, спустилася на вулицю. Підняла руку перед самотнім «запорожцем» і через годину була в залі вильоту аеропорту. Прямого літака в Астану не було, їй довелося купити квиток до Алмати. «Ну нічого, навіть так це все ж швидше, ніж поїздом», – подумки мовила вона і вимкнула мобільний телефон.

Термінатор

Поле тяглося аж до обрію і повільно хвилювалося рядами золотого колосся, відгукуючись на найменший подув вітру. Небо було чистим і безхмарним.

Він давно помітив, що синява небес у цих краях буває різною. На світанку – насиченою, густою. Удень – білястою, як блакитний шовк, вицвілий на сонці. А перед самими сутінками небосхил, йому здавалося, блищав у променях призахідного світила, як поверхня авто модного кольору «синій металік».

Машини він не любив. Хоча якийсь час йому довелося попрацювати таксистом. Треба було заробити гроші, і то якнайшвидше. Зате він любив комбайни. Йому снилося, як дід простягає йому, підліткові, руку й допомагає піднятися в кабінку комбайна. «Ну що, Толю, полетіли?» – каже сивий бородань, усміхаючись.

«Чому це полетіли?» – перепитує Толя, а дід замість відповіді хитро всміхається й виводить комбайн у поле. Золоте море гойдає величезну машину на своїх хвилях, і дід, як справдешній капітан, крутить величезний штурвал. Нечасті хмари білють, мов

намальовані емаллю на тлі ранкової синяви. Дід каже: «Дивись», – і тягне кермо комбайна на себе. Кермо повільно піддається, і от комбайн відривається від пшеничної хвилі й підіймається. Ух ти! У Толі захоплює дух від різкого перевантаження. Погляд насилу охоплює золоте море пшениці. Воно в далекій далині змикається з обрієм, але що швидше туди летить комбайн-літак, ведений дідом, то далі відсувається блакитний небосхил. Колючий і терпкий запах зібраної пшениці заливає все навколо, піднімаючи настрій, додаючи сил. Дід підморгує Толикові: «Хочеш, навчу на цій штуці літати?» І, заворожений, Толя тільки киває у відповідь. Він хоче бути комбайнером. А дід, посадивши комбайн біля ганку старої побіленої хати, підштовхує його вперед, до дверей. Із дверей виходить бабуся й виносить глиняний глечик із молоком кольору емалевих хмар. І пахне від глечика травами.

– Толю! Толю! Прокинься! – наполегливо будить його Джексон.

Толя довго лежить і дивиться в стелю. Йому здається, що він чує гудіння дідового комбайна. Але це один за одним падають неподалік «руб-п'ятдесят-два»,

снаряди калібром сто п'ятдесят два міліметри, і стіни будівлі, де розташувався спостережний пункт української артилерії, гудуть і вібрують від розривів. Реальність надто давно й безцеремонно вдирається в його потаємні мрії. Уже немає ні страху, ні ненависті.

– Толю, вони сюди прийшли. Що робитимемо?

Він здійснив зусилля над собою і, неохоче відігнавши сон, запитав:

– Скільки їх прийшло?

– Двоє, – відповів Джексон. – Із прапором. Білим.

Тут, на позиції, в оточенні, вони лишилися без старшого офіцера, і неформальним командиром став Толик. Його природна інтуїція і впевненість у правоті вищих сил, що межує з фаталізмом, вселяла товаришам повагу. До того ж, він не боявся брати відповідальність на себе. А інші не боялися на нього покладатися.

– З білим прапором? – перепитав Толя, хоча зрозумів усе відразу. – Тримай їх на прицілі, а я зараз до них вийду. Поговоримо.

Вони надійно втримували бетонну конструкцію

навчального комбінату на околиці Дебальцевого. Ні «Градами», ні мінометами викурити їх звідти було неможливо. «Нас виб'ють звідси тільки в тому випадку, якщо підтягнуть “Тюльпани”, але наші їм цього зробити не дадуть», – налаштував своїх бійців Толя. Щоправда, в усього буває межа. Вони з надлишком мали терпіння й патріотизму, а от боєкомплект підвів. Майже закінчився. Ні патронів, ні гранат їм підвезти вже немає змоги.

Усе місто являло собою руїни, звідки люто відстрілювалися бійці. Локальні осередки опору, оточені бойовиками. Холодний і черствий стиль зведень повідомляв про перевагу сил супротивника. І ось Толик бачить двох представників цих сил, які підійшли під білим прапором до розораного майданчика з переламаними, як сірники, соснами, котрий ще недавно був невеликим міським парком на околиці Дебальцевого. Під стовбурами дерев темнів зелений камуфляж загиблих російських диверсантів. Саме за мертвими товаришами і прийшли люди під білим прапором.

– *Здравия желаю!* – сказав старший із двох парламентарів.

Толя тримав руки за спиною, щоб не спровокувати рукостискання. Парламентери, втім, руки не подавали, але тримали долоні так, щоб Толя бачив: вони не мають ні гранат, ні пістолетів. Він теж наважився показати порожні долоні, але зробив це ненав'язливо. Прибульці оцінили його жест. Він помітив на їхніх обличчях задоволені гримаси. І тільки потім почалася розмова.

– *Мы хотели бы забрать наших «двухсотых»,* – сказав огрядний чоловік у кубанці і з сивою бородою. Він показав на зламані стовбури дерев, під якими лежало кілька тіл у російському «цифровому» камуфляжі, накритих білими простирадлами.

– *Забирайте,* – спокійно відповів Толя, дивлячись в очі супротивнику. Його люди були всі на місці, всі цілі, і від усвідомлення цього факту настрої в артрозвідника був на висоті. Для підняття духу цього достатньо.

– *А вы представьтесь сначала,* – трохи агресивно подав голос із-за спини бороданя інший росіянин, молодший і зліший, ніж його старший товариш у кубанці.

Толя не злякався. Два тижні виживання під «Градами»

та гарматними снарядами випалили з його серця чимало почуттів, що виявилися зайвими на цій війні. У тому числі й страх.

Чоловік із сивою бородою обернувся до того, другого, й осадив його:

– *Ты не стартуй так. Видишь, они накрыли тела наших людей. Значит, не глумятся над воинами, уважают.*

Толя відзначив подумки, що старший парламентар, той, який з бородою, чимось схожий на його діда. І вдавав, що не помітив сказаної фрази. Утім, вона його майже не стосувалася. Треба було продемонструвати впевненість у собі.

– *Вы первые пришли. Вам надо. Значит, вам первыми представляться,* – спокійно відповів він агресивному хлопцеві.

Той хотів був щось заперечити, але бородань у кубанці підняв руку й охолодив запал товариша.

– *Не вопрос. Представляюсь,* – погодився володар кубанки. – *Зотов Владимир Петрович. Атаман. Пятьдесят восемь лет. Раньше работал в*

префектуре в Москві, потім вернувся на родину, в станицю. А сюди приїхав по зову серця.

– Анатолій Адамовський, боєць двадцять п'ятого батальона, – відрекомендувався Толя.

– Просто боєць?

– Просто боєць. Да, кстаті, а чого серце именно сюди позвало?

Чоловік, який назвався Зотовим, не вловив ноток іронії в голосі Толі.

– Я видел, что сюда идут бандеровцы, понял, что они творят в Славянске, и я не мог оставаться в стороне. Надо было любой ценой остановить фашистов. Конечно, донецким надо было между собой разбираться, но русский язык нельзя было трогать. Мы ж один народ.

Толя перевів погляд на розбитий п'ятиповерховий будинок за спостережним пунктом. Йому стало смішно. Про фашизм він чув багато разів від російських полонених, яких, попередньо нагодувавши й напоївши, передавали спецслужбам. «Що вони там курять, у цій Росії?» – щиро дивувався його товариш Джексон тупій

упертості, що з нею тисячі росіян ішли в Україну вбивати своїх сусідів. А «борода» в кубанці правив як по-писаному:

– Ты понимаешь, я сегодня двоих детей вывозил из подвала. Просидели там под снарядами. Разве это можно допускать?

Толя уважно подивився в очі парламентарю.

– Ты знаешь, Владимир Петрович, – сказал він, – все, что ты видишь вокруг, сделали ваши снаряды. А здесь, в Дебальцево, я из подвалов вывез десятки детей. И их родителей. Они сидели под вашими снарядами. Под вашими, атаман, а не под нашими.

Супутник отамана пританцьовував на місці від бажання закінчити цю розмову, але Зотов був дуже допитливий і балакучий, як будь-який міліцейський чиновник на пенсії.

– Ладно, Толя, давай договоримся, – майже дружелюбно сказав Зотов. – Ты своим передашь, чтобы не били по жилым кварталам, а я своим. Хорошо?

– Хорошо, – знизав плечима розвідник. Він і так знав,

що в Дебальцевому українська артилерія не стріляє по районах, де є мирні жителі.

– *А ты сам откуда?* – подав голос другий парламентар.

– *Я-то?* – усміхнувся Анатолій. – *Я отсюда. С Донбасса. Километров тридцать от Дебальцево. И я, наверное, бандеровец. Только я никуда не уходил. Я был здесь, и восемь поколений моих предков были здесь. Это вы пришли. Так-то оно получается.*

– *Так ведь бандеровцы...* – почав був отаман.

– *Распинают детей и насиляют монтажной пеной старушек?* – перебив його Толя. – *Знаешь что? Везай к себе в Москву, меняй паспорт и приезжай к нам через погранцов в Чернигове, а я тебя встречу на переходе. И потом отвезу во Львов. Узнаешь, какими бывают бандеровцы, как вкусно готовят в кнайпах и как любят принимать гостей. Может, поменяешь мнение.*

– *Это вряд ли,* – сказав з-за спини отамана його супутник.

«Ну навряд, то навряд», – подумав Толя спокійно.

– *Да, есть и такой вопрос,* – змінив тему отаман. – *У вас наш человек. Пленный. Отдадите?*

– *Отдать не отдадим, а поменяем. У вас тоже есть один из наших.*

– *А фамилия?* – запитав другий і дістав олівець та блокнот.

«Він в отамана, схоже, замість начальника штабу», – оцінив Толя. І сказав:

– *Позывной Горняк.*

– *Понял,* – кивнув «начальник штабу». Він, судячи з усього, знав про існування людини з таким позивним.

– *Вы хоть с нашим обращаетесь нормально?* – запитав отаман.

Толя подумав про переляканого хлопця, який відсипався в комірчині під охороною Джексона. Джексон щойно змінив іншого вартового, і Толя навіть позаздрив військовополоненому, чиє право на здоровий сон ніхто не збирався обмежувати.

– *С ним порядок. Женевская конвенция и все такое. Найдете Горняка, и мы отдадим вашего. Сразу же.*

– *Понял*, – кивнув бородатий отаман. – *Ну, до зустрічі. Руки, думаю, жать не будем?*

Фраза прозвучала як легкий жарт, але Толя навіть не осміхнувся. Кивнув і пішов до входу в будівлю, де на другому поверсі двоє бійців тримали під прицілом гостей.

– *Погоди, Толя*, – зупинив його отаман.

– *Что еще?*

– *Я знаю этого вашего Горняка.*

«А я й не сумнівався в цьому», – подумки сказав собі Адамовський. Звісно, і отаман, і його помічник були в курсі.

– *Там с этим Горняком не все в порядке.*

І Толя застиг на місці. Він давно вирішив зробити все можливе, щоб витягти побратима з полону. Але можливості на війні завжди обмежені непередбачуваністю ситуації.

– *Понимаешь, он у бородатых. У кавказцев*, – сказав отаман так, ніби це пояснювало неможливість обміну. Тольо це пояснення не влаштувало.

– *Ну и что, что он у бородатых? К чему это ты? Говори скорее*, – поквапив співрозмовника Толя.

– *Они ему пальцы отрезали. Восемь. Говорят, чтобы больше не стрелял. Оставили только два. «Чтобы поссать мог», – это мне их командир сказал.*

– *Понятно*, – вичавив із себе Толя.

– *Но вы же с нашим так не сделаете?* – спитав «начальник штабу», вийшовши з-за спини отамана.

Толя уважно подивився в його очі. Уявив, яким зараз бачить цей чужинець його. Худорлявий чоловік маленького зросту з багатоденною сивою щетиною. У брудному камуфляжі. Типовий фашист. Жорстокий укр.

– *Нет*, – відповів Толя різко. Як відрізав. І повернувся до своїх, у будівлю.

– *Я тебе верю!* – крикнув Зотов насамкінець.

Снайпер із третього поверху, з розбитого вікна з обгорілою рамою, спостерігав, як росіяни зносили тіла своїх товарищів. Білі й темні плями миготіли поміж зламаними деревами.

Уночі по них знову була артилерія. Будівля вібрувала, здавалося, ладна розсипатись у будь-який момент. Але Толя залишався спокійним. Він знав, що бетон витримає і пряме влучення важких снарядів. Джексон на даху спостерігав за розривами й дуже точно повідомляв координати батарей супротивника. «Ох, ні фіга собі!» – сказала радіостанція його голосом і замовкла.

– Джексоне, де ти? – крикнув Толя, натиснувши тангенту. Радіостанція не відповіла. Відтак Толя вирішив одягти бронежилет і піднятися на дах, туди, де сидів Джексон. У мить, коли він штовхнув перед собою двері, радіостанція знову заговорила.

«Пряме влучення! Ще плюс три дірки в нашому даху!»

– Джексоне! Негайно вниз! – закричав Толя в радіостанцію.

«Та нічого, дядю Толю, я ще тут побуду. Воно ж двічі не прилітає. Ти ж знаєш».

Толя слухав ефір. Спочатку вибухи доносилися з вулиці, а потім радіолуною звучали в динаміці. «Дуже цікавий ефект, – подумав Толя. – Якщо раптом уб'ють,

то шкода буде роботи німецьких лікарів».

І він згадав минулу зиму і власну кров, що заливала його одяг.

* * *

У лютому чотирнадцятого болю не було, тільки слабкість. Він із сотнями інших, відчайдушних і зневірених, ішов угору Інститутською. Був сповнений рішучості домогтися змін. За спиною палала вогнищами площа, сама назва якої обіцяла, що довгоочікувана свобода близько. Варто тільки зробити один ривок – уперед на підйом, – і настане день добра та справедливості. Вони йшли вперед, а люди в чорних формах, які стримували волю протесту, відступили. І він біг уперед, угору.

Поруч із ним, прикриваючись дерев'яним щитом, рухався хлопчина років вісімнадцяти. Страх і запал грали червоними відтінками на його щоках, блищали вогнем у його очах. І тут Толя побачив, як біля його ніг почала підніматися розривами земля. «Та це ж по нас стріляють!» – здогадався він ще до того, як до розпаленої адреналіном свідомості докотилися звуки

пострілів.

Толя побачив сміттєвий бак. Бляшанка, звісно, але й вона могла врятувати від куль. Він схопив збудженого юнака – однією рукою за комір, другою за щит. І потяг за жерстяний контейнер.

– Давай сюди! Швидко!

Хлопчисько не опирався. Але Толя не встиг його втягнути за укриття. Він відчув удар у ліву руку. Сильний. Біль був не різким. Радше глухим. Але чому стало так темно в очах? Толя хотів подивитися на свою руку, але не зміг її підняти. Він із подивом відзначив, що не сидить за баком, а лежить на землі. І тільки тоді, коли синій клапоть неба над ним перекрыла голова юнака з розчервонілими щоками, він перевів погляд на ліву руку. Куртка – розірвана. З дірки витікала темно-червона кров. І тут Толя відчув справжній, нестерпний біль. Чужі руки, незнайомі обличчя, червоні хрести на куртках і мелькання чорних гілок – усе навколо закрутилося в неймовірному калейдоскопі. До нього підійшов священник. «Отець Роман», – почув поранений. І зашкарубла рука лягла на його чоло. «Він точно сільський священник. Батюшка, який, видно, оре

на своєму городі», – майнула дивна, як для пораненого, думка. Спалах. Ще один. Це клацав фотограф у велосипедному шоломі й жовтих тактичних окулярах. «Усе буде добре», – сказав лікар. І тоді Толя відключився.

Йому пощастило і не пощастило водночас. Руку, здавалося б, врятувати неможливо. Кістки передпліччя повністю роздроблені. Вітчизняна медицина здалась, але активісти, які допомагали революції, не здавались. Толя потрапив до числа п'яти майданівців, яких відвезли до Німеччини. І там німецькі хірурги вставили пацієнтові металеву пластину замість кістки. Толя лежав в одномісній палаті і з подивом розглядав рентгенівський знімок свого плеча. Залізяка, прикручена до суглоба звичайними шурупами. Невже рука діятиме?

– Лікарю, працюватиме в мене рука? – питав він веселого німецького хірурга в круглих окулярах.

Той і без перекладача розумів сенс запитання.

– Авжеж, – упевнено казав ескулап. – Ви, шановний Анатоль, будете, як цей... із фільму... термінатор! Залізна людина.

І сміявся, навіюючи Толі своїм добрим настроєм неймовірну впевненість у тому, що все буде добре.

Щоправда, під час виписування Толі розповіли про перелік обмежень. Не можна робити різких рухів рукою. Не можна носити важкі предмети. Не можна давати на руку серйозні навантаження, навіть після того, як кісткова тканина наросте на металі титанового штифта й шурупів. Словом, обмеження в усьому. І він поїхав до Києва.

А в Києві розслаблений народ не помітив, як почалася війна. Нормальна середньостатистична людина, ясна річ, війни не хоче. Київ – це місто середнього класу. Середній клас у своїй масі готовий жити в новій країні, а помирати не готовий, і тому з початку війни так бракувало людей в армії. Толя бачив, як найкращі й найчесніші люди йшли на фронт. Хоч і фронту тоді не було. Схід спалахував гнівним полум'ям дикого протесту проти всього українського. «Донбасс никто не ставил на колени! Донбасс порожняк не гонит!» Він терпіти не міг усі ці милі місцеві примовки. Він пам'ятав, що вісім поколінь його предків жили на цій землі й говорили співучою мовою тоді, коли не було тут ні шахт, ні заводів і ще не обгороджували солдати в

гостроверхих будьонівках села, відбираючи до останньої зернини все, що зберігали його прадіди в коморах. Синє небо і золоте поле. Його серце кривавило й боліло набагато сильніше, ніж залізна рука.

Він жив у наметі на Майдані, що невпізнанно змінився. Його прекраснодушні товариші вирушили на схід, зі зброєю та беззбройними, і до нього доходили розповіді про їхні подвиги та втрати, а люди в камуфляжі довкола нього були незнайомими. Вони голосно кричали гасла про зміну країни, а власну свідомість могли змінити лише за допомогою горілки. Потім бродили площею, з'ясовуючи стосунки один з одним, з міліцією та випадковими перехожими. Жодного з цих «героїв революції» не було на Майдані під час розстрілу, в цьому Толя міг би присягнутись. Він розумів, що результатами революції часто користуються негідники, але не думав, що вони так швидко з'являться. І ось він вирішив податися до тих, кого добре знав. До товаришів. На фронт. Толя знав, що там, під вогнем, щодня ризикуючи отримати сепаратистську кулю, він почуватиметься на своєму місці. Брезент намету давно вже пах не багаттям, а

міазмами алкогольного дихання та невивраної білизни. А як же рука? А рука вже рухалася. Толя навіть піднімав деякі тягарі й робив зарядку, тож м'язи, що закріпилися на титановій пластині, потроху набирали сил. На сході був його дім. Його поля.

Вони перетворилися на поля битв. Спіраль війни розкручувалася виток за витком, піднімаючи вище й вище градус страждання. Толя йшов до себе, на батьківщину, на схід. Але що ближче він підходив до рідного дому, то далі був від нього.

Він став розвідником. Не агентом, який сидить у тилу ворога й розкриває таємні плани противника в кав'ярні з трьома слониками на скляних дверях, а справжнім польовим розвідником. Він майже щодня підходив до бойових порядків противника, ризикуючи бути виявленим і заробити кулю. «Куля дура, – жартував він, ледь помітно усміхаючись. – А тут мій дім. Мої поля допомагають мені повертатися цілим і неушкодженим». І він знову водив групу в рейд.

Одного разу він повів у тил противника своїх розвідників. Головна якість учасника таких рейдів – це вміння стати непомітним. Ніхто з товаришів Толі не

був надто помітною людиною. Ніхто не виділявся яскравими рисами обличчя або особливою фізичною силою. Вони були витривалими людьми, так. Але зовні непомітними. Якби уважний спостерігач перебував поруч із Толею в натовпі, його погляд хіба ковзнув би по обличчю розвідника, не більше.

Отож восени він узяв із собою в рейд молодого добровольця. Фізично міцного, надзвичайно витривалого. Сміливого. Майстра рукопашного бою та улюбленця батальйону. Звали його Сергієм. Він давно просився в розвідку, але Толя щоразу йому відмовляв. Якесь незрозуміле відчуття тривоги охоплювало його, коли Сергій на нього насадив. Підстав для відмови, здавалося б, немає. Сергій і справді непогано підготувався для глибинних рейдів. «Підготуйся ще трохи», – переконував його Толя. Боець, усміхаючись, погоджувався. Будь-хто на його місці після третьої відмови облишив би марні спроби стати розвідником. А цей виявився наполегливим. І в нього вистачило сил зламати внутрішній опір Толі.

Вони нарвалися на засідку в п'яти кілометрах від околиці Дебальцевого. Майже дійшли до «зеленки», коли Толя помітив чорні тіні, що миготіли серед дерев.

Рація не працювала. Командира розвідники бачили погано. Толя хотів свиснути, щоб його люди зрозуміли: треба ховатись або забиратися звідси. Але ще до свисту Толі над головою засвистіли снайперські кулі. Групу викрито. Але при цьому й українська група викрила своїх супротивників, російських диверсантів у чорній формі. Ховатися було ніде. Треба падати там, де стоїш. Залягли миттєво.

– Вони йдуть до посадки, – сказав Сергій.

Толя так не думав.

– Іваничу, дай мені тепловізор, – попросив розвідник товариша, такого ж бувало й досвідченого, яким був сам. Іванич, як і Толя, пройшов Майдан, але кулі на Інститутській обминули його.

Іванич простягнув прилад. У їхній групі тепловізор був на вагу золота. Бійці берегли його, а він беріг їхні життя. Толя заглянув у видошукач і побачив яскраво позначені білим світлом силуети на темному тлі посадки. Вони рухалися, здавалося б, хаотично. Але якщо придивитися, то в цьому русі спостерігалася певна систематичність. Вони, ці світлі фігурки, не скорочували дистанцію між собою, щоб не опинитися

на лінії вогню. «Треновані хлопці», – відзначив собі Толя, налічивши не менш ніж дюжину бійців.

– Вони рухаються в наш бік, – вирвалось у Сергія.

Толя лише скривився. Ну як сказати цьому гарячому й наполегливому хлопцеві, що зараз ліпше помовчати.

Неподалік замиготіло жовтим вогнем дуло кулемета. Над головами неприємною мелодією засвистіло повітря.

– Дядю Толю, я бачу одного. Я зараз його візьму! – і Сергій піднявся над землею.

– Не лізь! – крикнув Толя, але Сергій, нічого не відповівши, вже рвонув уперед.

Толя раптово збагнув, що це була спроба спровокувати їх, аби визначити, хто де перебуває. Як кажуть розвідники, розкрити вогневі точки. Він хотів зупинити Сергія. Набрив повні легені, щоб крикнути: «Назад!» Перекричати вітер. І спізнився. Ці люди в посадці насправді були профі. І мали вони на групу кілька гвинтівок із прицілами, що працюють за принципом тепловізора. Сергій хотів підкинути автомат, щоб відкрити вогонь по кулеметникові, і для цього підвівся

на одне коліно. Він не встиг ні вистрілити, ні скрикнути. Снайпер ховався в секреті. Він працював у парі з кулеметником. Патрон виявився настільки потужним, що від кулі не зміг би врятувати навіть кевларовий шолом, що його молодий розвідник і так не любив одягати на бойові виходи. І коли Толя побачив, що в його групі на одного бійця менше, він віддав команду згортатись і повертатися на свої позиції.

Сергія вони несли на собі. Скорботний вантаж перекладали з одних плечей на інші, примовляючи: «Обережно, обережно, пробач, брате!» – мовби Сергій щось міг пробачити. Рухалися майже непомітно, намагалися бути настільки безшумними, наскільки може бути безшумною виявлена розвідгрупа. Ішли, зберігаючи дистанцію між бійцями. З кожним днем, із кожною краплею крові, втраченою на полі бою, вони ставали дедалі досвідченішими. Ненависть до ворога залишала їхні серця, натомість їх наповнював холодний розрахунок, єдиний надійний помічник у поєдинку з набагато потужнішим супротивником.

Толя вдихав запах осіннього поля. Він п'янив розвідника і тим відволікав від думок про загиблого товарища. Нога ступала вологою нивою, занурюючись

по кісточку, і він думав про те, що невдовзі поле накриє снігами й настане пора відпочинку для землі. А Толі ніколи відпочивати. Доки не закінчиться війна. І щоразу, коли його супутники повторювали мертвому товаришеві: «Пробач, брате!» – дядя Толя відчував, як болить його покалічена на Майдані рука. А може, боліло ще глибше, у самому серці.

Тіло Сергія лежало за старою школою, що правила розвідникам за казарму. До нього підходили попрощатися брати по зброї. Темне небо перетинали трасери. З усіх позицій, де стояли українські війська навколо Дебальцевого, відкрили вогонь. Але не по ворогові, а вгору. То тут, то там спалахували вогні пострілів. У цей момент бійцям було абсолютно однаково, що сепари на тому боці можуть виявити вогневі точки. Донбаська ніч розсипалася на частини. Трасери вказували дорогу в небо душі, що відходила. «Досить, хлопці, пом'янули», – скомандував по рації командир роти, і через кілька секунд над холодним степом знову повисла нічна тиша.

Зорі байдуже дивились на землю. Та й чи дивились? Адже Земля – це піщинка в космосі, і його масштаби надто великі, щоб зорі помічали страждання

мешканців цього мікросвіту на околиці Всесвіту. Толя сказав собі, що пам'ятатиме Сергія, і слово він умів тримати.

* * *

Коли розвідник повернувся в укриття після переговорів з отаманом Зотовим, він зрозумів, що Дебальцеве українцям не втримати. Згадав загиблого Сергія, чия смерть нікого не врятувала й ворога не зупинила, і спробував збоку подивитися на живих товаришів. Відстороненим поглядом здібного спостерігача. Іванич, який зайняв позицію зі снайперською гвинтівкою біля вікна, чекав на команду. Він не випускав козаків – чи ким там вони були насправді? – з поля зору, пильно стежив за ними крізь оптичний приціл. Джексон лежав на даху з біноклем, рахуючи артилерійські розриви й холоднокрівно доповідаючи про можливі координати ворожих батарей. Сен-Жермен вимірював на карті координати й скидав їх у штаб.

Толя зв'язався з командиром групи артрозвідки.

– До мене щойно приходили росіяни з козаками.

Козаки, правда, теж росіяни, – повідомив Толя начальнику. Той, помовчавши з хвилину, перепитав:

– Нащо приходили?

– Забрати своїх «двохсотих». Вони в нас перед спостережним пунктом лежали. Сім тіл. Найближче на дистанції сто п'ятдесят метрів.

Радіостанція засичала перешкодами. Обидва – і Толя, і його командир – знали, що зараз їх слухають чужі.

– Скажи, а що ти думаєш про ситуацію? – почув Толя голос командира.

Адамовський давно розучився впадати в істерику і при цьому набув уміння реально оцінювати обстановку. Дуже важлива властивість на війні.

– Про ситуацію. Між мною і Новогригорівкою вклинюється батальйонно-тактична група росіян. У підвалі депо диверсійно-розвідувальна група. Вони там уже кілька днів. Закріпилися, коротше кажучи. З боку центру міста по мені б'ють міномети. Здається, «Васильки». А «Гради», ти знаєш, уже давно сюди насипають.

Радіостанція знову замовкла. Толін командир думав.

Але не дуже довго.

– Слухай сюди. Головне – якість роботи. Приймай рішення самостійно. Якість. Ти зрозумів?

Толя зітхнув.

– Плюс, – мовив він, підтверджуючи, що зрозумів.

Вони знали, що їхні радіостанції прослуховуються. І до того ж, Росія підіграла під українські позиції дуже потужне обладнання радіоелектронної боротьби.

Противник міг цілодобово слухати весь телефонний зв'язок українських солдатів та офіцерів у

Дебальцевому. Тим більше, це стосувалося ключових спостережних пунктів, на одному з яких Толя

виявився за старшого. І ось розвідники розробили систему кодових слівцець. Напрямок, час, назви техніки,

що її використовували на полі бою, – все мало свій шифр. У їхньому лексиконі невинне слово «якість»

означало «відступ». Та ще й не просто, а зі згортанням усіх позицій.

Відступати Анатолію не хотілося. Тут, на околиці Дебальцевого, він провів кілька місяців. Спостережний пункт став його домом. Серед місцевих у розвідника були друзі. А один із його бійців збирався

одружуватися з симпатичною молодою жінкою, яка жила в п'яти хвилинах *ходьби* від позиції. І коли коротка прогулянка на свіжому повітрі перетворилася на небезпечний квест із ризиком потрапити під обстріл, солдат вивіз свою наречену з міста.

Місто квапливо залишали ті, кому було несила ховатися в підвалах під обстрілами артилерії. Дивним чином були влаштовані люди в місті. Багато хто мав родичів на боці бойовиків, які називали себе то ополченцями, то козаками, то збройними силами ДНР або ЛНР. Їх, людей, які намагалися встигнути на соціальний ліфт раптово відкритих можливостей, тут вважали своїми. І те, що в них стріляють «свої», сприймалося цілком нормально.

– *Вы бы ушли отсюда*, – казали вони українським військовим, – *и наши перестали бы по нам стрелять*.

Звучало абсолютно божевільно. «Свої», тобто ополченці, несли сюди смерть. Але їх чекали, як то кажуть, із хлібом-сіллю. Місто жило завдяки українським військовим. Але їх мріяли прогнати. Місто, як самогубець, підсвідомо прагнуло смерті.

Колективне божевілля було невиліковним.

Толя був «своїм» і водночас «чужим». Він не хотів брати участі в масовому божевіллі. Просто не міг. Вісім поколінь його предків, які поливали ці степи важкими краплями селянського поту, не давали ні права, ні можливості збожеволіти разом із мільйонами людей. Його коріння було тут. Воно тримало дерево його життя. Іноді він замислювався, сумніваючись у власній правоті. Проте будь-які сумніви зникли, коли одного разу він поспостерігав евакуацію біженців із Дебальцевого. Від центральної площі, біля казенного сірого будинку міської управи.

У місто зайшли два конвої автобусів. Один – з українського боку, під охороною військових. Другий – із підконтрольного бойовикам Донецька, прибув у супроводі новеньких машин із написами «Поліція ДНР». Дюжина величезних автобусів ішла різнобарвною колоною і зупинялася біля руїн, щоб журналісти, прилаштувавшись, могли зробити яскраві кадри. Адже це так наочно ілюструє звільнення від страждань. Ці ДНРівські машини все-таки дозволили запустити в Дебальцеве. Для Толі факт присутності бойовиків під час порятунку людей став іще однією

ознакою прийдешнього відступу з міста.

Але тут виявилася цікава закономірність. Із семисот осіб, які побажали залишити Дебальцеве, лише півсотні погодилися їхати на територію, підконтрольну бойовикам, і «поліцейським» із дюжини автобусів не вдалося наповнити навіть один. А решта кількисот людей разом зі своїми нехитрими клунками набилися в скромні, потерті «коробки», що прямували вглиб української території. Біженці, які зробили свій вибір на користь материкової України, могли ненавидіти її; напевне, у них були родичі, які стріляли в українських солдатів. Але, займаючи місця в українських автобусах, вони робили вибір на користь стабільності та миру. Особистий вибір. І Толя Адамовський це зрозумів по-своєму. Як добрий знак.

Тільки-но дві колони розійшлися в різні боки, з новою силою почались обстріли. Супротивник методично оточував позиції українців у Дебальцевому. Та й чи могло бути інакше, якщо в місті та на околицях залишалося понад три тисячі військових, на яких насувалася п'ятнадцятитисячна армада, оснащена новеньким російським озброєнням?

Чеченці, осетини, буряти. Кого тільки не було в рядах армії сепаратистів. З криками «Аллах акбар» прихильники «Русского мира» взяли штурмом відділення міліції. Кілька годин по тому бойовики зуміли захопити залізничний вокзал. Місто переставало бути українським по частинах, як розум людини, ураженої страшною хворобою, втрачає контроль над іншими органами. Ось ноги відмовляються ходити. Ось перестають ворухитися пальці на руках, а потім виснуть беспорядними батогами руки. Але голова лишалася світлою до кінця.

«Якість». Це слово було як наказ. Ми мусимо піти.

На даху Джексон, стежачи за розривами, не випускав із рук телефон. Він телефонував друзям, розповідав про те, що бачить навколо. Толя дозволяв йому дзвінки, розуміючи, що це, можливо, спосіб не з'їхати з глузду. Нестабільний телефонний зв'язок – єдина ниточка, що зв'язувала оточених людей зі спокійним зовнішнім світом.

– Що ти бачиш, Джексоне? – питав спостерігача товариш у слухавці.

– Я бачу, як влучили в сусідній будинок. Ось іще одне

влучення. Пам'ятаєш, ти був у нас восени. Поряд п'ятиповерхівка. Так от, у неї поцілили.

– До вас не долетіло, друже? – допитувався голос зі спокійного світу.

– Ні, поки все в порядку, – сміючись, промовляв Джексон, але тут у повітрі почувся різкий свист. Так зазвичай на парадах свистять ракетниці феєрверка, пущені в небо, щоб розквітнути в ньому вогнями. Свист був передвісником «Граду», і Джексон мав лише кілька секунд, щоб знайти укриття. Він скрикнув і впустив телефон, відкочуючись у бік вентиляційної труби. Над трубою стримів козирок. Ненадійний, але єдино можливий захист. Телефон залишився на просмоленій поверхні даху.

– Джексоне! Джексоне! Відповідай! – кричала телефонна трубка.

Джексон лежав під козирком, слухаючи, як падають касети. Гучні звуки розривів чулися все ближче, одна з касет розірвалася просто біля будівлі і обсипала Джексона бетонною крихтою та штукатуркою.

– Ох, хай йому! – вигукнув спостерігач, усе ще слухаючи повітря. Він зрозумів, що залп закінчився і

більше нічого в бік спостережного пункту не прилетить у найближчі кілька хвилин. Тоді Джексон знайшов слухавку, що далі шалено волила голосом далекого товариша.

– Друже, не хвилюйся, – спокійно мовив Джексон.

– Як же мені не хвилюватися! – відповіла телефонна слухавка. – Я чув твій крик, а далі тільки гуркіт розривів. Це по вас так валили?

– Так, по нас, – якомога спокійніше підтвердив Джексон. – Але знаєш, друже, що довше ми тут сидимо, то більше я розумію, що ми стаємо абсолютно безпорадними. Ми даємо координати ворожих позицій, а наша артилерія мовчить. Цьому нема пояснення. Наразі, у мене.

Пояснення мав Толя. Він знав, що більша частина української техніки вийшла з ладу. Стволи, що давно відпрацювали свій ресурс, не змінювались. Артсистеми відмовляли після кількох пострілів. А ворожа армада працювала смертельною каруселлю. Одні системи, відстрілявши боєкомплект, поверталися в тил, інші ставали на їхні позиції.

Треба було відходити. Коли Джексон поговорив із

товаришем і повернувся з даху, Толя вирішив його не змінювати. «Відходимо», – скомандував він своїм людям. Вони, не довго думаючи, почали збиратися в дорогу. Усього кілька кілометрів до безпечної зони, але їх ще треба було зуміти пройти.

– Що беремо, Толю? – запитав командира Іванич.

Толя подумав і сказав:

– По парі банок консервів. Літр води. І щоб у кожного була аптечка. Біноклі. Радіостанції. Найголовніше. Боєкомплект, якомога більший.

– І ось що, Женю, – сказав Толя Джексону, назвавши його не за позивним, а на ім'я. – Ти полоненого відпусти.

– Як відпустити? – здивувався Джексон. – Він же про нас усе розкаже.

– Не встигне. Нам він уже не потрібен. Обмінюватися вони не будуть, їм не до цього. Їм треба нас звідси прибрати якнайшвидше, це й так зрозуміло.

– Ні, командире, я його не відпущу просто так. Хай сидить у комірчині, поки його не звільнять.

Толя, не роздумуючи, погодився.

– А що робити з «Фаготом»? – подав голос Джексон.

– Підірвати, – Толя знизав плечима так, ніби це було щось абсолютно зрозуміле.

Через три хвилини на даху пролунав негучний вибух. А ще через три бійці вантажились у пробитий осколками мікроавтобус без скла, єдиний транспорт, який можна було завести.

Розвідники рухались околицею Дебальцевого, розраховуючи пробитися до «Поляни», обумовленого місця збору. Там формувалися колони різних підрозділів, що намагалися пробитися з кільця. Вони проїжджали біля повороту на Новогригорівку, коли Іванич побачив людей зі зброєю.

– Рух! Праворуч! – крикнув він, і Толя схопився за бінокль.

На руках «зелених чоловічків» він розгледів білі стрічки. Чужі.

– Це сепари! – крикнув він.

– Тисни на газ! – скомандував Толя водієві, але це було зайвим. Боєць за кермом витискав із «коробки» все можливе й неможливе. Решта розвідників

прикладками перетворювали залишки побитого скла на хрустку крихту. Вони поспішали, доки їх не вистежили. Але їх вистежили.

Толя почув шум двигуна. За ними повним ходом мчав БТР із людьми на брудній броні. «Зелені чоловічки» кричали незнайомою мовою і стріляли в усі боки.

– Це чечени, кадировці! – крикнув Толя. – Будуть із нами битися до останнього, хлопці!

По бляшаних бортах автобуса вдарили кулі, прошиваючи їх із легкістю дірокола, що пробиває стосик канцелярського паперу.

– Не будуть, – спокійно відповів Іванич, підкидаючи свою СГД. Він натиснув курок. Видно було, що постріл виявився точним. Куля увійшла в гуму колеса. Але гонитва не припинилася. Коліс у БТРа було вісім. Мінус одне не становило великої проблеми. І тоді Джексон підкинув трубу «Мухи», що її взяв із собою. Граната, випущена з труби, з шипінням полетіла в бік переслідувачів. Толя почув удар і вибух. Постріл пішов якраз у те колесо, у яке влучив Іванич, але граната змогла зупинити бронетранспортер. Кілька «зелених чоловічків» із жахливими криками злетіли на

землю з броні. Що з ними було далі, Толя не з'ясовував. На це просто не було часу. Головне для нього – встигнути до місця збору.

І він устиг. Але те, що побачив, попри багато всього побаченого на цій війні, його шокувало. Табір гірськопіхотної бригади на місцевому жаргоні називали «Полянню». Його повністю розбили. То тут, то там біля бліндажів лежали тіла загиблих, і солдати, які намагалися збитися в колони, часто спотикалися об нерухомих товаришів.

– Живі! – лунали крики. – Артдивізіон, хто є живий! Висуваємося!

Толі раптом стало якось моторошно. Не від страху за власне життя, а від думки, що і він міг лежати на холодній промерзлій землі й заважати іншим тікати від артобстрілів.

Земля гриміла, розсипалася мерзлими грудками, коли її брудно-білу шкіру розтинали воронки нових вибухів. І коли черговий ворожий снаряд влучав у дерев'яну стелю бліндажа, звідти долинали крики поранених. Вони благали про порятунок, але багато хто не встигав дочекатися допомоги. І живим треба було думати про

живих.

– Сім «коробок» піде за розкладом! – сказала радіостанція з інтонацією командира бригади.

За розкладом. Отже, близько восьмої вечора, через півтори години після того, як остаточно посутеніє, з'явиться шанс відійти, пробитися до своїх. У цей час колони машин можна буде засікти лише за допомогою тепловізора.

– Нехай мої «пугачі» теж ідуть, – почув Адамовський скрипучий голос свого вищого офіцера.

Ішлося про артилерійських спостерігачів.

– Плюс, – видихнув комбриг.

Артилерія супротивника валила по «Полянню» з усіх калібрів. Толя та його товариші тільки й устигали пірнати в бліндаж, який, на щастя, лишався цілим. Час плинув дуже повільно, як замерзла горілка з пляшки в склянку.

– Усе, хлопці, ходімо! – скомандував Толя, коли колона підготувалася до виходу. П'ять «уралів», БМП та бронетранспортер, вимкнувши фари, готувалися вивозити в темряву та невідомість вантаж людських

життів, що так не хотіли перетворитися на скупку статистику втрат війни за незалежність. Першими повантажили поранених. Одні стогнали, інші сміялись і балакали, намагаючись бодай показними веселоцями підтримати своїх товаришів. Треті похмуро мовчали.

– Командири! негайно розведіть своїх людей по «коробках», – кричав незнайомий майор.

– Що робити з «двохсотими», товаришу майоре? – тихо запитав його молодий хлопчина з перев'язаною рукою.

– Не знаю. Себе про це спитай, – нервово мовив офіцер. І хлопчина, й інші солдати цього питання більше не ставили. Ні собі, ні іншим.

Толя підійшов до майора й наполегливо попрохав:

– Ти, майоре, знаєш, як підуть машини?

– Звичайно, – відповів той. – Через Лозове.

– Я не про це, – поморщився Толя. – З цим мені все ясно. Я про те, хто піде першим, а хто замикатиме конвой.

Почувся свист. Толя разом із майором пірнули під вантажівку. Розриви мін почулися зовсім поруч. Толі

здалося, що осколки розсипалися по правому борту вантажівки. Але стогонів він не почув. Отже, всі неушкоджені.

– Командуй, – сказав він майору, відчуваючи на щоці важке дихання переляканого чоловіка. – Треба їхати. Як стоїмо, так і треба їхати. Швидше.

Колона рушила вперед. Толі здавалося, що машини мчать із граничною швидкістю. Зимовий степовий вітер обпікав холодом обличчя. Його машина їхала навмання. Попереду рвав повітря двигун бронетранспортера і ще однієї вантажівки. Десь поряд гарчав мотор бойової машини піхоти. Водії тиснули на педаль так упевнено, наче в кожного був тепловізор або щонайменше прилад нічного бачення. Та це була тільки ілюзія впевненості. Просто кожен, хто намагався вирватися з котла, хотів одного. Вижити й дотягти до своїх.

Ніч була зоряною і прозорою. Це добре: шлях можна роздивитись і з вимкненими фарами. Але погано те, що вервечку машин бачив супротивник. Зорі світили стабільно й байдуже. Та ось праворуч замерехтіли уривчастим вогнем цятки. Світло дійшло до бійців

раніше, ніж звук кулеметів. Ще швидше за звук долетіли до передових машин кулі. Вони глухо увійшли в дерев'яні борти, і разом із гострими ударами Толя почув крики поранених.

– Усім зайняти місця! – спробував він щосили перекричати крики в кузові. – Усім вогонь! Прикривайте «трюхсотих»!

– Вогонь! – почув Толя вдалині голос незнайомого майора, з яким ховався від обстрілу під вантажівкою.

Колона, що відходила, злостиво й несамовито огризалася. Водії, оглушені адреналіном, їхали вперед. Гнані інтуїцією, страхом чи азартом, вони вичавлювали все, що тільки можна вичавити з моторів, коліс та мостів. І раптом противник перестав стріляти. Це було підозрілим, але солдати подумали, що вони відбили атаку сепаратистів. Або, можливо, російських «регулярів». Ніч світила спокійними вогнями зір. Але недовго. Попереду пролунав потужний вибух. Від спалаху Толя осліп на мить і тут же отямився. У повітрі запахло розлитим дизелем. Вантажівка з пораненими з розгону врізалась у перешкоду, і ті, хто був ще цілий і неушкоджений, зістрибнули з її бортів.

Вони кинулися врозтіч. У ніч. У поле. Але з темної жорстокої глибини до розвідника долинули глухі, не надто потужні розриви, що змішалися з болісними криками та стогонами. «Не розбігатися, не бігти, там розтяжки!» – заволав Толя, але його ніхто не слухав і не чув.

По них не стріляли. Отже, це просто мінне поле, припустив Адамовський. Сепаратисти розглядали варіант можливого відходу армії саме цією дорогою, але людей, щоб перекрити її, у бойовиків просто не вистачало. А кулеметна точка, від якої відбилася колона, стояла неподалік про всяк випадок.

Толя підійшов до розірваної броні бронетранспортера й зазирнув усередину. Понівечена сталь, розтерзана людська плоть і жодного, навіть слабкого прохання про допомогу.

– Є хто живий? – обережно крикнув Толя. Від гострих, як ніж, країв розірваної сталі пахло сільською бійнею. Протитанкова міна зім'яла бронелист, немов фольгу від шоколаду. Нутроці бронетранспортера мовчали.

– Офіцери! – знову закричав розвідник. – Є в живих офіцери?!

Незнайомий майор мовчав. Не хотілося думати, що офіцер злякався. «Контужений», – вирішив Толя.

– Джеконе, до мене! – скомандував розвідник.

Ніч відповіла знайомим голосом.

– Я тут, командире!

– Що в тебе?

– Багато «трюхсотих». І Сен-Жермена зачепило.

Вони вдвох обстежили товариша. Він сидів біля вантажівки й ледве дихав.

– Як ти? – запитав Толя.

– Нормально, – відповів Сен-Жермен. – Тільки в боку сильно болить. І вдихати важкувато.

Усе було ясно й без медиків. Три зламані ребра. Одне з них пробило легеню. Пневмоторакс, найлегший з усіх можливих варіантів. Який, утім, без швидкого медичного втручання міг виявитися найважчим.

– Зараз ми тебе відправимо, друже Графе!

Бійці зібрали поранених і підтягли їх до вцілілих машин.

– Що нам робити, дядю Толю? – запитав Адамовського хлопець із зав'язаною рукою.

Варіантів лишалося не так багато. І Толя постарався швидко їх озвучити. Перший. Іти вперед як є, однією колоною. З ризиком усім разом підірватися ще на одному мінному полі. Другий. Повантажити поранених на вцілілі машини. Кожному з екіпажів самостійно шукати вихід до своїх. А для тих, хто міг іти пішки, вибір визначено, так чи інакше. Іти пішки.

– А «двохсоті» ж як? – почувся голос із темряви. Толя змовчав, і його зрозуміли.

На «Полянні» в машини сіло близько сотні чоловік. З цієї сотні лише семеро могли йти пішки. Решті: пораненим, контуженим, травмованим під час обстрілу колони – треба було знову залізи у вцілілі вантажівки. І швидше їхати з пастки, доки їх не виявила розвідгрупа супротивника і не відкрила артилерійський вогонь по їхніх координатах.

Серед криків поранених, серед смороду палаючих машин Толі треба було залишатися спокійним і впевненим. Він не знав, чи є серед поранених офіцери. Можливо, й були. Але часу шукати тих, хто за своїм

званням мав би взяти на себе відповідальність за живих, не було. Знову, як і на своєму спостережному пункті, він лишався за старшого. І коли машини, які мали шанс прорватися, роз'їхалися, кожна в пошуках своєї дороги життя, розвідник зібрав усіх, хто мав сили для пішого маршу.

– Консерви є в рюкзаках? – запитав він. – У кого залишилися, викиньте. Лишіть тільки воду й шоколад.

– А ти, дядю Толю? – запитав Джексон.

– А в мене рюкзак був у тій машині, – відповів Адамовський, вказавши на бортовий «урал», що згоряв у вогні. – І боєкомплект! Зберіть його у «двохсотих», хто може! Швидко!

Час то розтягався, то стискався сталевую пружиною, щоб розтиснутись у найбільш незручний момент. Здавалося, вічність минула після того, як розбита колона потрапила в пастку, а насправді пройшло кілька хвилин. Жменька людей ланцюжком, вимкнувши мобільні телефони та змінивши частоту на раціях, ішла промерзлим руслом висохлої річки. Толя дивився на небо. Найяскравіша зоря – це Полярна. Дивлячись на неї, можна вийти на північ. Але чомусь

усі зорі здавалися яскравими, і можна було запросто помилитися.

– Ух, блін! – вигукнув хлопець за його спиною.

– Що в тебе? – запитав Толя.

Хлопець голосно вилаявся.

– Та тут лід тонкий. А під ним вода.

– Він по груди зайшов у воду, дядю Толю, – повідомив Джексон.

– То допоможіть йому вибратися, хіба це незрозуміло? Чого дивитесь? – розсердився Анатолій.

Кілька пар сильних рук схопили бідолаху за промоклий камуфляж і витягли на хрусткий лід.

– Автомат не лишив там?

– Ні. Ось він, зі мною.

– Іти можеш?

– А хіба є якісь інші варіанти?

Їх не було. Тільки один – іти вперед. Але під ногами хрускотів лід, і Толя зрозумів, що річка не зовсім висохла. І місцями під льодом залишилися ділянки

води, змішаної з грязюкою. Невідомо, скільки часу їм буде потрібно на те, щоб вийти до лінії фронту, яка змістилася на північ. А промокших наскрізь бійців міцний мороз може вивести з ладу не гірше за ворожі розтяжки або диверсантів.

Через кожних півгодини шляху Толя влаштовував переклик, рахував своїх людей. Усі семеро були на місці. Після двох таких перекликів він зауважив, що промоклого бійця почало лихоманити.

Невдовзі схід сонця трохи відхилив багрянний край зимової ночі. Темна смуга на сході – це посадка. Військовою мовою – «зеленка». Там цілком могла бути позиція супротивника. А група Толі йшла відкритим полем. Отже, пузом донизу і вперед. Повзти попластунськи. Що Толя й зробив, давши приклад іншим. «У бронжилетах це було б майже неможливо, – подумав провідник. – Ех, якби знав німецький лікар, що я виробляю з його титановою кісткою, то, певно, нізащо не випустив би мене з клініки».

Ця дивна, безглузда думка змусила його усміхнутись і навіть поліпшила настрої. Він повз уперед і

продовжував подумки себе розважати: «Ось у машині механізм буває тест-драйв. Правильно? Значить, це тест-драйв для моєї залізної руки. Впорається чи не впорається. Як там лікар мене назвав? Термінатор, людина-механізм? Отже, треба цей механізм перевірити».

Жорстка замерзла стерня дряпала руки та обличчя, лишаючи по собі червоні сліди.

«Напевне, за час війни це поле встигне добряче відпочити, – подумав Толя, – і дасть чудовий урожай».

Він тяг за собою свій ручний кулемет і сварив себе за дурні думки. І знову перемикався на смішні нісенітниці, не забуваючи контролювати простір зліва та справа. Його люди повзли за ним, намагаючись не стогнати. Хоча від втоми хотілося не те що стогнати, а божевільно вити, як роблять тільки доведені до відчаю істоти.

«Рік постоїть під паром. А потім можна й соняшник. А чого ж не можна? Насіння має добре піти», – подумав Толя.

– Що? – перепитав його найближчий до нього боєць.

– Нічого, все гаразд, – відповів старший. Мабуть, у такт думкам непомітно для себе заговорив.

Поле закінчувалося ще однією посадкою. Група зупинилась. У посадці міг перебувати секрет. Але чий, свій чи ворожий, треба ще з'ясувати.

– У кого біноклі, дивимося, – скомандував Толя.

Він підніс свій бінокль до очей. Картинка була нестабільною. Натруджені руки тремтіли. Але Адамовський усе ж зміг пристосуватися, спершись на якусь грудку промерзлої землі, вирваної лезом плуга. Він зумів розгледіти зелені шоломи. Один, два, три. До півтора десятка. Отже, не секрет, а, скоріше за все, повноцінна позиція. Як зрозуміти, своя чи чужа? Відстань близько кілометра. Треба роздивитися, що в них на рукавах.

Бійці, які лежали на полі, близько години чекали, поки над бруствером у посадці піднялася фігура. По груди звелась і знову спустилася.

– Устиг що-небудь помітити? – спитав Толя.

– Так, устиг. Наче жовтий скотч.

У своїх на рукавах мають бути намотані жовті стрічки

скотчу. У чужих – білі смуги бинтів.

– Наче? Чи таки точно?

– Наче, – з сумнівом відповів спостерігач.

– Тоді дивимося далі, – вирішив Толя.

Вони пролежали ще годину, і ось на тому краю поля став на повен зріст військовий, аби, розвернувшись спиною до поля, справити малу нужду. На обох рукавах у нього були широкі жовті смуги скотчу. Такі самі обмотані навколо колін.

– От придурок, – сказав боєць зліва від Толі. – Хто ж до супротивника спиною повертається?

– Так ми ж не супротивник! – голосно сказав Джексон.

– Ага, – долучився й Анатолій. – Тільки він про це не знає.

І всі його семеро бійців, які встигли за одну ніч стати єдиним цілим, дружно розсміялися. Найдовша ніч у їхньому житті перетворилася на похмурий, небезпечний ранок, що його бодай трохи відігрів рятівний день. Відступ закінчився на краю поля.

Далі він дозволив собі відійти в дивний напівсонний

стан, де все, що відбувається в реальності, ніби перетворюється на підсвідомі фантазії, змішується з неглибоким сном. У такому стані людина говорить, спілкується з іншими й навіть активно діє, але при цьому немов бачить сні наяву, ідучи полями своїх мрій усе далі та швидше. Геть від реальності. Напевне, так можна досягти буддистського просвітлення, але Толя мріяв лише про відпочинок. Чорно-біле поле з нерівними зубцями високої «зеленки» розкинулося за його спиною, і він не знав, своя це «зеленка» чи вже чужа. А там, де він стояв, поле вже зеленіло озиминою. І дід його, з білою густою бородою, як в отамана Зотова, казав йому повчально: «Ти не залізний. То комбайн залізний. Йому все одно, що прибирати. А ти проста, звичайна людина. Маєш думати, чим поле засівати». І Толя, не відстаючи від діда, який міряв широким кроком відталу землю, згідливо підтакував старому: «Людина, людина я». Ноги у стоптаних берцях занурювалися в м'який чорнозем. Тоді було важко встигати за дідом. Але він старався. А дід усе бурчав: «І не треба ці дерева “зеленкою” називати. Це що за слово таке “зеленка”? Ми ж не в аптеці. Деревя – то не “зеленка”, а посадка, гай, ліс. Так же?» І Толя

без роздумів погоджувався: «Так, так». Тепер він був спокійний за себе й за своїх людей. Тепер він знав, що повернеться.

Зима ще довго боротиметься, чіпкими холодними руками сковуватиме довірливу землю. Але, відпочивши від болю та втрат, земля знову розквітне неймовірними барвами. І золоті поля зімкнуться на горизонті з синявою небес, наслідуючи вічні, як світ, закони життя та любові. Тепер він знову був спокійним.

До своїх

Уздовж усієї звивистої лінії фронту мир переходив у війну плавно й непомітно. Придорожні бабці однаково жваво торгували дрібними яблуками у відрах на тлі вцілілих огорож та перед частково зруйнованими будинками. Винно-горілчані намети гостинно чекали і укрупів, і сепарів, а орієнтуючись на дрібну комерцію, можна випадково заїхати прямо на позиції військових. Але тут межа бойових дій помітна добре.

Недобудований міст – доволі зручна споруда для того, щоб ховатися від мін та «Градів». Під мостом два-три позашляховики, танк і зелені армійські фургони, між якими горіли вогнища. Мчи, витискаючи все можливе зі своєї тачки, дорогою від Карлівки, не озирайся, почувши підозрілі звуки, але неодмінно зупинися під мостом. Запитай, як там, попереду, нині справи.

Скільки зранку було обстрілів: чимось легким, чимось важким... Зітхни, пригости хлопців цигарками або водою, перехрестись. І їдь далі. На найбільшій швидкості.

Міст був виразною межею війни і миру. Чіткою,

зрозумілою. Це зовсім не означало, що, залишаючись перед мостом, ти не ризикував потрапити під обстріл. Але, проїхавши під бетонною секцією, ти автоматично ставав мішенню для снайперів сепаратистів. А якщо рухатися далі, у тебе з'являлося все більше шансів почути, як свистять міни і як вони після глухого сухого вибуху розсипають осколки. Швидше, швидше, різкими рухами керма змушуючи машину вивертати ліворуч і праворуч дорогою, всіяною сталевим сміттям війни. Отак доводилося їхати на базу добровольців у центрі села.

Ліворуч, у розбитому вікні продірявленого осколками «мерседеса», показалася церква. Здалеку вона здавалася неторканою, але ближче можна було розгледіти діри в золотих банях.

Комроти Леопард, проїжджаючи повз церкву, хрестився. При цьому не випускав із поля зору полотно засніженої дороги. Особливо її правий бік. Звідти могли щедро накидати ВОГів^[1] ворожі диверсанти, які виходили з Донецька в довгі посадки між позиціями бойовиків і добровольців.

«Танками звідси вони не попруть, – думав Леопард, оглядаючи дорогу, – але я, про всяк випадок, поставив би зліва мінне поле та зо дві еспегешки».

Так він казав собі щоразу, коли проїздив ділянку траси від мосту до своєї позиції. Спиняло його тільки розуміння того, що сепари по цьому полю вже розкидали свої міни та пастки-розтяжки. Посилати бійців і ризикувати ними Леопард ніколи не стане, не маючи на те серйозніших причин, аніж свої підозри.

Відкритий простір зліва наводив на думку, що зараз хтось тримає тебе під прицілом. Утім, і з правого боку, того, що був «своїм», за пробитим і побитим «мерседесом» стежили уважні очі снайперів. Про тих, хто проводжав проїжджу машину спокійним поглядом з руїн по лівий бік дороги, Леопард взагалі не думав. Навіщо хвилюватися, вони ж свої. Він думав лише про те, як не проїхати повз ледь помітний провулочок, що утворився між двома сусідськими будинками. Проїзд можна було і проскочити. Кутова халупа розвалилася від прямого влучення снаряда, і дерев'яний паркан відкинуло так, що він майже перекрив дорогу. Але залишався проміжок, його цілком вистачало для проїзду однієї машини. Дві тут не розійшлися б. Тому

провулок теж слід проїжджати швидко. Дві машини, що не в змозі роз'їхатися, можуть стати випадковою мішенню для великого калібру.

«Мерседес» жваво прошмигнув у цей проміжок. Його кілька разів підкинуло на вибоїнах. Під днищем щось гримнуло, звісно, не так сильно, як ВОГ, випущений із підствольника, але досить голосно, щоб напружитися. «Казна-що ввижається», – сказав собі Леопард, але, про всяк випадок, відразу ж загнав машину в укриття, тільки-но заїхав на базу п'ятого батальйону. «База», щоправда, це надто гучне слово для покинутого будинку з вибитими вікнами, чия головна перевага – це глибокий підвал із бетонними перекриттями. Зате під час обстрілів тут було спокійно, тихо й тепло. Горіла буржуйка, на газовій плиті кипів чайник, і заспокійливо, як велика мирна домашня тварина, бурчав генератор. На столі лежали хліб, пластиковий пакет із розчинною кавою і копчене сало, що від нього будь-якої миті кожен із бійців, який повертався з завдання, міг відкряяти шматок і вгамувати перший порив голоду. А потім налити собі миску гарячого борщу з ароматом зелені та домівки.

Кухар, невисокий чоловік середніх років із кучерявою

широкою, як у царя Ассирії, бородою, готував неймовірно смачно. Узагалі-то він за фахом був стрілець-кулеметник, але в першому ж своєму бою впав у панічний ступор. А Леопард ніколи не дорікав своїм людям боягузством. Нічого він не сказав і бороданеві, тільки відправив його на кухню вивчати кулінарні премудрості. І той перевершив усі очікування. Він навчився готувати так добре, що зумів повернути повагу товаришів, які були з ним в одному бою і бачили, як панічно він учепився в кулемет, так і не зробивши жодного пострілу. Кухар – теж потрібна військова професія. І не менш важлива, ніж стрілець.

Наразі борщу не було. Люди Леопарда з похмурими обличчями сиділи за столом, час від часу хапаючи зашкарубленими пальцями хліб.

– А ти борщику, командире? – з надією спитав кухар. Але Леопард, подивившись на обличчя побратимів, відмовився. Вони чекали на його відповідь.

– Вони? – спитав його заступник на прізвисько Мозес. Він любив хрипко, на армстронгівський манер, наспівувати «Go down Moses», через що й отримав таке псевдо.

– Вони, друже Мойсеюшку, – зітхнув важко Леопард. У відповідальні моменти, коли компроти давав своєму заступникові небезпечні доручення, він називав його саме так, довірливо, – Мойсеюшко. Але нині ніяких доручень не було. Довготелесий, із великими очима та пухкими губами Леопард видавався людиною м'якою, хоча за небоювою зовнішністю ховалися рішучість і підступність природженого воїна, який цінував своїх і був нещадним до чужих.

– Вони в Селідовому, у шпиталі.

– А це точно вони? – перепитав Мозес.

– Вони, Мойсею, немає жодних сумнівів. У Вовка тату на руці, у Вікінга молитовник. Той самий, що з Майдану.

Мозес кивнув і поклав біля себе скибку хліба, яку збирався був відкусити. Їсти не хотілося.

Два дні тому рота спробувала атакувати позиції сепаратистів і відкинути їх від села бодай на кілометр. «Щоб вони нас АГСаами не діставали», – сказав тоді Леопард. Вилазка була вдалою: бойовики відійшли від села. Проте коли рота поверталася з бойового завдання, бронетранспортер нарався на приховану

позицію сепаратистів. По броні вдарили з гранатомета, і від вибуху кілька бійців злетіли з машини на землю. Двох, побратимів із позивними Вікінг та Вовк, так і не знайшли. Потім через комісію з обміну полоненими повідомили про їхню загибель і віддали. Та Леопард розповів невідомі деталі.

– Я приїхав до Селідового, хлопці, й одразу ж поїхав до цього шпиталю. Мені навіть дверей не хотіли відчиняти, але я сказав, що їхній командир. Проте жодних документів. Це тут ми орли. А там – просто божевільні з рушницями. Та й то правда, що Селідове повне латентних сепарів. Що там казати?

Леопард зітхнув і відхопив шматок від окрайця свіжого чорного хліба. Повільно пожував, видно, збираючись із думками. Заповнив хлібом паузу в словах.

– Це були вони. Але нам казали, що сепари їх узяли вже загиблими. Це неправда. Їх уже потім зробили «двохсотими», я вас запевняю! Спочатку вони були «трьохсотими».

Він сипав цими «сотнями», як суддя вирокami.

– Чому ти так вважаєш? – запитав Мозес.

– Та тому, що у Вікінга на горлі слід від дроту. Його душили, просто душили дротом. А Вовк весь ніби обпалений і такий понівечений, що навіть той сепарський лікар, який їх привіз, ховав від мене очі. Наш медик каже, що Вовка били. Дуже сильно били. А потім облили кислотою. Хотіли, мабуть, випалити тату з тризубом. Отаке.

Леопард замовк, і в підвалі стало тихо. Удалині почувся одиночний постріл гвинтівки.

– Так, – сказав боєць із позивним Біатлон. – Цього, в принципі, й треба було чекати.

– Так, друже Біатлоне, – погодився Леопард, – ми для них потвори, але кожен, хто йде в «Правий сектор», це знає. Чи не так?

– Так, – кивнув Мозес. – Нас у полон не беруть.

Уперше за всю війну люди, які сидять за столом, усвідомили, що означають слова «не беруть у полон». Вони не боялися йти в бій, але в миті, коли Леопард стримано розповідав їм про передсмертні муки товарищів, кожен у глибині душі злякався перспективи бути взятим у полон. І хоча ніхто з них не подав і знаку, Леопард відчув, як від прихованого

сплеску страху повітря в підвалі стало густим і важким.

– Так, хлопці, я нагору, покурити.

Куріння, як і ходіння в туалет, було справою ризикованою, що вимагала певних навичок. Стояти на ганку недобудови треба так, щоб не висовуватися з-за мішків, щільно наповнених піском. А цигарку тримати вказівним і великим пальцями, іншими прикриваючи зрадницький вогник, щоб не засік снайпер. На мішках біля попільнички лежала куля великого калібру, що влучила в бетон. Леопард сам поклав її туди як нагадування безтурботним курцям про постійну небезпеку. Щоправда, командир, бувало, й сам забував про те, що противник іноді підходить дуже близько до бази, на кількасот метрів.

Леопард видихав дим через ніздрі, як вогнедишний дракон. Так простіше було прогнати геть грудку сліз, що заважала говорити, думати й діяти.

Уранці вони мають виходити на посилення дев'яносто третьої бригади. Звісно, бійці «Правого сектора» були добровольцями й формально нікому не підпорядковувались. Але фактично вважалися дуже

важливою складовою української оборони і, з огляду на це, будь-яке прохання про допомогу з боку військових сприймали як наказ. Тільки от Леопард відчував, що саме зараз, коли його люди дізналися про жахливу долю полонених побратимів, він не може наказувати. Просити – так, але не наказувати.

Коли він спустився, вони так само сиділи за столом і жували хліб. Бородаті дядьки з важкими, як гирі, ручиськами і з обличчями, ніби вирізаними з коричневого дерева. Чекали на нього, свого командира.

– Хлопці, ви знаєте, що нам треба підтримати дев'яносто третю, в них замало бійців, які знають місцевість за монастирем. Я не хочу наказувати. Не маю права, бо техніки в сепарів сила-силенна. Кажуть, десь саме там захована арта, треба це підтвердити. Отже, хто піде?

Мозес почухав руду коротку бороду.

– Ну, як треба, то треба, – сказав він спокійно.

Леопард зітхнув із полегшенням, не почувши й від інших ані слова заперечення.

– Тільки треба добре поїсти, хлопці, перед виходом, – із вдячністю в голосі сказав він бійцям.

– Отак би й зразу, хлопці! – вигукнув цар-кухар, розмахуючи черпаком, як скіпетром. Від каструлі пішла ароматна пара.

Леопард відібрав п'ятьох. Черкес, Мозес та Апостроф давно просилися на операцію.

– Цим по півтарілки, – суворо наказав командир цар-кухарю.

– Та що вони, голодні підуть? – застиг із черпаком бородань.

– Друже, – пояснив комроти. – Якщо в живіт прийде, то не треба, щоб він був повний. Так лікарі кажуть.

Черкес зітхнув із легким жалем. Огрядний серйозний мужик волів би попоїсти. Черкес відвоював із росіянами в першу та другу чеченські, але нелюбов до Росії як держави не заважала йому любити російську літературу, велику й прекрасну. Щоправда, коли Черкес починав цілими розділами цитувати Булгакова й Толстого, не звертаючи уваги на змучені обличчя побратимів, комроти розумів, що кавказець засидівся

без діла.

Апостроф, вісімнадцятирічний шибайголова, здається, ніколи не був знайомий із почуттям страху, і тому Леопард завжди відправляв його на завдання з кимось старшим та розсудливішим.

«Ідеальний варіант для хлопця – це, мабуть, Мойсеюшко», – подумав комроти, дивлячись на спокійне обличчя Мозеса, який перевіряв магазини та гранати в незліченних кишнях розгрузки.

Варан був чудовим снайпером. А Есквайр відмінно знав усі позиції бойовиків, оскільки щодня, використовуючи доповіді розвідки, вносив зміни до електронної карти лінії зіткнення. День за днем ця лінія дедалі викривлялася, стискаючи кільце навколо впертої твердині невеликого селища.

– Хлопці, – сказав командир, розглядаючи карту на моніторі. – Наше завдання – пройти через мінне поле. Це наше поле. Проходи отут. Їх два. Запам'ятайте обидва, бо, якщо треба буде швидко тікати, слід знати куди. Ми маємо зрозуміти, де їхній укріпрайон. Але це не просто шанці. Вони там розгорнули ціле будівництво. Купа бетономішалок та кран.

– Може, елітний будинок будують? – спробував пожартувати Есквайр. – Треба поцікавитися, чому квадрат.

– От і поцікавимося, – серйозно зауважив командир. – Нам потрібна детальна карта цього будівництва. Маємо зрозуміти, нащо воно їм.

– Якщо готуються до глухої оборони, то нехай готуються! – резонно зауважив Апостроф.

– А якщо ні? – подивився йому в очі Леопард. – Якщо звідси вони почнуть закривати котел і поженуть нас просто на ці кляті стіни?

Він хотів передбачити всі можливості.

– І, між іншим, це прохання суміжників. Хтозна, може, незабаром і наступ, – припустив Леопард.

Вони всі хотіли наступу. Сидіти під вогнем, на добре пристріляних бойовиками позиціях, було не дуже приємно, надто коли виникало відчуття, що кришка котла може захлопнутись. У такі моменти здається, що війну придумали генерали з обох боків лінії фронту, щоб зберігати свої жирні тіла в мундирах, а мундири в кріслах, а крісла в кабінетах. Зрештою, коли армія

стоїть, як мішень, і не маневрує, тема генеральської підлості стає головною. Вона охоплює майже весь простір у думках та розмовах рядових солдатів. А від фрази, сказаної Леопардом, повіяло надією й перемогою.

Вони перевірили спорядження і дочекалися півночі. У темряві, орієнтуючись на місцевості при тьмяному світлі зірок, пройшли вулицею вздовж розбитих будинків. Перед ними зловісною чорнотою розстелився нічний степ, він то тут, то там поблискував рідкісними трасерами, гарчав далеким рухом техніки.

– Сепари, – беззлобно сказав комроти.

– Сепари, – луною відповів Мозес.

– Гей, колеги, а не можна тихіше? – долинуло до них з окопу.

Вони вийшли на передові позиції дев'яносто третьої бригади, добре замасковані і вдало розташовані. Упевнений голос командира армійської роти з позивним Лисий обіцяв кілька хвилин безпеки.

– Спускайтеся в окоп, колеги, – запросив їх Лисий, який щочочі перевіряв, чи його солдати не сплять на

постах. Вони боялися свого капітана з круглим безволосим обличчям, як у казкового лиходія. Солдату, який заснув на посту, Лисий замість побудки міг заїхати по зубах, після чого сонливість як рукою знімало. Хоча Леопард і Лисий знали один одного давно, все ж довелося традиційно обмінятися паролями. Лисий був людиною старого армійського ґарту. Він поважав «правосеків» за відчайдушність і дисципліну, але водночас не був у захваті від їхньої надмірної свободи. «Людина зі зброєю має бути в армії, – сперечався він із Леопардом. – А ви хто такі? Ні армія, ні Нацгвардія. Ні авторитету, ні генералітету. Самі по собі, гайдамаки якісь».

Але зараз часу на дискусії на тему устрою армії не було.

– Чаю? – запропонував Лисий.

– Пили вже, – відмовився за всіх Леопард. – А ви тут гарно накопили собі.

Він із легкою заздрістю подивився на траншеї, що при тьмяному світлі зірок, здавалося, вели в нескінченні степи.

– А то, – погодився Лисий. – Ти ж знаєш, солдат або

стріляє, або копає. Якщо ні те ні се, то в голову лізуть дурні думки, а в руки стакан із білою. Якось так.

Леопард усміхнувся. У «Правому секторі» проблем з алкоголем не було. На відміну від регулярної армії, про що він якраз хотів сказати своєму армійському колезі. Але раптом попереду, кілометри за три від окопів, запрацював кулемет.

– Вони сьогодні або п'яні, або дурні. Стріляють без причини в різні боки, – зауважив капітан.

– А ви відповідаєте? – поцікавився Мойсей.

– Ні, – сказав ротний. – Нащо світити свої позиції? А так ми знаємо, що в них перед монастирем.

– Так-то воно так, – зауважив Леопард, – але що далі, ви не знаєте. А нам треба саме туди, до монастиря.

Лисий пив чай із термокухля, спершись ліктем на станок автоматичного гранатомета. Він роздумав кілька секунд. Потім зник у бліндажі. А коли вийшов, то заявив:

– Добре, колеги, вони сьогодні п'яні, а я тверезий. Значить, збігаю туди з вами.

– А хто твоєю ротою покомандує? – усміхнувшись,

запитав Апостроф.

Солдат – особливо якщо він безвусий, як Апостроф, – котрий звернувся до ротного на «ти», ризикував отримати зламану щелепу. Але Лисий був досить розумним, щоб визнавати іншу схему стосунків у суміжників. Вони навіть до старшого за віком зверталися фамільярно, лише додаючи традиційне слово «друже».

– Мій заступник, – сказав ротний. – Я його вже розбудив. І, до речі, Леопарде, візьми «Муху» на плече.

Офіцер простяг зелений тубус одноразового гранатомета, ще один закинув різким рухом собі на спину. Але «правосек» здивовано знизав плечима, мовляв, навіщо мені ще цей тягар.

– Візьми, візьми, – наполог Лисий. – Знадобиться.

Спочатку вони йшли на повен зріст. Лисий, анітрохи не хвилюючись, пояснював, що в них є метрів вісімсот, доки вони доберуться до території, звідки їх зможуть засікти через прилад нічного бачення спостерігачі противника.

– Але там є незібране поле соняшнику, – весело заспокоїв товаришів офіцер. – Коли що, ми там сховаємося.

Поки йшли до соняшників, час тягнувся повільно-повільно, ніби неохоче. А коли від ударів черевиками зашелестіли стебла, виявилось, що пусте зоране поле вони пройшли-пролетіли швидко й непомітно для себе.

– Тихіше, – сказав Лисий. – Тут можуть бути їхні секрети. Нам зайвий шум не потрібен.

– А як ми тоді пройдемо через кущі? – здивувався Леопард.

– А ніяк, – передражнив його Лисий. – У соняшниках ховатимемося, якщо доведеться тікати. А так обійдемо зліва й доберемося до їхньої укріпки.

Незібрані зарості закінчились так само раптово, як і почались. Апостроф закрокував на повен зріст, обходячи кут соняшникового поля, і раптом упав як підкошений, боляче вдарившись обличчям об морозне поле. Це Леопард смикнув його за черевик.

– Лягай! – рикнув він на бійця. – Тут нас можуть побачити.

Розбиті губи боліли, але Апостроф анітрохи не розізлився на командира. Ввічливість та галантність не належать до чеснот, шанованих на фронті. Уся група рушила вперед по-пластунськи. Вони повзли один за одним, як зграя хитрих ящірок, намагаючись триматися краю поля. Крайні соняшники сухо шаруділи над ними, коли чиясь нога випадково торкалася міцних стебел. Але набагато частіше черевик товарища, який повз попереду, бився об кевларовий шолом того, хто позаду несанкціоновано набрав швидкість.

Зосередившись на собі, кожен, однак, вслухався в холодну ніч: побоювався пропустити момент, коли бойовики опиняться досить близько і буде чути їхні розмови. Першим почув супротивника Леопард. Люди у ворожому окопі розмовляли спокійно й чітко. Обговорювали порядок чергування, розуміючи, що важливо цієї ночі бути пильними.

«Щось не схоже, щоб вони були п'яні», – відзначив подумки Леопард. Він увімкнув тепловізор, хоча розумів, що випромінювання можуть помітити. Але що поробиш, треба було зрозуміти, що попереду. А попереду була стіна з бетонних блоків, складених у

два яруси. Подекуди в стіні траплялися бійниці, з них у бік українських порядків злісно визирали стовбури великокаліберних кулеметів. Пройти ніяк.

Група підповзла до командира. Усі заговорили пошепки, по черзі. Влаштувати дискусію, впираючись головою в шматок промерзлої землі, певна річ, не вельми комфортно, але, з іншого боку, коли поряд немає кращого дискусійного майданчика, то якось легше знайти спільну мову в суперечці. Надто коли тема стосується питання, йти чи не йти на кулемети. Леопард вважав, що треба йти. Капітан під псевдо Лисий доводив, що слід повернутися назад. Вони шипіли один на одного в затхлій нічній тиші, ризикуючи себе виказати, доки Леопард не прошепотів:

– То чого ж ти пішов з нами, капітане? Якщо йти немає сенсу?

Капітан подумав. Він узагалі-то дуже швидко міркував. І хоча ясно розумів, що повзти на бетонні споруди доволі безперспективно, здогадався, що саме це й хочуть зробити його товариші з «Правого сектора». Якщо він відмовиться, вони все одно підуть

уперед. А коли вийшов з ними, то з ними має й повернутися.

– Гарзд, хлопці, повземо далі. Тільки не подумайте, що злякався. Плюс?

– Плюс-плюс, – усміхнувся Леопард. – Я тут дещо роздивився. Нам треба доповзти до їхнього бруствера й рухатися вздовж нього. Там, праворуч, де закінчуються блоки, чорна пляма, і я думаю, що це болото. Я бачив його на карті. За болотом уже монастир. Тож хто бажає холодної освіжаючої ванни? Кожен із групи розвідників засміявся. Але безгучно. Щоб смішок по-зрадницьки не злетів з обморожених губ.

– Тепер слухайте сюди, – продовжив командир. – Ми не знаємо, що там далі. Але наразі знаємо, як ми будемо відступати. Двоє мають залишитися тут, щоб прикрити наш відступ. Снайпер та картограф. Друг Варан та друг Есквайр. Ясно?

Ні той, ні другий не хотіли зупинятися на півдорозі, але наказ є наказ. Леопард, незважаючи на відчайдушний характер, чудово розбирався в людях і знав, на що здатен кожен із його бійців. А вони так само

чудово розуміли командира й безмежно йому довіряли. Якщо Леопард сказав, отже, наказав. А якщо наказав, отже, має вагомні підстави.

Ну а логіка командира була дуже простою. Снайпер може обладнати собі позицію, спокійно визначити цілі, а отже, вчасно прикрити групу під час відходу. А картограф єдиний у роті, хто вміє вносити зміни в комп'ютерну карту чужих позицій. Його треба вберегти. Їм усім потрібні його здібності.

– Друже Черкесе, – звернувся Леопард. – Тобі не важко?

Він дуже коректно натякнув на зайву вагу бійця.

– *Да ты что, командир, –* відповів той. – *В горах мы таскали на себе минометы и просто летали с ними, как птицы. А миномет с «бэка» весит почти как я.*

«Це правда, але тоді ти був років на п'ятнадцять молодший», – подумав командир.

Вони вдало проповзли під носом у супротивника аж до болота. План міг зірватися в перші ж хвилини, бо в цю пору року коричнева твань могла замерзнути або

принаймні вкритися крижаною кіркою, що голосно тріщала б, ламаючись під вагою тіла. Але дивним чином, порушуючи всі закони природи, грузьке болото не замерзло.

– *Нельзя в одну и ту же реку войти дважды*, – сказав собі тихо Черкес.

– Це в річку не можна, а в багнюку можна, – прошепотів Лисий.

Вони йшли через грузьке болото, намагаючись не шуміти й не викликати ані найменшого сплеску. Це в них виходило, хоча місцями грязьова маса сягала їм грудей. Апостроф хотів зняти з себе розвантажувальний жилет, щоб не замочити боєкомплект, але Леопард зупинив його, поклавши йому руку на плече.

– Не варто, воно не встигне відсиріти.

– Вони нас не побачать? – запитав Мозес.

– Звідки ж я знаю, – чесно відповів Леопард, із сумнівом розглядаючи в тепловізорі зарості очеретів, що обрамлювали болото.

Вода не відразу просочила штани. Спочатку ногам

стало просто холодно, а потім ще й мокро. Волога підступно й поступово затікала в берці, що місили слизьке дно, і до протилежного краю болота вони дісталися промоклі до шнурків.

– От і все, – промовив Лисий, – ми в тилу у сепарів.

– А можна точніше? – попросив Мозес.

– Монастир, – уточнив Леопард. – Чотириста метрів від нас. А попереду має бути колектор. Туди ми й прямуємо.

Вони, пригинаючись, добігли до бетонного колодязя з відкритим люком і наосліп пірнули в темряву, звідки тягло смердючою вогкістю.

– *Опять купаться*, – пробурчав Черкес. Але, на подив, дно колодязя виявилось сухим, а смердючий запах, очевидно, йшов від липких стін колектора. Група йшла вперед, неквапливо намацуючи дорогу. Леопард час від часу вмикав тепловізор, оглядаючи шлях. Тут була велика перспектива нарватися на розтяжки, хоча браві сепари, упевнені в тому, що укри не настільки здуріли, щоб забиратися в їхній тил, могли просто полінуватися влаштувати пастки в колекторі.

Щось темне попискувало й шаруділо, розбігаючись під Леопардовими ногами. Командир не звертав уваги. Він іще раніше помітив у видошукачі тепловізора рухомі плями. Але зустріч із дрібними гризунами лякала його менше, ніж сутичка з двоногими тваринами.

Лазутчики бетонною трубою дійшли до наступного колодязя і помітили, як у круглому отворі над їхніми головами сяє небо. Надходив світанок. Їм потрібно шукати місце, де вони могли б непомітно закріпитись і визначити, що тут є, в арсеналі супротивника.

– Я полізу нагору, – запропонував Апостроф.

– Я з тобою, – сказав йому Мозес.

– Ач який! – усміхнувся юнак. – Хочеш примазатися до мого подвигу? Ну добре, Мозесе, давай зі мною.

Милостиво дозволивши товаришеві йти за собою, Апостроф поліз нагору, чіпляючись по-мавпячому за іржаві скоби, вбиті в стіни колодязя.

– *А я пройду далі по трубе,* – сказав Черкес і важко рушив у темряву.

– Почекай, – зупинив його Леопард, – візьми тепловізор.

Він простягнув товаришеві пластикову трубу.

– А ми що? – запитав Лисий.

– Будемо чекати з тобою тут, капітане, хто з них перший повернеться.

Першим повернувся Черкес.

– *Там, с той стороны, тоже колодец. Но выходит он возле частного сектора. И все. Эта труба тупиковая. Я не могу понять, где сток из монастыря. Тупиковый он, этот коллектор, что ли?*

Леопард скривив губи в сумніві. Він не боявся невідомості, але страх як не терпів нелогічності. Величезна бетонна труба завдовжки сотні метрів, що нею вільно могла гуляти людина, вища від середнього зросту, мусила мати своє призначення, свій вхід і вихід. А так виходить, що тонни міцного бетону закопали в землю незрозуміло навіщо.

Та його роздуми перервав голос Апострофа. Голова бійця майже закрила круглий отвір.

– Вилазьте, тут нікого немає.

– Лисий, друже, пройди з Черкесом уперед цієї

трубою, прикрий той другий колодязь, – кинув капітанові Леопард і поліз нагору, туди, звідки долинав голос бравого юнака.

Нагорі вже розвиднилося. Сонце пробивалося крізь сірі хмари й ніби обмацувало променями золотоголову дзвіницю монастиря.

– Там нікого немає, Леопарде, і Мозес уже пішов туди, – кивнув на дзвіницю Апостроф.

– Добре перевірили? – спитав більше для проформи Леопард і рушив до дзвіниці. – А ти, друже Апострофе, залишайся контролювати вихід із цієї труби.

– А можна, я з тобою? З тобою мені веселіше, – попрохав Апостроф.

– Добре, ходімо, – погодився Леопард, не бажаючи вислуховувати нудне скиглення бійця, що, як він розумно передбачив, неодмінно прозвучить після відмови.

У монастирі було порожньо. Під ногами тріщало бите скло. У повітрі висів неповторний запах плавленого воску. Перед вітарем на підставках стояли жовтуваті свічки. Скільки вони тут, неприбрані, чорніли

погаслими гнотами, невідомо. Мозес був тут. Він дістав запальничку, підпалив гніт однієї зі свічок і, дивлячись на сумні лики святих, перехрестився.

– Ану загаси її негайно! – крикнув Леопард, і луна порожнього храму багаторазово повторила командирський наказ. Мозес послухався. Його зашкарублі, натруджені війною пальці навіть не відчували опіку від полум'я. Ніщо не мало виказати присутність лазутчиків.

Вони піднялися на дзвіницю. Дерев'яні сходи буркїтливо порипували в такт кожному кроку бійців. Піднявшись нагору, розвідники влаштували собі зручну лежанку і, діставши біноклі, взялися стежити на три боки.

Звідси добре проглядався аеропорт і всі підходи до нього, аж до передових українських позицій. Сіра громада розбитого терміналу мовчазно лежала біля злітної смуги, як туша викинутого на берег кита, обгризена дикими псами. Погляд досвідченого військового міг розгледіти на місцевості сліди масивного укріпрайону, що зв'язав мережею окопів та бліндажів лінію оборони сепаратистів. Леопард витяг із

нагрудної кишені пластиковий файл, у ньому акуратно були загорнуті блокнот і коротенька ручка. Він почав записувати координати, звіряючи їх із портативним навігатором, та малювати схеми укріплень. Те саме робили і його бійці. І раптом із-за посадки рикнув потужний мотор.

До посадки було близько кілометра. Ніхто не розгледів за деревами важкий броньований механізм, що раптом завівся й поїхав. Та, може, він і не стояв, а просто непомітно для розвідників під'їхав до високих дерев. Звук мотора наближався до монастиря. Невдовзі бійці змогли визначити, що моторів було як мінімум три. На дзвіницю принесло запахи мастила та спаленої солярки.

– Вони їдуть сюди, – шепнув Апостроф, але Леопарду це й так було зрозуміло.

Техніка повільно звертала з польової дороги на порожнє монастирське подвір'я. Машин і справді було три. Першим заїхав розмальований зеленими й чорними плямами німецький джип із високими колесами. Біля нього зупинився скромніший «УАЗик» із брезентовим дахом. А за ними рухався велетенських

розмірів незвичайний агрегат.

Він був схожий на танк. Його гусениці важко й байдуже перевертали вкриту інеєм землю. Двигун випускав пасма смердючого диму. Але замість башти він мав дуже дивну конструкцію, що скидалася на ракетну установку з кількома пусковими блоками. Те, що це якась потужна зброя, стало ясно з першого погляду. Бійці на дзвіниці нервово зашепотілися.

– Що це? – запитав Мозес.

– Не знаю, – похитав головою Апостроф.

– Я знаю, – зауважив Леопард. – Ця фігня крутіша від атомної зброї. Це «Град» та вогнемет, два в одному, як то кажуть. Залповий термобаричний вогнемет. Випалює все.

– Весело, – сказав невеселим голосом Мозес. – І до наших позицій може дістати?

– Легко, – відповів командир.

– А що ми можемо? – питання Апострофа явно адресувалося самому собі. – А ми можемо це тільки відзняти й показати всьому світові, чим нас росіяни спалюють.

Він засунув руку в розгрузку й дістав звідти маленьку камеру в прозорому чохлі, схожому на похідну мильницю. Камера легко кріпилася на шоломі, для чого, власне, там було передбачено кронштейн, і Апостроф приєднав до нього чохол одним легким рухом. Боець намагався не надто рухати головою, щоб картинка виходила чіткішою та стабільнішою.

Гігантська установка була російською. На озброєнні української армії не було таких систем, і тому в розвідників не лишалося сумнівів, звідки сюди затягли гусеничного велета.

З плямистого джипа вийшло двоє в російському камуфляжі. Один, залишивши автомат у машині, попрямував до будівлі головного монастирського храму.

– Ждите меня здесь! – гукнув він іншим двом екіпажам. *– Оставайтесь в машинах! А ты, Николаич, куда?*

Той, кому це адресувалося, поспішав до люка бетонного колодязя, що з нього недавно вибрався Леопард із двома бійцями. Другий сепар – чи, може, й не сепар зовсім, а російський офіцер – витяг із

розгрузки круглу гранату, розтиснув гострий метал вусиків і, зірвавши кільце, кинув у відкритий люк. Через п'ять секунд пролунав гучний вибух, а над люком виросла хмара диму та пилу.

– Зачем это ты, Николаич?

– Береженого, майор, Бог бережет.

Мозес перехрестився. Бійці на дзвіниці перезирнулись. І без слів було ясно, що він молиться, аби хлопці в колекторі вижили. І не викрили себе.

Той, кого назвали Ніколаїчем, повернувся до машини.

– А ты почему автомат в машине оставил? – крикнув він товаришеві, який уже був біля входу до церкви.

– Так ведь в храм с оружием нельзя, – відповів той.

Мозес кивнув, ніби на знак згоди, і водночас міцніше стиснув свій автомат.

Майор у російському камуфляжі зайшов до храму й наблизився до вітара. Він тричі квапливо перехрестився і пройшовся храмом, кришачи розбиті шибки міцними підощвами черевиків. Він нібито обирав перед кожним кроком, куди ставити ногу. У

Його рухах було щось від великої свійської птахи, яка розгрібає лапою траву в пошуках розсипаних зерен. Схожості з куркою додавали довга шия та порівняно маленька голова, що гойдалася в такт обережним крокам. Чоловік-птаха походив під головним куполом і повернувся до вітваря. Його погляд пройшовся іконами, з яких на нього дивились уважні очі святих, і раптом зупинився на важкому свічнику. Він лише кілька секунд роздумував, а потім швидко вискочив у монастирський двір.

Майор підтюпцем підбіг до машини і, схопивши автомат, пересмикнув затвор.

– *Что случилось?* – спитав Ніколаїч.

– *Здесь кто-то есть,* – відповів майор. – *Свечи пахнут дымом. Свежим дымом.*

Ніколаїч злегка напружився і подивився на дзвіницю. Але розвідники добре замаскувались, і з землі їх видно не було.

– *Так давай свалим отсюда, пока не поздно,* – Ніколаїч запропонував рішення, що лежало на поверхні.

Майор, не замислюючись, відхилив цю пропозицію.

– *Нельзя. Если здесь кто-то есть, мы должны убедиться, что он не видел нашу лялю.*

І він кивнув на установку.

– *И сделать так, чтобы о ней никто не знал, понял?* – додав.

– *Понял, что тут непонятного,* – погодився Ніколаїч.

Із дзвіниці було добре видно, як із машин виходять люди і швидко оглядають свою зброю.

– *Их восемь, нас трое. Что будем делать?* – пошепки спитав Мозес командира.

– *Их больше. Начнем стрелять, нас почуют в укрепрайоне. И впймают, как тих зайцев.*

Сказавши це, Леопард подивився на Мозеса. Він досить довго був на цій війні, щоб зрозуміти, як противник запідозрив недобре. І Мозес це теж розумів. Але не почув від командира й слова докору.

– *Маємо те, що маємо,* – резюмував Леопард. – *Треба пробиватися до коллектора.*

Люди внизу радилися, час від часу вказуючи в бік храму чорними від брудної фронтної роботи пальцями.

– Не пробитися, – сказав Апостроф. – Я відверну їхню увагу, а ви відійдете. Це наш єдиний шанс врятуватися.

– А ти ж як? – запитав Леопард.

– А я від них утечу.

Він спробував усміхнутись і відігнати від себе спогади про Вовка та Вікінга. Зняв із шолома пластиковий чохол із камерою, подав його Леопарду.

– На, командире. Це найважливіше.

І, не намагаючись навіть почути слова заперечення, зі швидкістю блискавки Апостроф збіг униз. Вони почули тріск битих шибок у головній залі храму. Але й сепари його теж почули. Вони метнулися до дверей церкви. Апостроф виявився спритнішим. Він кулею вилетів із храму і просто під носом у майора з курячою ходою помчав за церкву до посадки.

– Укроп, укроп! – закричали військові у дворі й відкрили вогонь з усіх стволів. Часті кулі били майже

біля ніг Апострофа, піднімаючи бризки мерзлого ґрунту, але він немов ухилявся від свинцевого граду, петляючи, як прудкий заєць, зацькований псами.

Розпалившись, сепари далі лупили по хлопцеві з усіх стволів. Той, кого називали Ніколаїчем, застрибнув за кермо «німця» і, злісно натиснувши на газ, стартував на перехоплення Апострофа. Той щодуху тікав.

– *Сафари, твою мать!* – сплюнув майор, підкидаючи ствол. Бійці щедро витрачали свій боєкомплект по рухомій мішені.

Апостроф тікав до посадки, перетворюючись на маленьку цятку. Машина з Ніколаїчем ішла йому навперейми. Офіцер щосили тиснув на педаль газу. Він обертав кермо правою рукою, а лівою натискав на спусковий гачок, обперши автомат на трохи підняте скло. Скло вібрувало, стогоном і вереском повідомляючи нахабному водієві, що в будь-який момент готове розколотись. Але той не зважав на стогін скла і тиснув, тиснув на курок, намагаючись влучити в людину.

Леопард розумів, що в Апострофа надто мало шансів. «Божевільний хлопець, – майнуло в комроті, – але він

рятує не тільки нас. Треба донести додому ось це». Рука Леопарда стискала маленьку камеру, а очі продовжували стежити за цяткою, що петляла в полі. І що меншою вона ставала, то спокійніше почувався Леопард. Якщо Апостроф відведе росіян та сепарів від монастиря, то вони зможуть вийти звідси живими.

Ще. Ще зовсім трохи! Біжи, Апострофе, добіжи, чорна цятко, сховайся, зникни в чорних голих стовбурах дерев! Збережи живим і себе, й товаришів.

Але відстань між бійцем і машиною скорочувалася. Залишалось кілька метрів. Один ривок, один стрибок. І Апостроф уже готувався його зробити. Він перестав петляти й помчав до рятівних дерев найкоротшою відстанню. По прямій. Аж раптом тупий капот автомобіля закритий його від поглядів спостерігачів. А коли машина від'їхала, чорна цятка більше нікуди не рухалася, просто лишалася нерухомою на морозному полі. Люди біля монастиря перестали безладно стріляти. З динаміків сепарських радіостанцій почулася команда, і чоловіки зі зброєю рушили до посадки, що до неї так і не добіг український борець.

Тепер бігли вони, хоча можна було б сісти на «УАЗик»

і рвонуть вперед, до дерев, не витрачаючи сил на безглуздий біг мерзлими донецькими степами. Але, видно, люди в російському камуфляжі вирішили, що не варто зайвий раз заводити чудо поволзького автопрому. Не приведи Боже, відмовить у найбільш незручний момент.

– Що там? – запитав Мойсей командира.

– Немає більше Апострофа, – холодно мовив той.

Він стримував сльози й беріг емоції.

Забрати загиблого можливості не було. І це розуміли обидва.

У дворі монастиря залишались «УАЗик» і страшна термобарична установка. Чи був хтось усередині гусеничного монстра, з дзвіниці роздивитися було годі. А біля рашен-джипа стояв майор. Йому аж муляло зазирнути в церкву, туди, звідки вибіг цей швидкий укроп. Майор із ходою курки розраховував знайти снайперську лежанку бійця, але замість цього побачив дещо інше. Його довга пташина шия вигнулася від страху, коли очі вперлись у дуло автомата.

– *Сюрприз*, – над дулом показала усмішка Мозеса. –

В церкви не стрелять, однако.

Майор із пташиною ходою, не чекаючи команди, почав виймати зброю та документи й обережно та повільно класти їх на осколки розбитого церковного скла.

Мозес, стиснувши губи й напружено піднявши підборіддя, запитав ворога:

– *Местный?*

Майор заперечно похитав головою. Навіть цей рух у нього вийшов пташиним.

– *Россиянин?*

Тепер уже чоловік-птаха кивнув головою ствердно.

– *Ясно,* – сказав Леопард, спустившись із дзвіниці.

– *Кто в машине?* – запитав Мозес.

– *Никого,* – відповів майор.

– *Тоді вперед,* – Леопард указав йому на двері.

Вони тихо вийшли у двір і рушили до машин.

– *Не варто, Леопарде,* – сказав Мозес. – *На ній ми не вирвемося.*

Командир погодився.

– *Стой здесь,* – сказав він майору, й офіцер тямучо кивнув. Вони зупинилися біля машин.

Навівши обидва стволи на російського офіцера, бійці «Правого сектора» позадкували до колектора. Вони обережно ступали землею і так само обережно, прикриваючи один одного і не відводячи стволів від росіянина, один за другим стали спускатись у бетонний колодязь. Стріляти в майора не стали, але не з гуманних міркувань. Він залишався живим і неушкодженим через небажання «правосеків» знімати шум. Леопард зник у люку, за ним туди поліз і Мозес.

І тут раптом любитель класичних джазових наспівів попрохав командира.

– *А дай-но мені «Муху», Леопарде.*

Командир міг відмовити. І, напевне, відмовив би в спокійнішій ситуації. Якби встиг подумати про наслідки. Але зараз його мозок, перезбуджений адреналіном, страхом та азартом, не зміг зрозуміти, що хоче робити Мозес із зеленим тубусом.

Леопард був на дні бетонного колодязя, коли почув від бійця невиразне «А вальну я по оцій дрезині». Леопард

безпомилково визначив, що йдеться зовсім не про зелений «бобик», а про важку установку. Була в бійця спокуса одним ударом покінчити зі страшною машиною. Але це навряд чи могло вийти. Занадто масивною була вона для одноразового гранатомета.

– От і знадобилася труба, – сказав Мозес і звів гранатомет. Леопард знизу побачив, як ноги бійця, що наполовину висунувся з люка, шукають точку опори. Але все знову пішло не так. У цей момент у двір монастиря повернувся Ніколаїч на джипі. Він позбирав по дорозі своїх бійців, і тепер вони, не довго думаючи, відкрили вогонь у бік Мозеса. Відразу кілька куль увійшли в слабку людську плоть, і тіло засмикалось у конвульсіях. Він загинув майже миттєво, але рука вже мертвого солдата натиснула на спуск гранатомета. Снаряд, видавши страшний гуркіт і шипіння, вирвався з труби й помчав у бік цілі. Конвульсії змусили його поміняти первісну траєкторію, і замість гусеничної установки він увійшов у відчинені двері «УАЗика». Знизу Леопард почув вибух, але побачив над головою тільки чорно-червоні клуби та ноги Мозеса. Вони зісковзнули з металевих скоб і повисли майже біля самого краю колодязя. Розгрузка Мойсея,

зачепившись за виступ арматури, не дала йому впасти на дно колодязя і цим урятувала життя командира.

– Лисий, Черкесе! – гукнув він у темряву гулкою тунелю. – Сюди!

Тіло Мозеса вже відтягали від люка, і Леопард зрозумів, що буде далі. У колодязь полетить граната, і якщо вона їх не порве, то напевне контузить. І тоді вони навряд чи дійдуть до своїх. Але якщо він наважився залишити мертвих на полі бою, то з живими так учинити не міг. І Лисий із Черкесом устигнуть підбігти тунелем до того, як вхід у колодязь відкриється перед супротивником. Уперед! Небезпека лишалася позаду.

– Що там? – запитав Лисий, економлячи слова й дихання.

– Обидва «двохсоті» вони. Але ми маємо щось дуже важливе. Друг Апостроф записав, Царство йому Небесне, – і, майже непомітно хрестячись та важко й уривчасто дихаючи, комроти на бігу помахав пластиковою камерою. – Тільки твоя «Муха», Лисий, нас не врятувала, а навпаки, не вберегла Мозеса. Ех, Мойсеюшку.

Позаду розірвалася граната. Але вони відійшли вже достатньо далеко від колодязя. Лише осколки верескливо чиркнули стінами тунелю та ударна хвиля трохи штовхнула їх уперед, допомагаючи втекти від переслідувачів. Так на мить здалося Леопардові. Тунелем він мчав першим. За ним – Лисий. У хвості їхньої маленької групи йшов Черкес.

– Кажеться, оторвались, – сказав Черкес.

– Зарано радіти, – з сумнівом прокоментував його слова Леопард.

І він знову пошкодував, що мав рацію. За їхніми спинами почувся гуркіт і шум. Але гранати більше не рвались, і це означало, що сепари вирішили спустися в колектор.

– Швидше, хлопці, швидше, – сипів Лисий, борючись із задишкою. – Даремно я забив на фізо!

Черкес засміявся. Нині він чудово розумів офіцера. Його живіт, чиєму розміру міг позаздрити сам Гаргантюа, абсолютно не заважав, коли його власник стріляв із гранатомета або великокаліберного кулемета, але створював масу проблем під час бігу. І Черкес чекав, коли можна буде перейти врешті з бігу

на крок. До того ж, бігти в трубі, нехай і великого діаметра, – це не ранкова пробіжка підтюпцем на свіжому повітрі. Рухатися доводилося пригнувшись, ніби виконуючи на фізкультурі ненависну всім неспортивним студентам вправу «прохід качечкою». Черкесові здавалося, що коліна чіпляються за його живіт і скоро протруть добру німецьку розгрузку, яку привезли волонтери. І що магазини з гуркотом стукнуться об бетон. Його думки повернув до реальності зовсім інший гуркіт. Автоматної черги.

У бетонній трубі автомат гуркоче, як гармата. Кулі чіпляють бетон і з неприємним вереском губляться в темряві. Противник уже на дні колодязя.

– Не зажигай факел, – долинуло до втікачів. – Можемо задохнуться.

– Вони нас тут зловлять, як зайців, – мовив Лисий.

– Не зловлять, – заперечив Черкес. – Ану, Лисий, дай свою трубу.

І, не чекаючи відповіді, він підтягнув до себе офіцера, схопившись за гранатомет на його спині, і з витонченістю силача-естета одним рухом вивільнив Лисого з лямки. Далі все відбувалося протягом кількох

секунд.

Черкес спрямував гранатомет у бік злих спалахів автоматних черг.

– Аллах акбар! – вигукнув він, натискаючи спуск. Це були його останні слова. Від вибуху здригнулися залізобетонні стіни труби. Різкий біль у вухах не завадив бійцям почути дикі крики переслідувачів. Але шок у них минув швидше, ніж очікував Черкес, хапаючись за гранатомет. З того боку колектора застукотіли автомати. Тепер вони стріляли влучніше. Вони бачили спалах і змогли оцінити відстань до втікачів. Кулі з глухим ударом увійшли у велике й сильне тіло Черкеса, і він мовчки впав на коліна, а потім завалився на лівий бік, так і не випускаючи порожнього зеленого тубуса з рук.

Але величезний Черкес, навіть мертвий і мовчазний, прикривав і рятував своїх товаришів. Переслідувачі дуже довго морочилися, як відтягнути вбік Черкеса й продовжити дику гонитву. Він заважав їм рушити вперед.

– Пробач, друже, що тебе лишаємо, – тихо сказав Лисий.

Він зрозумів, що мертвий Черкес зупинив погоню.

– Колись ми ще повернемося по тебе, друже Черкесе, хоч я і не знаю коли, – швидко перехрестився Леопард, не зменшуючи кроку.

Вони вибралися з колектора, роззирнулися. Потім короткими перебіжками помчали до болота.

– Два гранатомети, – бурмотів Лисий. – Обидва знадобились.

– Та ні, друже Лисий, – засмутив його правосек. – Із першого Мойсеюшко шмальнув, і розкрили нас. Якби не той перший, то й другий не знадобився б. Що я можу сказати? Хтозна, може, й хлопці тоді вціліли б. Хтозна...

Але він змусив себе не продовжувати цю розмову. Часу для порожніх слів не було. Холодна вода в'язким брудним киселем чіплялася до ніг. Леопард на ходу замотав дорогоцінну камеру в целофановий пакет, що його завжди носив із собою, і сховав її в нагрудну кишеню.

Болото ставало все більш грузьким. Зверху поверхня вже вкрилася тонкою кіркою льоду, і Леопард, як

криголам, упевнено розсікав її потужними грудьми. А мулисте дно так і намагалось стягти хороші канадські берці. Леопардові на мить здалося, що він спить і, як це було в дитинстві, бачить страшний сон. За ним женуться злі люди, а він хоче від них утекти і не може поворухнути ні рукою, ні ногою. Нарешті з останніх сил він переставляє ватяні ноги, але переслідувачі вже тут. Ось вони тягнуть до нього свої кострубаті руки, ще мить – і вони схоплять його, і... він прокидається. Так було в дитинстві. Уві сні. А зараз не дитинство й не сон, а реальне болото та реальні лиходії за спиною.

І над головою. Лисий ткнув Леопарда кулаком у широке плече.

– Глянь угору, Лео.

Леопард підвів голову й побачив невеликий літак. Безглуздий, недоладний, як дитяча іграшка, він кружляв над ними зі смішним дзижчанням, від якого в комроті по спині цілою зграєю побігли мурашки.

– Безпілотник. Це вони нас шукають, Лисий.

– Якщо вони заради нас безпілотник запустили, значить, ми їм дуже потрібні. Дуже.

– Навіщо? Вони ж не знають, що ми цю залізну гарбу зняли, хай їй грець.

– Яку гарбу? – здивувався Лисий.

– Термобаричний залповий вогнемет. Щось типу того. Я жодного разу такої дури не бачив, Апостроф відзняв. А я тепер маю донести це відео.

Лисий подивився вгору, на смішні піруети дзизкучого літачка.

– Отже, ми її побачили. Гарбу, як ти кажеш. Їм важливо будь-якими способами приховати факт перебування її на Донбасі. Безпілотники вони використовують тільки у взаємодії з артилерією. Що це означає наразі?

– Що, друже?

– А означає, що вони можуть болото накрити артою або випалити тим же залповим вогнеметом. Я б на їхньому місці саме так і зробив. Уяви всю епічність ситуації. Українські бійці гинуть від тієї самої зброї, звістку про наявність якої поспішали передати товаришам.

– Лисий, як на мене, ти дуже розумно говориш. Не

базікай зайвого, – обурився Леопард. – Я не збираюсь прямо тут...

– І я не збираюсь, – перебив його Лисий, – але нам треба вирішити, що робити.

Двоє загнаних людей у брудному камуфляжі намагаються вижити і проводять військову нараду посеред болота в тилу супротивника. А всевидяче око безпілотника за ними спостерігає. Єхидним дзижчанням посланець смерті нагадує бійцям про свою присутність.

– Вони битимуть сюди. Через кілька хвилин, максимум через півгодини.

– Давай його зіб'ємо?

– А сенс? Він нас уже знайшов.

– Твоя пропозиція, Лисий?

– Розділитись. Ти – лівіше, я – правіше. Безпілотник один. Не буде ж він метатися між тобою і мною. Ми розділимо шанс на виживання. Поділимо його на двох. П'ятдесят на п'ятдесят. Або ти, або я. А інакше ми отримаємо сто відсотків імовірності... сам знаєш чого...

– Так-то воно так, – сказав Леопард, і це означало, що

він думає.

А думав він швидко.

– Хто візьме камеру? – запитав він Лисого й загадав про себе: «Як цей хлоп скаже, так і буде».

– Яка різниця, хто її несе? Це ж лотерея, – кинув Лисий. – Хочеш, неси ти.

Вони міцно зімкнули загрубілі долоні та обнялися. Дві розгрузки глухо брязнули магазинами.

– Прощавай, друже Лисий. Побачимось... колись...

«Колись», – сумною луною відгукнулись у Лисого в свідомості слова побратима.

Страшний дитячий сон усе не закінчувався. Долаючи м'яку силу болота, Леопард ішов уперед і на Лисого не озирався. А Лисий вирішив підвищити свої шанси на виживання й рушив у бік сепарських блокпостів, у надії, що по своїх противник не стрілятиме.

Коли в небі щось потужно свиснуло, Леопард інстинктивно втягнув голову в плечі й згрупувався.

За свистом пролунав вибух, далекий, єдиний. Він думав, що битимуть САУшки, але звідти прилетіла

одиночна «градівська» ракета. Леопард здогадався, що це пристрілювання. Далі вони покладуть як мінімум пакет. Про це нескладно було здогадатися. Питання тільки, кому дістанеться море вогню – Лисому чи Леопарду?

Комроти йшов і йшов. Йому здавалося, що ціла вічність минула між пристрілюванням і основною порцією «Граду».

«Хто?» – гуло в його голові. І він старався вгамувати це гудіння, прохаючи самого себе: «Це не важливо, хто. Це лотерея. Мовчи, боягузе, мовчи».

Страшно було мовчати. Але страшно було й думати. «Хто?! Він чи я?! Він?! Чи я?!».

Він готувався до того, що його свідомість має відключитися, як вимикають світло, різниця лише в тому, що й темряви він не відчує.

«Ні, – перекрикував розум повзучу гідру страху. – Там щось є. Я в це вірю, я до церкви ходжу. Там щось є!»

А страх кричав і кожною клітиною нагадував про себе.

«Хто? Він?»

І коли збоку від нього піднялися стовпи води, він зрозумів, що йому дістався рятівний шанс. Вода кипіла. Повітря несамовито сичало. Від гуркоту здригалася земля. Його трусило чи то від жаху, чи то від люті. Ракети лягали туди, де він розпрощався з Лисим. Він час від часу пірнав з головою в холодну крижану крихту, але не переставав рахувати ракети. Одна, дві, три. Вони падали, як дощ. Як покарання за вчинені та невчинені гріхи. Десять, п'ятнадцять. Як останнє вагоме слово царя сусідньої країни. Тридцять дев'ять. Їх було сорок. Він нарахував. Навіть пакета не пошкодували.

Цілий пакет на одну-єдину людину, що відводила смерть від Леопарда. «Дякую тобі, брате, тепер я у вічному боргу перед тобою!» – ось що думав Леопард.

Він не пам'ятав, як дістався снайперської лежанки біля соняшників. У ній начебто не виникло потреби, і Варан з Есквайром лежали без діла, роздивляючись підходи. Вони почули гуркіт і зачайлись. А потім, коли вогняна буря минула, з води виліз чоловік. Ні Варан, ні Есквайр не змогли швидко визначити, хто це. І Варан, молодший і гарячіший із двох, хотів застосувати свої

снайперські вміння, але Есквайр попросив його не стріляти. І Варан зробив так, як сказав старший.

Він не стріляв. І Леопард дістався до своїх. Лежачи на спині, він засунув руку у внутрішню кишеню, відтак, діставши целофан із камерою, передав її Есквайру.

– Що це? – запитав картограф, покрутивши пакет у руках.

– Ти розумний, друже Есквайре, розберешся.

Леопард наказав товаришам відходити й залишити його на позиції. Покинути. Вони хотіли його тягти на собі, але Леопард зрозумів, що це неможливо. Вони ніяк не могли зрозуміти, що з ним відбувається, чому він не може йти. Він же не поранений, не контужений, усе ціле, руки-ноги рухаються, чому ж не йти? А він уже не міг пояснити їм, що просто вичавив із себе все, що тільки можна. В'язкий сон ще не відпустив його, а батарейка вже сіла. Недоречно.

І тут Есквайр побачив два БМП. Вони рухалися на них, повільно обертаючи вежами з боку в бік. Коли до снайперської лежанки їм лишалось не більш ніж чотириста метрів, задні двері бойових машин відчинились, і на морозне поле висипала піхота. Бійці

рухалися професійно, з перекатами, то зосереджуючись, то збираючись в одну точку, щоб скоординувати свої дії з командиром їхнього невеликого загону. Перекати, короткі аритмічні перебіжки... Це були не місцеві бойовики, а професіональні солдати. Ясно без слів.

Варан уже загнав патрон у патронник і став вибирати свою першу ціль.

Леопард зупинив його:

– Не треба. Бо ми всі тут загинемо. Хтось має донести це відео. Друг Апостроф устиг зняти. Не заради мене, не заради Апострофа... Заради братів. Рідних. Дійдіть, донесіть, хлопці. Усі мають це побачити.

БМП, діловито обертаючи гусеницями, просувалися до соняшників. Коли вони дісталися до лежанки, командир загону сепаратистів побачив самотнього нерухомого бійця, що лежав на спині й дивився в сіре байдуже небо, склавши широкі долоні. Спочатку той подумав, що укроп давно мертвий, і втратив до нього інтерес, але його солдати помітили, що брудна форма ворухиться. Боєць дихає. І щось шепоче. Тоді командир повернувся до укропа й нахилився, щоб

розчуті шепіт. Укроп, спокійно усміхаючись небу з трохи прикритими очима, бурмотів щось абсолютно невиразне.

– Апострофе, Мойсеюшку, Черкесе, Лисий, пробачте мені. Пробачте мені всі. Скоро побачимось, Лисий. Ми переможемо. Ми вже перемогли.

А потім він зі знайомим клацанням розкрив долоні, і в командира сепаратистів лишалася мить, щоб із жахом роздивитися, що укроп тримає в руках дві гранати. На обох не було кілець.

Цезар

Величезний волохатий кавказець сунув свій вологий ніс у долоню, пропахлу порохом. Видно, хотів спитати: «Агов, чоловіче, ти ж розумний. Скажи, коли закінчиться війна?» Але чоловік не знав. Він дивився навкруг, намагаючись побачити бодай одну вцілілу будівлю на вулиці. А побудовані зі смаком будинки дивилися на чоловіка та пса чорними очницями вікон із вибитими шибками. Зруйновані стіни, вирвані з коренем огорожі. Бита цегла на вулиці. Рваний метал осколків. Усього цього з кожним днем дедалі більшало. Чоловік не мав що відповісти собаці.

Пес до бійців прибився випадково. Може, колись він був надійним сторожем хазяйського будинку з багатим інтер'єром, грозою злодіїв. Але господар утік від війни, покинувши пса напризволяще. Та й дому теж не було. Руїни. Пес здогадався, що його порятунок у людині. І не помилився. Люди в брудному зеленому камуфляжі любили його, волохатого та подобрілого звіра.

– Так, усе навколо змінюється, – посміювався невисокий чоловік у чорній вовняній фесці. – На війні

звірі добрішають, а люди, навпаки, звіріють.

Цей чоловік пахнув порохом, мастилом і масою інших запахів, що їх раніше пес не міг терпіти. Але тепер, ледь уловивши аромати незнайомої людини, він умить вискакував з-під зігнутих стулок металевих воріт і біг назустріч. Чоловік приносив йому їжу і приємно тріпав за вухом. З ним можна було погратися, ставши на задні лапи, а передні вперши в груди. Пес розкривав пащу і покусував ніжно чоловіка за передпліччя. Він міг запросто одним рухом щелеп переламати руку, але не робив цього.

– Ага, не кусай руку того, хто дає, – сміявся чоловік у вовняній фесці і тріпав товсту шийку звіра.

Невдовзі, після чергового обстрілу, пса довелося забрати з цього будинку в сусідній. Таких людей, у камуфляжі та фесках, там було багато. Від кожного пахло мастилом, порохом та металом. Брязкаючи своїм спорядженням, вони ходили туди-сюди, то залишали будівлю, то поверталися до неї. Рух не припинявся ні вдень, ні вночі, як не припинявся гул та гуркіт від обстрілів у селищі. Але пес навіть у цьому калейдоскопі звуків та запахів безпомилково впізнавав

той, що належав його другу. Утім, усі люди в цьому будинку стали йому друзями. Цей, у фесці, був першим, а отже, головним.

– Як же нам тебе звати? – спитав, дивлячись у собачі очі, його друг.

– Здається, його Цезарем звали, – з сумнівом підказав інший боєць.

– Ти Цезар? Цезар? – покликав головний друг.

Пес, висолопивши язика, віддано на нього подивився.

– Ну, значить, будеш Цезарем, – твердо мовив друг.

Пес дружньо помахав хвостом, ніби погоджувався з тим, що людина має рацію завжди, у будь-якому рішенні.

Волохатий Цезар почувався дедалі впевненіше з людьми в камуфляжі. Вони перестали звертати увагу на далекі вибухи, і пес разом з ними зберігав спокій.

– Ходімо, Цезарю, пройдемося, – бувало, наказував йому головний друг, повісивши на плече автомат.

Невелика група людей здійснювала прогулянку селищем. Рухалися перебіжками, від хати до хати,

часто прокладаючи свій маршрут не вулицею, а через руїни. І Цезар слухняно біг підтюпцем за ними, то плентаючись слід у слід, то забігаючи наперед. А іноді, почувши здалеку огидний свист, люди падали на землю там, де йшли. Зазвичай після цього щось вибухало. Люди, послухавши відгомони вибухів, піднімалися. Перебіжками рухалися далі.

Прогулянка тривала довго.

Але значно більше часу головний друг Цезаря міг проводити біля машин. Вони повсякчас потребували уваги, часто виходячи з ладу. Машини залишалися без скла або поверталися до будинку з порваними колесами. А найчастіше їх підтягували на буксирі й залишали на подвір'ї. І тоді чоловік у вовняний фесці зітхав і, озброївшись усілякими залізними штуками, залазив усередину зіпсованих механізмів, після чого вони, крекчучи та чхаючи, заводились. Іноді на це йшла година. Іноді цілий день. Та хоч скільки б тривав ремонт, вірний Цезар крутився біля друга. Ну, правда, зникав ненадовго у своїх собачих справах. Але скоро повертався, щоб дочекатися, коли його друг забуде про машину і візьметься тріпати велику волохату голову за вуха. Тоді можна буде стати на задні лапи,

покусуючи чоловіка за плече. Звісно, не сильно, не всерйоз.

– Ах ти звірюка, – сміявся друг.

Він намагався притиснути Цезаря до землі. Та це в нього не виходило. Кавказець був сильним і швидким звіром, умів коритись, але не любив програвати.

Одного разу ватажок цієї плямистої людської зграї прийшов додому в поганому настрої.

– Що сталося? – спитали його товариші.

– У крайньому будинку я побачив свіжу лежанку. Матрац перед вікном. Поряд цеглини. Стоять, як підпори, біля матраца. Є консерви. Що робитимемо?

– Снайпер, – сказав чоловік у фесці.

– Зрозуміло, що снайпер, – підтвердив ватажок. – Пропоную влаштувати на нього полювання.

Люди в зеленому камуфляжі взялись обговорювати, як ліпше й правильніше полювати на чужака. Вирішили виходити двома групами, обходячи крайній будинок із флангів. Була зима, і бійці приготували білі маскхалати, щоб одягти їх поверх камуфляжу. Вони піднялися до світанку і перевірили своє спорядження.

– А візьмімо Цезаря з собою, – запропонував чоловік у вовняний фесці. – Він же сторожовий пес. У нього нюх ого-го який! Може, згодиться.

– Чудова ідея, – сказав ватажок, і всі з ним погодились.

«Дивись, Цезарю, не загавкай, не викажи нас», – потріпав його за вухом чоловік у чорній фесці.

Ішли двома ланцюжками, намагаючись рухатися безшумно. Цезар неквапливо дріботів поруч зі своїм другом. Зазвичай під час таких прогулянок той потріпував пса. А тут уперше не звертав ніякої уваги на чотирилапого товариша. І пес не сунув йому ніс у долоню – відчував відповідальність моменту.

Дві групи підійшли до будинку. Ватажок наказав зайняти позицію і спостерігати. Бійці повимикали рації. Вони заздалегідь домовилися, хто і як діятиме в режимі повного мовчання. Навколо було тихо. Ніч видалася людям незвично спокійною.

Дім стояв на околиці села. То була доволі велика будівля, ціла садиба з басейном, зимовим садом і чавунними химерами, що примостилися на кам'яних тумбах перед входом у дім. Тут не вціліла жодна шибка, але, на відміну від сусідніх будинків, зберігся

дах – попри часті обстріли. Бетонні перекриття робили його надійним притулком для військових. Але вони сюди спочатку заходили лише для перевірок. А потім перестали навідуватися взагалі. Тим часом, свіжі сліди на снігу свідчили про те, що в будинку бувають й інші відвідувачі. Тож треба зрозуміти, чи є хто-небудь усередині зараз.

Люди зупинились і прислухалися до звуків ночі. Відтак пішли, пробираючись через сусідні зруйновані будинки. Через дірки в бетонних та цегляних огорожах. Вони знали це селище як свої п'ять пальців і намагалися якнайбільше довідуватися про нові руйнування. До обстрілу селища ставилися, як до стихійного лиха – неминучого, але передбачуваного, від якого рятували надійні перекриття в підвалах. У цьому будинку були саме такі. Тільки дім стояв на краю села. А отже, мав ризик першим зустріти напад ворога. З іншого боку, тут треба було робити спостережний пункт, аби вчасно ворогів засікти. «Знову підтверджується головне правило позиційної війни, – думав командир, – якщо ти не зайняв зручну позицію, то її займе супротивник».

Цезар, звісно ж, не міг знати, про що говорять і

думають люди. Але його мудрі та сильні друзі завжди були праві. Він із ними, тому мав їжу й тепле місце. Він знав очі кожного з них. Він міг будь-кого зі своїх могутніх друзів упізнати за звуком кроків і пам'ятав їхні запахи, у кожного свій.

І ось він відчув, що десь недалеко є чужий. Цей чужий носив одяг, схожий на той, у якому ходили його мудрі друзі. Чужі руки пахли порохом і мастилом, як у чоловіка в чорній фесці. Але при цьому Цезар уловив, що той чоловік був злим. Він був мисливцем, який прийшов за здобиччю. А здобиччю могли стати його друзі. Чужий полював на них.

Люди притихли, зачаїлися. Цезар разом із ними постарався стати безшумним.

Вітер подув з боку великого міста і приніс запах дизельних моторів. Десь далеко стріляли автомати поодинокими та короткими чергами. Поряд було надзвичайно тихо. Але так думали люди. Цезар чув, як усередині будівлі дихав чужий. Чужий теж намагався поводитися непомітно й нечутно. Цезар глянув на людей. Вони цього чужого не чули. І він вирішив чекати.

Для людини час очікування тягнеться повільно. Звірі відчують час по-іншому. Людина думає, що вона господар світу, вершитель доль, цар природи, і тому нетерпляча. Вона не любить чекати, вона вважає, що все має відбуватися так, як вона хоче, а не так, як має відбуватися. Тварини відчують, що вони є частиною природи, і не кваплять подій, а просто чекають. Відомі випадки, коли собаки чекали на своїх господарів роками. Багато хто вважає це проявом нелюдської вірності. Але що таке вірність, як не терпіння й чекання? У деяких людей, до речі, теж так виходить. Коли б усі вміли так терпіти й чекати, можливо, не було б цієї війни.

Вікно на другому поверсі освітілося спалахом. Цезар раптово побачив чорний силует чужого в червоному полум'ї пострілу. Темрява вибухнула гуркотом. Потім крик:

– А-а!

– У нас поранений! – вигукнув вожак людської зграї. – Він у будинку! Бачить нас!

– Має тепловізор, – почув пес голос свого друга у фесці, але, звичайно, нічого не зрозумів. Він погано

розбирався в тому, що говорять люди, зате добре розумів, що вони відчують. А вони відчували азарт. І трішки страх. Рівно настільки, щоб контролювати небезпеку, зберігаючи здатність діяти.

Вони відкрили вогонь. Спершу одна група, потім друга. Почувся гуркіт пострілів і шурхіт бетонної крихти. Люди ввімкнули ліхтарі. Сенсу ховатися вже не було.

– Закидай його ВОґами! – крикнув командир до одного з тих, хто стояв ближче до будинку. Від гуркоту розривів Цезар здригнувся й відчув запах диму. На другому поверсі, там, звідки по людях стріляв чужий, щось загорілося. Люди бігли в бік будинку. Тріскіт їхніх автоматів ставав дедалі лютішим. Їм здавалося, чужий на другому поверсі прийняв виклик. Але собака зрозумів те, у чому не розібралися люди. Чужий вирішив утекти.

– Куди ти, Цезарю? – крикнув його друг у фесці, коли пес кинувся прямо під автоматні постріли. Але він не став забігати у двір, а рвонув щодуху вулицею вздовж бетонної огорожі.

– Цезарю! – ще раз вигукнув чоловік, але так і не покинув свою зграю, щоб зупинити збожеволілого пса.

Та з Цезарем усе було гаразд. Він відчув, що чужий утік. І він зрозумів своїм собачим чуттям, звідки й куди бігтиме його здобич. Люди невдовзі здогадалися, що у відповідь із будинку по них ніхто не стріляє, але самі продовжували стріляти. Це адреналін у їхній крові змушував із силою натискати на курок, і до гуркоту пострілів додався якийсь сторонній звук. Чи то стогін, чи то гарчання.

– Припинити вогонь! – скомандував ватажок зграї.

Автомати замовкли, перестали плюватися свинцем. Так, дійсно. Хтось і стогнав, і гарчав одночасно.

– Це за будинком! – здогадався командир. – Двоє за мною, решта тут!

Побігли вулицею, завернули за будинок. Гарчання було чути чітко. Стогін – трохи приглушений. Стогін, вереск і ще якесь голосіння. Люди ввімкнули ліхтар і побачили на землі чоловіка з закривавленими, неприродно вигнутими кистями рук. На його грудях, притиснувши їх передніми лапами, стояв волохатий розлючений пес. Його зуби майже зімкнулися на горлі чужого. Він незграбними рухами намагався зірвати, зіштовхнути з грудей звіра, але закривавлені руки

погано його слухалися. Гарчав пес. А чужий вищав. І, судячи зі звуків, пес не дотискав свої смертоносні щелепи до кінця, лишаючи здобич живою.

– Цезарю, до мене! Йди сюди!

Це скомандував чоловік у чорній фесці. Почувши знайомий голос, пес зіскочив із грудей своєї здобичі. Доброзичливо помахуючи хвостом, він побіг до свого товариша, який хоч і не збагнув одразу, де чужий, та врешті прийшов на підмогу, ще й із рештою зграї. Здобич далеко не втекла. Чужого міцно зв'язали й віднесли в підвал того будинку, де жила людська зграя. А через деякий час він, із покусаними перебитими руками, з'явився на порозі будинку в супроводі людей у камуфляжі. Він і сам намагався замаскуватися під людей, теж був у камуфляжі, такому ж пітному й брудному, як в усіх у цьому селі, але його хитрощі не мали сенсу. Він був чужим. І, дивлячись на Цезаря, що пробігав повз нього, видав якийсь шиплячий звук. Дуже неприємний і злий. Так, безсумнівно, це був чужий. Його відвезли, і Цезар чужого більше не бачив.

А потім до цього будинку з теплим підвалом прибилася

чорна полохлива вівчарка. Вона крутилася біля воріт, боячись підійти. Її лякав суворий і грізний вигляд Цезаря, тож, аби вона не боялася, Цезар повільно і з гідністю помахав хвостом. Вівчарка зрозуміла, що її не проганяють, і обнюхалася з Цезарем. Поки вона сканувала його морду та шию, він не видав жодного звуку, стояв і чекав. І тільки злегка косився на її ніс. Цезар намагався контролювати ситуацію. Хто знає, що на думці у бродячих вівчарок? Але її запах волохатому кавказцеві сподобався. У цьому запаку були розпач, страждання, навіть голод, але не було страху. Хіба що трохи. Як у людей.

– Ого, тут ще собака крутиться! Чорна! – вигукнув його друг у фесці, коли спустився з невисоких східців і побачив, як Цезар знайомиться з вівчаркою.

– І що? – сказав вожак людської зграї.

– Може, залишимо?

– У нас що, розплідник? – поцікавився хтось із бійців.

Чоловік у чорній фесці зітхнув, потім набрав повні легені повітря і на видиху, щоб прозвучало впевненіше, сказав:

– Цезар узяв диверсанта. Значить, йому належить нагорода. Вважаю, що він заслуговує на заохочення.

– Та ми ж йому дали...

– Що «дали»? – заступився за друга чоловік. – Їжі? Та він з'їв і забув. А так їм удвох буде веселіше.

– Добре, – сказав ватажок. – Але якщо раптом підуть цуценята, ними будеш займатися ти. Плюс?

– Плюс-плюс! – радісно погодився чоловік у чорній фесці.

А вівчарку назвали Мухою. Тепер вона завжди і всюди була поруч із волохатим Цезарем. І якщо на розбитій снарядами вулиці з'являвся чужинець – чи пес, чи людина, – то з гучним гавкотом неслися на нього два клубки собачої енергії – коричневий Цезар і чорна Муха.

Минуло зовсім трохи часу, в селі, здавалося б, уже менше гриміло, і неприємний свист не так часто різав гострий слух собак. Та й люди стали менш напруженими. Вулицями вони вже ходили рівно, не пригинаючись і не переміщуючись від будівлі до будівлі перебіжками. У будинку людей побільшало.

Часто приїжджали й такі, на кому не було зелених плямистих штанів, а поверх курток вони мали накинуті білі широкі балахони. Вони не пахли порохом і мастилом. Від них ішов запах смачної їжі. І страхом від них пахло більше, ніж від плямистих друзів Цезаря. Чоловік у чорній фесці часто ходив разом з ними вулицями села й показував руїни. А якось під час таких прогулянок пролунали вибухи. Багато вибухів. Страшний гуркіт піднявся в селі.

– Міни! – кричали чорні хрипкі прямокутники, що їх люди носили на куртках. Усі кинулися ховатись.

Друг потяг Цезаря в укриття. Це був підвал, де зазвичай спали люди і де під час обстрілу вони ховали собак. Будинок тремтів, наче його лихоманило від страшної невиліковної хвороби.

– Це б'ють по нас! – сказав вожак людської зграї. Але, мабуть, слова були зайвими. Усі й так розуміли, що відбувається. Дзвеніли останні вцілілі шибки. Зверху долинали крики та лайка. Несамовито й безглуздо тріщав кулемет. «От сволота», – майже беззлобно кинув чоловік у чорній фесці. Волохатий пес нишпорив підвалом, між ліжками, складеною зброєю та

каністрами з водою. Не звертаючи уваги на стривожених людей, він крутився в них під ногами у пошуках чогось важливішого, ніж їжа і можливість сховатися в безпечному місці.

– Цезарю, ти куди? – крикнув його друг, коли пес, так і не знайшовши того, що шукав, побіг нагору, до виходу, і вискочив на подвір'я.

«Ти куди?» – кричав могутній і мудрий друг, так і не зумівши зрозуміти, що Цезар кинувся на пошуки Мухи, якої не було в підвалі.

Важкі міни верескливо свистіли. Легші підлітали ледь чутно. Вони лягали на домівки та вулицю. Грудки бурої землі шугали вгору стовпом. Повітря гуркотіло й пахло металом. Цезар шукав Муху, не звертаючи уваги на залізяки, і тільки гарчав, повертаючи пащу з гострими іклами в бік димних воронок. Чоловік вискочив надвір.

– Цезарю, до мене!

Але пес його вже не чув. Поряд з ним розірвалася сталева міна, відкинувши собаку назад і обсипавши його металом. Цезар замовк миттєво. Його шерсть майже злилася з бурим кольором землі перед

будинком.

– Цезарю! – сильно, як звір, гарчав чоловік у чорній фесці. Міни продовжували падати, але нерухомий пес уже не звертав на них уваги.

Командир загону добровольців, дізнавшись про новину, наказав своїм бійцям поховати сміливого пса з офіцерськими почестями.

– Він разом із групою виходив на завдання. Він відзначився під час пошуку снайпера. Отже, він гідний нагороди, – так вирішив офіцер.

– Він немов зубами хотів зловити ці міни наших ворогів! Він захищав селище разом з нами, як міг. Адже кажуть: не можеш стріляти – то гризи ворога зубами. Правильно, друзі? – виголосив промову над могилою героїчного пса його друг, боєць у чорній шапочці на голові. І п'ятеро автоматників піднесли свою зброю, щоб зробити залп. Потрійний. Саме так військові прощаються з військовим.

Будинок, у якому під обстрілом ховалися добровольці, довелося покинути. Від влучення снарядів його дах розвалився, і солдати вирішили знайти зручніше місце для ночівлі. Чоловік у чорній фесці іноді навідувався

сюди, щоб забрати всілякі побутові дрібниці, вцілілі після обстрілів. Миски, похідні газові пальники, консерви.

В один із таких візитів він почув, що, крім нього, у руїнах є ще хтось. До нього долинали писк і тихе гарчання. Він пішов на цей звук, про всяк випадок пересмикнувши затвор автомата. Але, зайшовши в центральну кімнату, над якою через дірку в стелі проглядало дощове похмуре небо, тут же відставив зброю і засміявся. Скоріше здивовано, ніж радісно.

На смугастому матраці лежала чорна вівчарка й уважно дивилася на нього, нащорошивши смішні вухалокатори. А поруч, біля її теплого живота, повискуючи в боротьбі за мамине молоко, повзали й штовхалися семеро круглобоких цуценят.

Вечір (Замість післямови)

Варан і Есквайр сиділи на даху напівзруйнованого будинку і дивилися на укріпрайон супротивника крізь вічко тепловізора, передаючи один одному дорогоцінний прилад. Уже кілька днів з того боку не стріляли, і бійці з подивом вслухалися в тишу, очікуючи на підступ. Але водночас тиша розслабляла й спокушала можливістю поговорити на невійськові теми. Як кажуть, почесати язика. Варан відірвався від вічка:

– А знаєш, Есквайре, я з подивом виявив, що український прапор спочатку виглядав трохи інакше. Є навіть фото початку минулого століття, де жовтий угорі, а синій унизу. Дехто каже, що саме тому в нас зараз багато негараздів. Це ж містика символів! Варто перевернути прапор, і ми зразу здобудемо успіх. І все стане на свої місця!

Есквайр, спершись долонею на станок автоматичного гранатомета, подумав кілька секунд, перш ніж відповісти:

– Може, так і є. Але тисячі хлопців проливали кров

саме за цей прапор. За ці неправильно розташовані прямокутники. За золотий унизу і синій зверху. За поля і за небеса. І навіть якщо ти маєш рацію, друже, навіть якщо колись усе було по-твоєму, то зараз усе інакше. Вони вже освятили цей прапор своїм життям. І смертю. Все змінюється, друже Варане, все постійно змінюється.

Вечір навалювався повільно й неминуче. Він дихав тривогою, але її відганяв дзвінкий гавкіт цуценят удалині, степовий вітер підхоплював його і відносив геть від цього місця. Туди, де не дають заснути хіба що солов'їні рулади і тріскіт цикад під вогняними трасерами зорь, що зриваються і здійснюють будь-які бажання.